

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ
АНДИЖОН ФИЛИАЛИ

М.ҲАКИМОВА, Н.ЛУТФУЛЛАЕВА, В.АТАХАДЖАЕВ,
И.МАМАЖОНОВ

ПЕДАГОГИКА.ПСИХОЛОГИЯ

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

(нопедагогик олий таълим муассасаларининг барча таълим
йўналишлари талабалари учун)

Тошкент - 2020

Андижон – 2020

М.Ҳакимова, Н.Лутфуллаева, В.Атаҳаджаев, И.Ғ.Мамажонов. Педагогика. Психология. Педагогика. Ўқув қўлланма. Тошкент – Андижон – 2020 йил, 293 бет.

Ўқув қўлланма Тошкент давлат иқтисодиёт университети ҳамда Тошкент давлат аграр университети Андижон филиали профессор-ўқитувчилари томонидан яратилган. Мазкур ўқув қўлланма нопедагогик олий таълим муассасалари барча таълим йўналишлари талабалари учун мўлжалланган бўлиб, унда биринчидан, узлуксиз таълим тизимида давлат сиёсатининг моҳияти, мазмуни, тамойиллари ва хусусиятларини ўрганиш; иккинчидан, узлуксиз таълим тизимининг моҳияти, турлари ижтимоий ва касбий асосда ўрганиш; *учинчидан*, шахс ривожланиши ва шаклланишининг моҳиятини ва қонуниятларини ўрганиш ва уларнинг тарбия жараёнига таъсирини таҳлил қилиш; *тўртинчидан*, инновацион метод, воситалар, шакллар ва таълим мақсадларини ишлаб чиқиш ва таҳлил қилиш; *бешинчидан*, педагогика ва ўқитиш жараёнлари, таълим мазмуни ва тарбия назарияси ҳамда таълим ва тарбиянинг методларини ўрганиш; *олтинчидан*, психологик тушунчалар, категориялар, қонуниятлар, психик жараёнлар ва уларнинг тоифаланишини ўрганиш; *еттинчидан*, талабаларнинг келгуси иш фаолиятларида ишбилармонлик мулоқоти тўғрисида тушунчаларга эга қилиш ва уларда зарур кўникмаларни ҳосил қилиш; *саккизинчидан*, бўлажак мутахассисларни педагогик-психологик билим, кўникма ва малакаларини ривожлантириш, уларнинг касбига бўлган қизиқишларини янада чуқурлаштириш, баркамол шахс қилиб тарбиялаш каби билимлар фаннинг ўқув дастури асосида маъруза машғулотлари ҳамда амалий машғулотлар мавзулар кетма-кетликда баён этилган бўлиб, талабаларнинг билим, кўникма ва малакалар билан кўроллантиришга замин яратади. Ўқув қўлланма нафақат Педагогика, Психология фанларини балки, касбий фанларни чуқур ўрганишда асос бўлиб хизмат қилади.

Тақризчилар:

Д.Химматалиев	- Мактабгача таълим муассасалари раҳбар мутахассисларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш институти профессори в.б., педагогика фанлари доктори
Н.Абдуллаева	- Андижон давлат университети Умумий педагогика кафедраси мудир, педагогика фанлари номзоди, доцент
А.Қамбаров	- Тошкент давлат аграр университети Андижон филиали Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси мудир, психолог

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
1. ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....	8
1.1. Педагогика бу нима? Педагогика фанининг предмети.....	8
1.2. Педагогик моделлар. Продуктив педагогика. Педагогик моделларнинг таълимга қўядиган талаблари. Мултисаводхонлик модели.	14
1.3. Педагогик фанлар тизими. Педагогиканинг тармоқлари. Иқтисодий педагогика - педагогика фанининг бир тармоғи сифатида.....	21
2. ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ	24
2.1. Тарбия тушунчаси. Тарбия жараёни.....	24
2.2. Тарбия методлари. Тарбия қонуниятлари ва тамойиллари.	26
2.3. Тарбия турлари. Ақлий, ахлоқий, жисмоний, меҳнат, иқтисодий, экологик тарбия. Оила тарбияси.....	29
2.4. Шарқ мутафаккирларининг тарбия ҳақидаги қарашлари.....	35
3. ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ. ТАЪЛИМ СТРАТЕГИЯЛАРИ..	39
3.1. Замонавий таълим-тарбия тизими. Дидактика тушунчаси. Таълимнинг функциялари, категориялари. Дидактик тамойиллар.	40
3.2. Таълим стратегиялари. Блум таксаномияси.	45
3.3. Ҳамкорликда ўқитиш. Конструктивизм.....	51
3.4. Таълим мазмуни, ташкилий шакллари, метод ва воситалари...	58
3.5. Ривожланган мамлакатлар таълим тизимининг ўзига хосликлари.....	65
4. ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГ МОДЕЛИ.....	95
4.1. Педагог шахси. Педагогга қўйиладиган замонавий талаблар.....	95
4.2. Сифатли ўқитувчи тушунчаси. Роберт Гленнинг “Ўқитувчилар нима қилиши керак?” номли асари.	102
4.3. Замонавий педагог модели.....	106
5. ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ.....	110
5.1. “Технология”, “Инновацион технология”, “Педагогик технология” тушунчалари, уларнинг ўзаро фарқлари.....	110
5.2. Таълим технологияси нима?, таълим технологиясининг хусусиятлари.....	114
5.3. Ўқитиш услублари ва техникалари. Ўйин орқали ўрганиш, Ўйин орқали ўрганиш, ролли ўйин, ақлий хужум, мавзувий ўқитиш, умумлаштирилган ўқитиш, ҳикоя сўзлаш, ёрдамчи кўникмалар, муҳокама усули, талаб услуги, муаммони ечиш (муаммоли таълим), аёло даражада ўрганиш.....	119
6. ЗАМОНАВИЙ ПСИХОЛОГИЯ. ПСИХОЛОГИЯ ФАН	131

	СИФАТИДА.....	
6.1	Ҳозирги замон психология фанининг предмети ва унинг ижтимоий табиати.....	131
6.2	Психологияни ўрганишга талаблар. Психологиянинг эволюцияси: тарихи ва ундаги турли ёндашувлар. Психологиянинг физиологик асослари.	140
6.3	Психологиянинг асосий методлари.	154
6.4	Психологиянинг асосий тармоқлари. Психологиянинг тадбиқий ва амалий соҳалари.....	166
6.5	Психодиагностика ва психокоррекция ҳақида тушунча. Шахс хулқини мақсадли тузатиш-психокоррекция эканлиги.....	171
7.	ШАХНИНГ ИНДИВИДУАЛ ЎСИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ.....	182
7.1	Шахс ривожланишининг ёш даврлари.	182
7.2	Когнитив ривожланиш бўйича Пиаже назарияси.	188
7.3	А.Маслоунинг эҳтиёжлар иерархияси.....	190
8.	БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ФАОЛИЯТДАГИ ЎРНИ.....	193
8.1	Шахс ва унинг ташқи оламни билиш имкониятлари.	193
8.2	Билиш жараёнлари классификацияси.....	199
8.3	Онг ва тил. Онгни аниқлаш ва ўлчаш. Роберт Стернбергнинг уч қисмли назарияси.....	234
8.4	Ховард Гарднернинг кўп онглилик назарияси. Фикр ва фикрлаш операциялари.....	240
9.	ШАХСДАГИ ТИПОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАР ВА УЛАРНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ.....	249
9.1	Шахс тузилмаси ва унинг шаклланишидаги Сигмунд Фрод, Жин-Марк Чаркодларнинг психодинамик назарияси.....	249
9.2	Индивидуал типологик хусусиятлар классификацияси.....	258
9.3	Шахснинг иқтидори ва қобилиятлари диагностикаси.....	261
9.4	Шахс характери ва темперамент хусусиятлари.....	268
10.	МУЛОҚОТ ВА БОШҚАРУВ ПСИХОЛОГИЯСИ.....	275
10.1	Инсоний муносабатлар психологияси.....	275
10.2	Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни.....	281
10.3	Инсоний муомала ва мулоқотнинг психологик воситалари.....	284
10.4	Мулоқот ва уни ўрганиш муаммолари.....	288
10.5	Бошқарув психологияси ва уни функциялари.....	291
10.6	Менежер ва раҳбар типлари тўғрисида тушунча.....	301
	ГЛОССАРИЙ.....	314
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	318

КИРИШ

Бугунги янги Ўзбекистонни қуришда олий таълимни тизимли ислох қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш долзарб масала каторида ўз аксини топмоқда.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан то ҳозирги давргача ижтимоий соҳа, хусусан олий таълим тизимига алоҳида эътибор билан қаралиб келинмоқда. “Таълим тўғрисида” ги Қонун ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури юқори малакали кадрлар тайёрлаш учун дастури амал бўлмоқда.

Бу борада юқоридаги меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар асосида Республикада иқтисодчи кадрлар тайёрлаш борасида амалга оширилаётган ишлар тақсинга лойиқ. Бугунги кунда Ўзбекистонда олий таълим тизимида олий ҳарбий билим юртларидан ташқари 119 та олий таълим муассасалари мавжуд бўлиб, уларнинг таркибида 7 та академия, 58 та университетлар ва 5 та олий диний таълим муассасалари ҳамда филиаллари фаолият юритмоқда¹. Фаолият олиб бораётган 119 та олий таълим муассасаларида кадрлар тайёрлашнинг замонавий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари ҳамда сиртқи ва кечки бўлимларнинг очилиши, олий таълим муассасаларига қабул квоталарининг оширилиши мазкур йўналишдаги муҳим ислохотлар ҳисобланади.

Кадрлар тайёрлаш сиёсатида Педагогика ва Психология фанларининг аҳамияти бениҳоя каттадир. Тайёрланаётган мутахассислар энг аввало, педагогик-психологик билимларга эга бўлиши зарур. Чунки, инсонни ҳар томонлама тарбиялаш инсониятнинг азалий орзуси бўлиб,

¹ <https://kun.uz/>- <https://stat.uz/>

аждодларимиз маърифат ва маданиятни қандай қилиб ёш авлодларга ўргатиш, уларни комилликка етаклаш йўллари, қонун-қоидаларини излаганлар. Инсонларни маърифатли ва маънавий комил бўлиши - педагогика фанини асосий мақсади бўлиб келган. Шунингдек, руҳий ҳолати, ички кечинмалари ва дунёкараши, тафаккури, психик ривожланишида психологиянинг ўрни аҳамиятлидир.

Муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган мазкур ўқув қўлланма нопедагогик олий ўқув юртлари, профессионал таълим муассасалари, академик лицей талабалари ва таълим-тарбия билан доимий шуғулланувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган бўлиб, унда асосий эътибор «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талабларидан келиб чиққан ҳолда, таълимнинг мазмуни, таълимнинг ташкилий шакллари ва методлари, Ўзбекистонда таълим тизими, шахсни шаклланишида таълим-тарбиянинг ўрни, шарқ мутафаккирларининг педагогик қарашлари, ўз-ўзини бошқариш педагогикаси, хорижий мамлакатлар педагогикаси, шунингдек, психологиянинг предмети, мақсад вазифалари, фаннинг ривожланиш босқичлари, психологиянинг асосий тармоқлари, шахс ва унинг индивидуал ривожланиши, унга таъсир этувчи омиллар кабиларга педагог ҳамда психологларнинг олиб борган илмий тадқиқот-изланишлари асосида эътибор қаратилган.

Мазкур ўқув қўлланмани тайёрлашда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони², Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони. <https://lex.uz/>

5847-сонли Фармони³, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли қарори⁴, 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3151-сонли Қарори⁵ ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”⁶ги ПҚ-3775-сонли қарорлари методологик асос сифатида хизмат қилган.

Шунингдек, мазкур ўқув қўлланмада хориж олимлари Lea Chapuis. (Pedacocy. Embedding Learning Technologies) Charles Stangor (Introduktion to Psychology) номли ўқув қўлланмаларидан таржима асосида кенг фойдаланилган бўлиб, муаллифлар томонидан кўргазмали шаклда тайёрланган.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони. <https://lex.uz/>

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори. <https://lex.uz/>

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3151-сонли Қарори. <https://lex.uz/>

⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3775-сонли Қарори. <https://lex.uz/>

1- МАВЗУ. ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

- 1.1. Педагогика бу нима? Педагогика фанининг предмети.
- 1.2. Илмий педагогик тушунчалар. Таълим, тарбия, билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш.
- 1.3. Педагогик моделлар. Продуктив педагогика. Педагогик моделларнинг таълимга қўядиган талаблари. Мултисаводхонлик модели.
- 1.4. Педагогик фанлар тизими. Педагогиканинг тармоқлари.

1.1. Педагогика бу нима? Педагогика фанининг предмети

Келажаги буюк давлатни кураётган кишиларнинг тафаккури, янги иқтисодий муносабатларни тиклашга, моддий неъматлар ишлаб чиқаришга астойдил киришиб доимо ёниб яшаш ҳисси билан суғорилган бўлиши лозим. Мана шундай ижобий хислатларга бой инсонни тарбиялаш педагогика ўқув юртларининг, ўқув муассасаси, лисей, гимназия, коллеж, институт ва университетларнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

*«Тарбия биз учун ё ҳаёт. ё мамот,
ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё
фалокат масаласидир».*

А. Авлоний

Ҳақиқатан ҳам инсон ҳаётини саодатга, соф инсоний фаолиятга эришишида тарбиянинг роли ниҳоятда муҳим. Ёшларни тарбиялашда биз учун қадрли бўлган миллий урф-одатларимиз, анъаналаримиз, ўчмас меросимизга меҳр-муҳаббат уларга содиқлик руҳини шакллантира олсак ҳар биримиз учун ижобий натижа бажараётган ишларимизнинг маҳсули эканлиги билинади. Бунинг учун аввало миллий ғурур, миллий онг, миллий ғоя, маънавият, юксак маданият эгаси каби тушунчаларни ёшларнинг онгига сингдиришимиз лозим. Чунки тарихни билмасдан, ўрганмасдан ундан руҳий, маънавий озуқа олмасдан туриб, келажакни, келажакдаги орзу умидларга эришиб бўлмайди. Демак, Педагогика фанининг предмети, ўқитишнинг, таълим-тарбиянинг замонавий қонуниятлари, мазмуни, усуллари, воситалари билан кишиларни, ёшларни, мутахассисларни қуроллантирувчи фан бўлганлиги учун ҳам унинг методологик асослари мақсад ва вазифалари дунёнинг моддий-маънавий ривожига шахс камолоти уйғунлиги қонуниятлари ва давлатнинг замонавий сиёсатидан келиб чиқади.

“Педагогика бу нима?”

Баъзида педагогика ноаниқ тушунча сифтида билдирилсада, бу – самарали ўқитиш учун билимлар ва малакаларни талаб қилинадиган комбинация тушунчасидир. Бундан ортиқроқ анъанавий таърифлар педагогикани “фан”, “назария” ёки “санъат ўқитиш” амалиёти сифатида аниқлайдилар, бу эса, талабаларни интеллектуал ва ижтимоий ривожланишида аҳамият касб этади”⁷

Ортиқроқ муайян янги тадқиқот педагогикани “жуда ҳам мураккаб назарий тушунча ва амалий кўникмалар аралашмаси” деб аниқлайди (Lovat, ACDE, p.11 2003)⁸.

Бу тадқиқот биринчи ўринда ўқитувчиларнинг кенг ва мураккаб ишларини олдинга олиб чиқади ва бу ишнинг табиатини ҳақиқатда

⁷ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-4 p.

⁸ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-4 p

аниқлайди. Lovat кейинги жиҳатларни бундай келтиради: “ўқитувчи – бу баланд туриб ривожланган автоном профессионал, керакли ихтисослик бўйича назарий билимлар ва амалий малакалар, қайсики тиббиёт, қонунда ва лойиҳалаштиришда эквивалент бўлиб бир қаторда туриши мумкин” (ACDE, p.11)⁹.

Педагогиканинг ҳар хил моделларини турли тадқиқотлар ва назариялар мустаҳкамлаши мумкин. Freebody and Lukeнинг тасдиқлашича, маълум чегараси бор ҳудудларда ўқитувчиларнинг иш тартиби ва таълим оловчиларга яқинлашишлари, яъни таълим беришлари фарқланади. Турли тоифадаги талабалар қобилиятларига қараб самарали ўқитувчиларни билишади. (A Map of Possible Practices, Luke & Freebody, June, 1999)¹⁰.

Самимият билан бизнинг коллектив донишманд маданиятни тасаввур этиб ва интизомий билимлар билан қўллаб, улар ҳамда талабаларнинг таҳлилий ва танқидий қувватларини ривожлантиришади (NBPTS 1999, 3-4 in Lovat, ACDE p12). Бошқача сўзлар билан айтганда, яхши педагогика кенг стратегиялар репертуарини ва ўшанга мос диққатни талаб қилади, талабани, ўқувчини шакллантириш учун нималар амалга ошириш кераклигини аниқлайди. Самарали ўқитувчиларнинг “улар дарс берадиган тўғрисида нарсаларнинг бой тушунчалари мавжуд, бунинг қадрига улар етадилар, қайси нарсага қандай билим бериш, ташкил этиш, бошқа фанлар билан боғлиқ мансуб кўрсаткичларни яратиш бу реал дунё деб биладилар”¹¹

Ўқитувчилар ҳар хил педагогик моделлар ва стратегиялар учун сифатли тадқиқотларга ишонч хосил қилиш керак ва ўша вақтда улар таълим бериш учун санъат ва фан билан шуғулланиш керак. Ўзининг хусусий эҳтиёжларга ва манъбаларга кўра талабаларга тайёрлаши лозим.

⁹ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-5 p.

¹⁰ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-5 p.

¹¹ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-5 p.

Педагогиканинг фан сифатида шаклланиши буюк чех педагоги Ян-Амос Коменский (1592-1670) номи билан боғлиқдир.

Коменский томонидан таклиф этилган тамойиллар, таълим жараёнининг шакл ва услублари «Педагогика»нинг олтин фондига кирган. Унинг машҳур «Буюк дидактика» асари педагогика назарияси ва амалиёти соҳасида биринчи муҳим илмий асар ҳисобланади¹².

«Педагогика» атамаси қадимий Юнонистондан келиб чиққан. Бу ерда кулдорлар фарзандларини укув муассасасига кузатиб қўядиган, олиб борадиган одамларни «педагог» деб аташган. Кейинчалик бу атаманинг маъноси бирмунча ўзгарди. Махсус тайёргарлик кўрган ва тарбия билан шуғулланган шахслар «педагог» деб атала бошлаган. Кўп вақтлар педагогика илмий фан сифатида фақат ўсиб келаётган ёш авлоднинг тарбиясини ўрганади, деб қаралган. Аммо ҳаёт амалиёти тарбиясига эмас, балки катталар тарбиясига ҳам тааллуқли эканлигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам кейинги пайтларда педагогикани ёш авлодни ва катта ёшдаги одамларни тарбиялаш ва ўқитиш, уларга маълумот бериш қонуниятларини ўрганувчи фан, деб белгилаш одатга айланди.

¹² Westbrook J, Durrani N, Brown R, Orr D, Pryor J, Boddy J, Salvi F (2013) Pedagogy, Curriculum, Teaching Practices and Teacher Education in Developing Countries. Final Report. Education Rigorous Literature Review. Department for International Development. P. 27-29

Педагогик антропология инсон табиати ва кишилар ҳамжамияти ҳамда инсон ва кишилар гуруҳини тарбиялаш ва ўқитиш ҳақидаги саволларга жавоб беради. Шунинг учун у иморат пойдеворига қиёсланади.¹³

Ҳар бир мустақил фан ўзининг предмети ва методик асосига эга бўлгани каби “Педагогика” фани ҳам фан сифатида шаклланиб, ўз предметига эга бўлди. Барча ижтимоий фанлар каби жамиятдаги ўзгаришлар, инқироз, юксалишлар Педагогика фанининг методологияси, ўқитиш жараёни, ғоялар ривожига ҳам ўз навбатида таъсирини кўрсатади. Лекин инсоният тарихига назар ташлар эканмиз, ҳамма даврларда педагогик фаолият, тарбиявий жараён мавжуд бўлган. Тарбиядаги кенг маъно таълим, ривожланиш, маълумот билан боғланган ҳолда баркамол инсонни вояга етказишдир.

Илмий тадқиқотлар давомида ўқитиш ҳақида икки қараш мавжуд: (Shulman in Lovat, p12)¹⁴.

1. Яхши таълим табиий равишда авторитар маҳоратни келтириб чиқаради.

2. Яхши ўқитувчи бирор нарсани умумий ўқитиши мумкин.

Шундай қилиб, “тажрибали таълим - аниқ нарсалар тўғрисидаги билимлардан ва таълим - хунардан ажратилмайди...”

Охирги йилларда билимлар ва малакаларини ривожлантириш эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда талаб қилинган самарали ўқитишни ташкил қилиш мақсадида “Асл педагогика” (Newmann, 1996), “сифатли педагогика” (Hammond, 1997), “ишлаб чиқариш педагогика” (QSRLS 1999) каби тушунчалар вужудга келди. Бундай тушунчалар педагогикада педагогик таркиблар ва стратегияларнинг қисқа шарҳини таъминлаб

¹³ Germany’s Vocational Education at a glance.. E-Mail: books@bmbf.bund.de Internet: <http://www.bmbf.de>.

National Student Fee and Support Systems in European Higher Education.-15 p

¹⁴ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-5 p.

беради¹⁵. , тарбия,

Бизга юқоридаги фикрлардан маълум бўлдики, педагогика Фани таълим-тарбия мақсадини жамият талабларига ва ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига қараб мазмунан ўзгаришини ўргатади, тарбиянинг таркибий қисмларини ва улар ўртасидаги боғланишларни очиб беради. Шу аснода таълим ва тарбия соҳасидаги тажрибаларни умумлаштиради, тарбиянинг келгусидаги ривожланиш истиқболларини, йўлларини кўрсатиб беради. Педагогиканинг асосий илмий педагогик тушинчалари тарбия, таълим, маълумот киради. Лекин, ҳозирги педагогикани тараққий этиб боришида, асосий педагогик категориялар қаторига ривожланиш ва шаклланишни ҳам киритса бўлади.

Тарбия - ўсиб келаётган авлодда ҳосил қилинган билимлар асосида ақлий камолот – дунёқарашни, инсоний эътиқод, бурч ва маъсулиятни, жамиятимиз кишиларига ҳос бўлган ахлоқий фазилатларни яратишдаги мақсадни ифодалайди.

Таълим – махсус тайёрланган кишилар раҳбарлигида ўтказиладиган, ўқувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантирадиган, билим, қобилиятларини ўстирадиган, уларнинг дунёқарашини таркиб топтирадиган жараён дир.

Билим – бу ўқувчилар ўқиш орқали билим билан қуролланадилар. Билимни ҳаётда кўп унум берадиган қилиб қўллай олиш учун билим билан бирга кўникма ва малака ҳосил қилиш лозим.¹⁶

Кўникма – машқ қилиш натижасида бериладиган ҳаракатлар йиқиндиси дир.

Маълумот – таълим –тарбия натижасида олинган ва тизимлаштирилган билим, ҳосил қилинган кўникма ва малакалар ҳамда шаклланган дунёқарашлар мажмуидир.

¹⁵ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-5 p.

¹⁶ Westbrook J, Durrani N, Brown R, Orr D, Pryor J, Boddy J, Salvi F (2013) Pedagogy, Curriculum, Teaching Practices and Teacher Education in Developing Countries. Final Report. Education Rigorous Literature Review. Department for International Development. P.35-39.

1.2. Педагогик моделлар: продуктив педагогика. Педагогик моделларнинг таълимга қўядиган талаблари.

Мултисаводхонлик модели.

Педагогика фани ижтимоий фанлар қаторига киритилган фанлардан бири бўлиб, қуйидаги педагогик моделларни ўз ичига олади:

1. Продуктив педагогика.
2. Мултисаводхонлик модели.

Продуктив педагогика - аудиторияларда тадқиқот асбоби сифатида ривожланган Квинсленд мактаб ислохотларини ифодалайди. (QSRLS) 2001. Продуктив педагогикадан ўқувчилар амалиёт хусусида фойдаланишлари мумкин. Яъни, мазкур педагогика ҳамкасблар билан суҳбатлар олиб бориш учун ва талабалар хусусий эҳтиёжларини аниқлаш учун касбий луғат сифатида фойдаланишлари назарда тутилган.

Продуктив педагогиканинг йигирма қисмдан ортиқ элементлари мавжуд, амалиётчилар уларни тўртта ўлчамга бирлаштиришади ва зарур бўлган шарт-шароитларда улардан фойдаланишга ҳаракат қиладилар.¹⁷

- Ақлий сифатнинг юқори даражаси.
- Аниқланган ўзаро боғлиқнинг ва кераклик юқори сатҳлари ва аудиториянинг атроф-муҳит жуда мослиги.
- Кучли фарқларни тан олиш.

*Продуктив Педагогиканинг тўртта ўлчамлари*¹⁸

<i>Ақлий сифат</i>	<i>Ўринли эканлиги/боғланганлик</i>	<i>Ижобий атроф-муҳит</i>	<i>Фарқларни тан олиш</i>
<i>Юқори буюртмани уйлаш</i>	Билимлар интеграцияси	Талабаларни бошқариш	Маданий билимлар
	Фон билимлари	Ижтимоий	Инклюзив

¹⁷ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-5 p., 1-6 p.

¹⁸ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-5 p., 1-6 p.

Чуқур билимлар		ёрдам	
Чуқур тушуниш	Асосий муаммо Ўқув режа	Академик мажбурият	Гуруҳнинг ўхшашлиги
Мустақил суҳбат	Аудиториядан ташқари боғланганлик	Яққол мезонлар	Актив фуқаролик
Муаммоли билимлар		Талаба ўзига баҳо қўйиши	Ҳикоя

Бу тўртта ўлчамларни яхши тушуниш учун қуйидаги педагогик тузилмалар ва стратегиялар олинган. Ақлий сифат, ўринли эканлиги ёки боғлиқлик, ижобий атроф-муҳит ҳамда фарқларни тан олиш.

Ўқув режани барча ўрганилаётган соҳаларда янгитдан пухта ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Мултисаводхонлик ижтимоий, технологик ва иқтисодий ўзгаришлар асосида қайта қуриб чиқилган. (Anstey, 2002). Мултисаводхонлик турли усуллар орқали айрим жиҳатларни ўзгаришини замонавий атроф муҳитга алоқа йўллари топиш учун мурожаат қилади. Айти бу кунларда мазмуни билан алмашиш фақат лингвистик бўлиб камдан кам ҳисобланади.

МУЛТИСАВОДХОНЛИК¹⁹

Улар деярли ўзгаришсиз кўп модаллик ҳисобланади. Улар ўз ичига қуйидагиларни олади:

- Лингвистик, визуал, аудио, имо-ишорали, фазоли.

НИМАГА Мултисаводхонликдан:

Босим учун кўп пунктлар мавжуд: саводхонлик тўғрисида янги усуллар орқали ўйлаш:

- **Технология:** аҳамият берилган ва хабар берилган мултимедиа ва

¹⁹ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-5 p., 1-6 p.

ахборотга оид технологияларнинг серобгарчилиги шундай йўлни шакллантиради. Бизга таниш бўлган ҳамда оммавий ахборот воситалари нашрларига асосланган янги рақамли ресурслар динамик янги миқдорли матнларни ишлаб чиқарадилар.

- **Иш:** катта миқдордаги анъанавий машғулотлардан билимларни бошқариш машғулотларгача қадар хизмат доирасида кўп мартабали машғулотларни олдида туриб, бундан ортиқроқ юқори саводхонлик даражалари талаб қилиди.
- **Визуал алоқа:** кўз билан қараб ҳаракатланаётган тасвирларни шарҳламоқ учун қилинган саводхонлик. Бунда, маълумотлар экранга чиқарилади, лекин нашр қилинмайди.
- **Турли-туманлик:** иқтисодий тузилмалар, иш жойлари ортиқроқ бирлашишган ва турли-туман маданиятнинг ҳамда тилнинг ошиши билан тасвирланади.
- **Дунё миқёсидаги инглиз тили ва мулти Englishes:** инглиз тилининг жуда ҳам кўп ички ўзгаришлар борки, у стандарт ва “тўғри фойдаланиш” дунёда ортиқчиликни шакллантиради.
- **ҚАНДАЙ** Мултисаводхонликдан:

Мултисаводхонлик тузилиши ўқитувчиларни барча ўрганиш соҳалар орқали қўллаб қувватлайди, ўқув режани шакллантириш учун, овозли педагогикани кафиллигини сифат текширувчи орқали ривожлантиради ва аудиторияда талабалар тури-туманлигига жавоб беради. Тузилиш ҳамда онлайн ўқув режаларни шакллантириш учун фойдаланилади, чунки улар мезонларга жавоб беради ва уларга эришса бўлади.

Мултисаводхонлик ва билимлар жараёни²⁰

Мултисаводхонлик Ўқув режа йўналишини аниқлаш	Билимлар жараёни
• Жойлашган амалиёт	• - бардош билан енгиш - Билимга эришиш
• очикдан-очик қўлланма	- янгиликка эришиш
• Танқидий яратиш	• Англаш - Тушунчаларни белгилаш - назариялаштириш
• Ўзгартирилган амалиёт	• Таҳлил қилиш - функцияларни идентификацияси - қизиқишларни идентификацияси
	• - Қўллаш - мувофиқ қўллаш - ижодий топшириш

Мултисаводхонлик тузилиши²¹

Жойлашган амалиёт	Ҳар қандай турли туман билим	Реал дунё матнлари
<i>тажрибага</i>	талабалар қизиқиши мактабга олиб	билан солиштириш
<i>кириш</i>	келинади (egways, хабарлар) ёки аниқ	масалан, видео,
	фаол ўрганишга кириб кетиш,	клиплар, вебсайтлар,
	талабалар ҳаёти билан улаш	йўриқномалар
Очиқ йўриқнома	Аниқ таълим олиш, бу етарли ёки	Ег муҳокамаси
<i>Намуналар маъносининг</i>	малакаларни асосий намуналарда	қандай матнлар
<i>тавсифи</i>	маъносини фoш этиш	билан ишлаш
Танқидий яратиш	Мақсадли ўрганиш, мақсадларни	Ег муҳокамаси,

²⁰ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-9 p., 1-10p.

²¹ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-11 p.

<i>Мақсаднинг</i>	аниқлаштириш ва тушунтириш, алоқа	нима учун матнлар
жойлашиши	сифатида. Нималар қилинган?	кимнинг овозлари
	Ким учун? Нимага?	эшитилади ва
		кимларники йўқ
Ўзгартирилган	Амалий ўрганиш. Реал дунёнинг	Ег ишлаш ва
Амалиёт	аҳамияти, алоқа йўли амалда, янги	фойдаланиш
<i>Аҳамиятни</i>	Контекстга келишувни келтириш	матнлари (улар
қушиш	Талабаларни янги жойда, янги	билан нималарни
	Таълим олишга ўргатиш)	бажариш), янги
		билимларни қўллаш

Бундан биттаси ҳам мўлжалланмаган, ўқитувчилар уларнинг мавжуд ўқув режасига кўп янги мазмунни қўшиш шарти кўзда тутилмаган. Бунга қарши Мултисаводхонлик ғояси янги саводхонлик ўқув режасини пухта ўйлаб кўриш учун асос бўлиб хизмат қилади (PETA March 2002).

Педагогика ўрганиш амалиётида тўртта элемент мавжуд. Уларнинг умумий мезонлари юқоридаги жадвалда келтирилган. Улар билимлар жараёнига тўғри келади, талабаларни ўрганиш трансформациясига олиб келади. Жадвалда келтирилгандек, бу тузилиш тўртта ўлчамни қўллаб қувватлаб, продуктив педагогиканинг моделини асослаб беради.

Педагогик моделларнинг таълимга қўядиган талаблари
“талабалар томонидан фаол дахлдорлик уларнинг билимлар ўзлаштириши ва қурилишида жиддий самарали омил ҳисобланади”²² (Murdoch, p.5).

Расмий талаб – замонавий аудиторияда турли дидактик метод ва восита сифатида ривожланиш ғояларини тузилиши ҳисобланади. (See Murdoch: p.4). Натижалар ўқув режаси ҳужжатларига асосланади, ўрганилаётган соҳаларда саломатлик, ижтимоий ва экологик таълим каби расмий талабни

²² Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-9 p., 1-10p.

химоя қиладилар. Бу жараёнлар тўртта ишлаб чиқариш педагогик ўлчам сифатида аудиторияда турли хилдаги талабаларни ўрганиш, уларни тегишли билиш ва ўқув режалар жараёнига фаол қатнашишлари учун самарали хизмат кўрсатади.

Ушбу тузилма талабалар манфаатлари ва қуйлайликлари учун иш бирликлари ўқув режалар орқали бирлашишган. Малакалар, кадриятлар ва уларни тушуниш мезонлари маъноли, ўзаро боғланган контекст атрофида тушунтирилади ва баҳоланади (Beane, 1991, Harste, 1992, Hamston and Murdoch 1996, Wilson 1991, Murdoch & Hornsby, 1997)²³.

- Ушбу ёндашув туб маънодаги муносабатлар орасидаги фарқини аниқлашда атрофидаги қизиқтирган соҳаларини ўрганишда (фан, технология, саломатлик, экологик ва ижтимоий таълим) ва дунёни тушуниш учун тадқиқот соҳалари (тил, математика, санъат, драма, рақс, мусиқа ва технологиялар жиҳатлари) фойдаланилади.
- Ишнинг бирликлари асосланган расмий талаб таълим олувчиларнинг фаолиятини эмас балки, кетма-кетликни ўрганиш ва тадқиқ қилиш таянч келишувлар атрофида ишлаб чиқилган ёки кенг тушунчалар атрофида, ўрганишни самарали қилади. (See Kath Murdoch model in Appendix A).
- Масалага яқинлашиш расмий талабга ишончни қайтаради, нима учун талабаларнинг фаол дахлдорлиги самарали ўқитишни ва ўрганишни жиддий ҳисобланади. Расмий талаб методологияси ва интеграллашган ўқув режа ҳамда яқиндаги “мияни ўрганиш” бўйича тадқиқот натижалари билан тасдиқланади. Caine and Caine (1990) тасдиқлайдилар, “миянинг интеграцияга табиий қобилияти мавжуд борлигини” ва бу аудиторияда фойдаланиладиган таълим усуллари билан мўлжалланган бўлиши керак.
- Бошқа параллелларни ўрганаётган расмий талаб, талаба томонидан

²³ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-9 p., 1-10p.

бир жойга тўпланган ва ўқув режанинг воқеаларига мўлжалланган, шу каби тил ўрганиш (Goodman 1996, Harste, Woodward & Burke 1984, Cambourne 1988), келишилган ўқув режаси (Boomer 1992) ва болалар учун фалсафа (Lipman 1988, Splitter 1995).

- Расмий талабда марказ мазмунда ва жараёнда бир хил йўналтирилган.

<p>Ростлаш – талабаларни ўрганиш учун вақти, уларни олдинги билимларни аниқлайсиз ва уларни кейинги босқичга тайёрлайсиз;</p>	<p>Ўрганиш – янги мазмун, тушунчаларни, янги воқеаларни билиш вақти, янги маълумотларни йиғиш;</p>	<p>Саралаш – талабалар ғояларни ташкил қиладилар ва турли усуллар ёрдамида ишлов берадилар;</p>
<p>Алоқаларни яратиш – талабалар хулосалар қиладилар, янги келишувларни аниқ шакллантирадилар ва солиштириб кўриш босқичини таъминляптилар;</p>	<p>Талабалар идрокига асосланиш ва қарши чиқиш ҳаракат ва воқеаларнинг кетма-кетлиги асосида ривожланган. Унинг босқичлари қуйидагича:</p>	<p>Кейинги ҳаракат - альтернатив воқеалар ёки расмий талабнинг авенюсини тақдим этиш, моҳиятга кириб кетишни янги қобилиятини топиб олиш учун ёки мустақил тадқиқот учун;</p>
<p>Чоралар кўриш – талабалар назария билан амалиётни боғлаб ва умумий катта расмни кўриш учун ҳаракат қилишга уринишади.</p>		

Ҳар бир бу босқич “интеграл стратегиялар” диапозонини ўз ичига олади (Murdoch, p6, Classroom Connections), талабаларга дунёни тушуниш учун “катта расм”ни ривожлантиришга ёрдам беради. Тасдиқланган, самарали ўрганиш пайдо бўлиши қачон ўқитувчилар талабаларни стратегияларга жалб қилишади, қайсики турли ишлов бериш усуллардан фойдаланишади.

Стратегиялардан мақсадли фойдаланиш, қайсики “билиш усуллар” диапазонини рағбатлантирадлар, талабаларга аҳамиятли томонига диққатни қаратишга ёрдам беради (Atkin 1993; 1997). Бу стратегиялар кўпчилиги шу модулнинг иккинчи қисмида муҳокама қилинган²⁴.

1.3. Педагогик фанлар тизими. Педагогиканинг тармоқлари.

Тарихийлик тамойили ҳар қандай фан ривожланишининг зарур тамойили ҳисобланади. Зеро ўтмишни ҳозирги давр билан қиёслаш фақат ҳозирги ҳодисаларнинг асосий ривожланиш босқичларини яхши кузатиб боришга ёки ўтмишнинг бебаҳо тажрибаси ҳамда эришилган ютуқлардан фойдаланишга ёрдам бериб қолмай, шу билан бирга, бу соҳада хатоларга йўл қўйишдан сақлайди ва келажакка йўналтирилган амалий таклифлар, мақсадли изланишларни амалга оширишга кўп даражада асос бўлади. Жамият ҳаётини қайта қуриш, ўсиб келаётган ёш авлодни шунингдек, ҳамма меҳнаткашлар табақаларини тарбиялашни кучайтиришни талаб этади. Бундай шароитда педагогиканинг тадқиқот соҳалари доираси кенгайди. Ҳозирги кунда педагогикани асосий тармоқлари сифатида қуйидагиларни келтириб ўтамиз.

²⁴ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-9 p., 1-10p.

Ёш даврлари педагогикаси мазкур гуруҳлар билан олиб бориладиган тарбиявий-ташкилий ишларнинг қонунийлигини тадқиқ этади ҳамда энг аввало уларни тарбияланувчиларнинг укув муассасалари шарт-шароитларида амалга ошириш дастурини ишлаб чиқади.

Миллий армиямиз учун мутахассислар тайёрлайдиган ҳарбий ўқув юртларида ёшларга таълим бериш ҳамда тарбиялаш муаммолари билан *ҳарбий педагогика* соҳаси шуғулланади.

Катта ёшдагилар педагогикасида олий ўқув юрти шарт-шароитларида ёшларни тарбиялашнинг назарий масалалари ва методикасини ишлаб чиқадиган педагогика тармоғи сифатида олий укув юрти педагогикасининг шаклланаётганлиги, унинг аниқлашиб бораётганлиги кўзга ташланади.

Булардан ташқари *оила педагогикаси* бугунги кундаги долзарб вазифалардан бирини ташкил этиб, оилаларда, оила марказларида, маҳаллаларда, жамоат ташкилотларида, оила-никоҳ муассасаларида амалга оширилаётган тадбирларда намоён бўлади.

Умумий педагогикада тарбияланувчилар орасида мафкуравий тарғибот ва маданий маърифий ишлар ҳам ўзига хос тармоқларига эгадир. Бу меҳнаткашларни тарбиялаш ишларига муносиб ҳисса қўшади ва белгиланган педагогик ғояларга суянади.

Дефектология фанлари ўз навбатида алоҳида мустақил бўлган тармоқларга бўлинади:

Олигофренопедагогика - ақли ожизлар таълим - тарбияси билан шуғулланади.

Логопедия – тилида нуқсони бор болалар билан шуғулланади.

Бундай илмий ишлар билан шуғулладиган институтлар Республикамизда турли тавсиялар бериш, методикани ишлаб чиқиш билан бир қаторда илмий изланишлар, тажриба алмашилиш билан ҳам самарали тадбирларни олиб боришади. Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университетида махсус ташкил этилган Дефектология факултетида муносиб мутахассислар тайёрланаётганлиги фикримизнинг далилидир.

СУРДОПЕДАГОГИКА - КАР ВА ГУНГ
ТАРБИЯЛАНУВЧИЛАР ТАЪЛИМ-
ТАРБИЯСИ МАСАЛАЛАРИ БИЛАН
ШУЎУЛЛАНАДИ.

Тифлопедагогика - кўзи ожиз
тарбияланувчилар таълим-
тарбияси билан шуўулланади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Педагогика фан сифатида.
2. Илмий педагогик тушунчалар: таълим, тарбия, билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш, уларнинг бир-биридан фарқи.
3. Продуктив педагогика. Педагогик моделларнинг таълимга қўядиган талаблари. Мултисаводхонлик модели.
4. Педагогиканинг тармоқлари ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари.
5. Иқтисодий педагогика фан сифатида шаклланиши.

2-МАВЗУ. ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ

- 2.1. Тарбия тушунчаси. Тарбия жараёни.
- 2.2. Тарбия методлари. Тарбия қонуниятлари ва тамойиллари.
- 2.3. Тарбия турлари. Ақлий, ахлоқий, жисмоний, меҳнат, иқтисодий, экологик тарбия. Оила тарбияси.
- 2.4. Шарқ мутафаккирларининг тарбия ҳақидаги қарашлари.

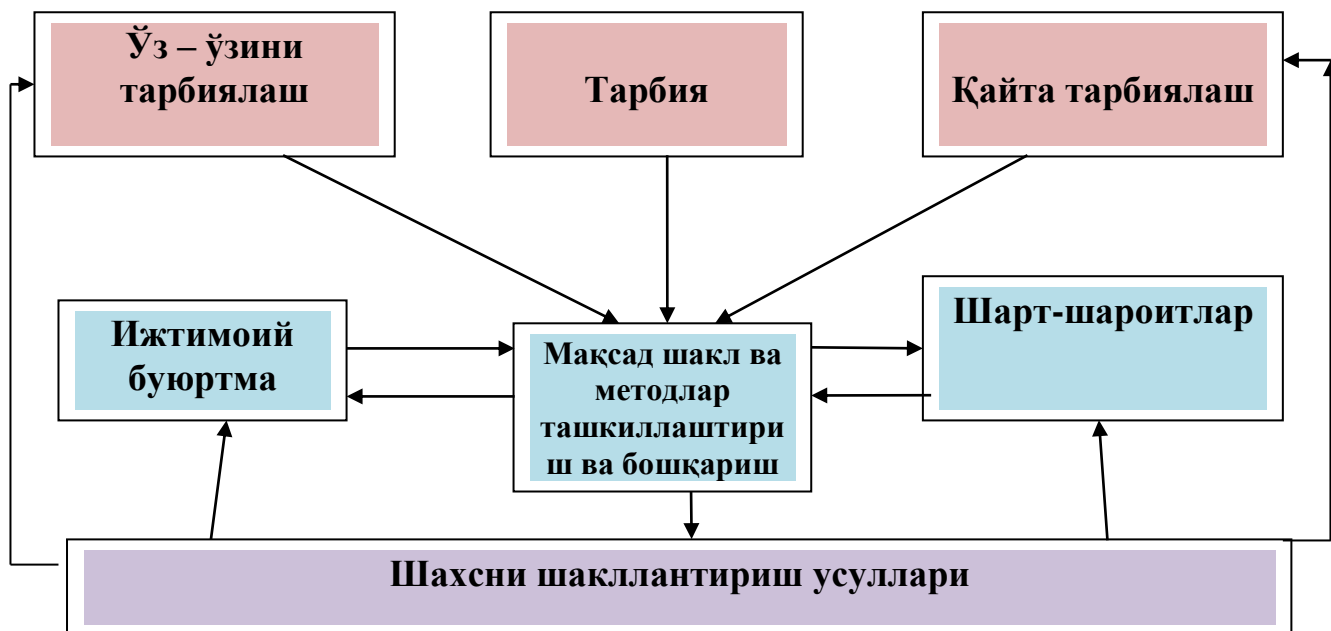
2.1. Тарбия тушунчаси. Тарбия жараёни

Тарбия жараёнининг моҳияти нимадан иборат? Бу оддий савол бўлибгина қолмай, педагогика ривожланиши шу вақтга қадар ушбу муаммони ечиш юзасидан кўпгина қийинчиликларни юзага келтирди. Аввало шу нарсани билиб олиш лозимки, тарбия тушунчаси ҳар хил мавзуда қўлланиши лозим. Масалан, тарбия деганда, ёш авлоднинг келажак ҳаётга тайёрлаш деб тушунилади. Лекин, бу тайёрлаш махсус ташкил қилинган тарбия фаолиятлари билан амалга оширилиши мумкин. Тарбия - шахсни мақсадга мувофиқ шакллаштириш учун уюштирилган педагогик жараён бўлиб, тарбияланувчининг шахсига мунтазам ва тизимли таъсир этиш имкониятини беради. Тарбия жараёни ўзаро боғлиқ бўлган икки ёқлама фаолиятни педагог ва талаба фаолиятини ўз ичига олади.

Тарбия жараёнида тарбияланувчининг онги шаклланади, хис-туйғулари ривожланади, ижтимоий ҳаёт учун зарур бўлган ва ижтимоий алоқаларга хизмат қиладиган хулқий одатларни ҳосил қилинади. Тарбия жараёнида тарбияланувчиларнинг ҳаёти ва фаолиятини педагогик жиҳатдан тўғри уюштириш ғоят муҳимдир. Педагогикада тарбиянинг мақсади, мазмуни, шакл ва усуллари тарбияланувчи шахсининг қарор топиши билан мустаҳкам боғлиқ ҳолда қараб чиқилади.

Тарбия жараёнида шахсни шаклланиш жараёнини қуйидаги чизма орқали кўрсатиб ўтиш мумкин.

2.2. Тарбия методлари. Тарбия қонуниятлари ва тамойиллари.

Тарбия жараёни узлуксиз давом этадиган жараён бўлиб, унга педагог, тарбиячи раҳномалик қилади ва тарбиянинг айни вақт учун зарур бўлган мақсадни, шу мақсадни ҳал этишга хизмат этадиган фаолиятни белгилайди. Тарбияланувчиларнинг ушбу фаолиятга актив иштирок этишини таъминлаб, улар ўртасида ижтимоий, жамоа, ўртоқлик алоқалари ва муносабатлари учун шароит яратади.

Тарбияни яхши йўлга қўйиш учун унинг ҳаракатлантирувчи кучини, тарбия жараёни манбаини яхши билиш ва ҳисобга олиш муҳимдир. Бу тарбия жараёнидаги ички ва ташқи қарама-қаршиликлардан иборатдир. Масалан, тарбияланувчининг одоблилиги, етуклиги билан унга қўйиладиган талаб ўртасидаги фарқ тарбиячи ва жамоа таъсирига шахснинг ўз позисияси, яъни муносабати тарбия жараёнининг ички қарама-қаршилиги бўлса, тарбиячининг талаблари билан шахс микро муҳит таъсири ўртасидаги узилиш ташқи қарама-қаршиликдир.

ТАРБИЯ УСУЛЛАРИ ҳам маълум бир элементларга бўлиниб тарбия усуллари деб юритилади. Масалан, педагог тарбияланувчига бирор бир вазифани топширди. Ўз навбатида бу вазифани бажариш учун кўрсатмалар беради. Бу кўрсатмалар ва тушунтириш махсус ҳолда методик усул сифатида намоён бўлади. Тарбия усуллари ва воситалари ўзаро мустаҳкам боғлиқдир. Тарбия усуллари шахсга таъсир кўрсатишдан иборат эмас. Тарбия икки томонлама жараён бўлиб педагог тарбиячи фаолияти билан талаба фаолиятини бирлаштиради.

Тарбия усулини тадбиқ этиш муайян ёшдаги шахс фаолиятига мос келса муваффақиятли бўлади.

Тарбиянинг умумий усуллари асосан 4 гуруҳга бўлинади.

- 1. Ижтимоий онгни шакллантириш усули.**
- 2. Ижтимоий ахлоқни шакллантириш усули.**
- 3. Рағбатлантириш усули.**

4. Ўз-ўзини тарбиялаш.

Ижтимоий онгни шакллантириш усуллари - талабаларнинг онгли, ҳис туйғуси ва иродасига ҳар томонлама таъсир кўрсатиш усулларини умуман шахс онгига таъсир кўрсатишни ўз ичига олади.

Ижтимоий онгни шакллантириш усуллари **тушунтириш, суҳбат ва ўрнак кўрсатиш** қисмлардан иборатдир.

Тушунтириш - талабаларда эътиқод ҳосил қилишнинг энг кенг ёйилган усулидир. Тушунтириш усулидан кўзланган мақсад шахсга ҳатти-ҳаракатлар, воқеалар ва ҳодисаларга у ёки бу талабларнинг маънавий, эстетик, мазмунини очиб бериш, унга ҳулқ атворга ва инсоний муносабатларга тўғри баҳо беришни шакллантиришда кўмаклашишдан иборатдир.

Ҳикоя ва суҳбат педагогнинг жонли сўзи асосида шахсни ғоявий ва маънавий шакллантиришнинг таъсирчан усули ҳисобланади. Ҳикоя қилинадиган мавзу талабалар учун долзарб, шахсларни маънавий ишонч, ижобий ҳис туйғулар вужудга келтиришга олиб келиши керак. Масалан, педагог бошқа гуруҳ жамоаси металлом йиғишда ёрдам берганлигини мароқ билан гапириб берса, бунинг самарадорлиги талабаларнинг қандай кулоқ солишига қараб текшириш мумкин.

Суҳбат натижасида қабул қилинган ахлоқий меъёр кейинчалик талабалар ҳулқ атвори ва фаолиятида амалга оширилиши лозим. Ва кейинги даврга мўлжалланган ўз ҳулқ атворини кузатишлар билан боғлиқ бўлган топшириқлар бериш имконияти туғилади.

Разбатлантириш услуби бирон-бир омилнинг тарбияланувчига таъсирини кучайтириш ҳамда тарбияланувчининг шахсини, ҳатти-ҳаракатларини активлаштириш мақсадида қўлланилади.

Рағбатлантириш талабага шундай таъсир кўрсатсинки, бунда тарбиячи алоҳида бир талабанинг хатти-ҳаракатига, хулқ-атвориغا ижобий баҳо бера олсин. Жамоа талабларининг бажарилишини рағбат-лантириши учун асос деб ҳисоблаш керак. Рағбатлантириш инсонга яшаётган ва ишлаётган жамоанинг ундан мамнунлигини кўрсатади.

Мақтов рағбатлантириш усулидир. Мақтов тарбиячининг алоҳида олинган шахс хусусиятларига ижобий баҳо беришидир. Талаба тарбияланишида мақтовнинг ўрни муҳимдир. Мақтов шахсни ижобий хислатларини таркиб топишга ёрдам беради. Лекин мақтов ҳам талаба хиссиётлари ривожланиши тезлаштириб юборади, унда манманлик, хотиржамлик туйғуларини келтириб чиқаради.

Жазолаш усули. Жамоа талабанинг ахлоқидан унинг ишга муносабатидан, муомаласидан мамнун бўлмаса, шахснинг ўз хулқини тузатиб олишда ёрдам кўрсатиш учун жазо усулларидан фойдаланади. Мақтов сингари жазо ҳам талабанинг ўзини ноқулай сезишга, уялишга мажбур қилади.

Тарбияланувчиларни ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда жазолаш ҳам меъёр даражасида бўлиши шарт. Чунки бунинг натижасида тарбиявий таъсир кўрсатишнинг бир қатор усулларини ишлаб чиқилиши лозим.

Ўз-ўзини тарбиялаш усуллари. Тарбия жараёнида талаба ўз-ўзини

тарбиялаши, яъни ўз устида ишлаш, актив иш олиб борсагина тарбияни самарали деб айтиш мумкин.

Талаба ўз-ўзини тарбиялаш борасида истикболни яратишга интилиши, ҳаётда маълум мустақилликка интилишда намоён бўлади. Ўз-ўзини тарбиялаш оилада ва укув муассасасидаги тарбиявий ишларнинг таъсири остида рўй беради. Ўз-ўзини тарбиялаш жамоадаги шахсларда фаолроқ амалга ошиши мумкинлиги уларда ирода, тиришқоқлик интизомни тарбиялайди.

Тарбия жараёнининг тамойиллари қуйидагилар:

- тарбиянинг бир мақсадга қаратилганлиги;
- тарбиянинг ҳаёт, меҳнат билан Ўзбекистонимизнинг мустақиллиги, гуллаб-яшнаши йўлида қилинаётган фидойи ишлар билан боғланиши;
- шахсни жамоада, жамоа орқали тарбиялаш;
- тарбияда шахсни ҳурмат қилиш ва унга талабчанлик;
- тарбиявий ишларнинг изчиллиги, мунтазамлиги ҳамда бирлиги;
- тарбияда шахснинг ёши ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш кабилардир.

Юқоридаги тамойиллар ва қонун ва қоидаларга амал қилиб, янги ижодий услубларни қўллаб, ривожлантириб тарбиявий жараённи ташкил этиш мақсадга эришишнинг энг самарали йўлидир.

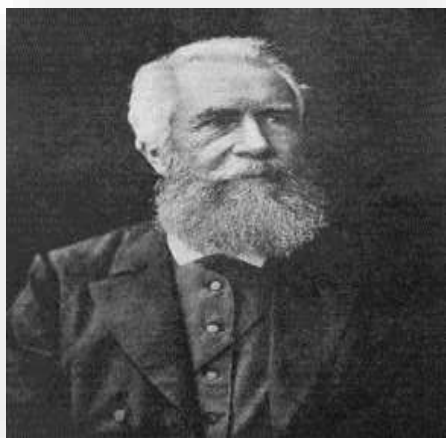
2.3. Тарбия турлари. Ақлий, ахлоқий, жисмоний, меҳнат, иқтисодий, экологик тарбия. Оила тарбияси.

Тарбия жараёни мураккаб ва узлуксиз жараён бўлганлиги, у ўзига хос хусусиятларга эгаллиги асосида бир нечта турга бўлинишини эътироф этиш жоиз.

Ақлий тарбия. Бозор иқтисодиёти шароитида келиб чиқаётган янгидан-янги муаммоларни илмий асосда ҳал қила оладиган шахсни тарбиялаш бош масала ҳисобланади. Бунинг учун эса ақлий қобилиятларни ривожлантириш, ақлий меҳнат қилиш маданиятига ўргатиш зарур.

Экологик тарбия. Экология сўзи «том» ёки «уй» деган маънони англатиб, немис олими Эрнест Геккел томонидан биринчи бор фанга киритилган. Экология фани ҳозирги бозор муносабатлари даврида кўпгина тармоқларга эга: ўсимликлар экологияси, зооэкология, тупроқ экологияси, инсон экологияси ва бошқалар. Экология фани танлаб олинган бир ёки бир неча объектнинг яшаш шароитини ёки нормаларини ўрганади ва яшашнинг оптимал даражасини аниқлашга ёрдам беради.

ЭРНЕСТ ГЕККЕЛЬ
(1834-1919)

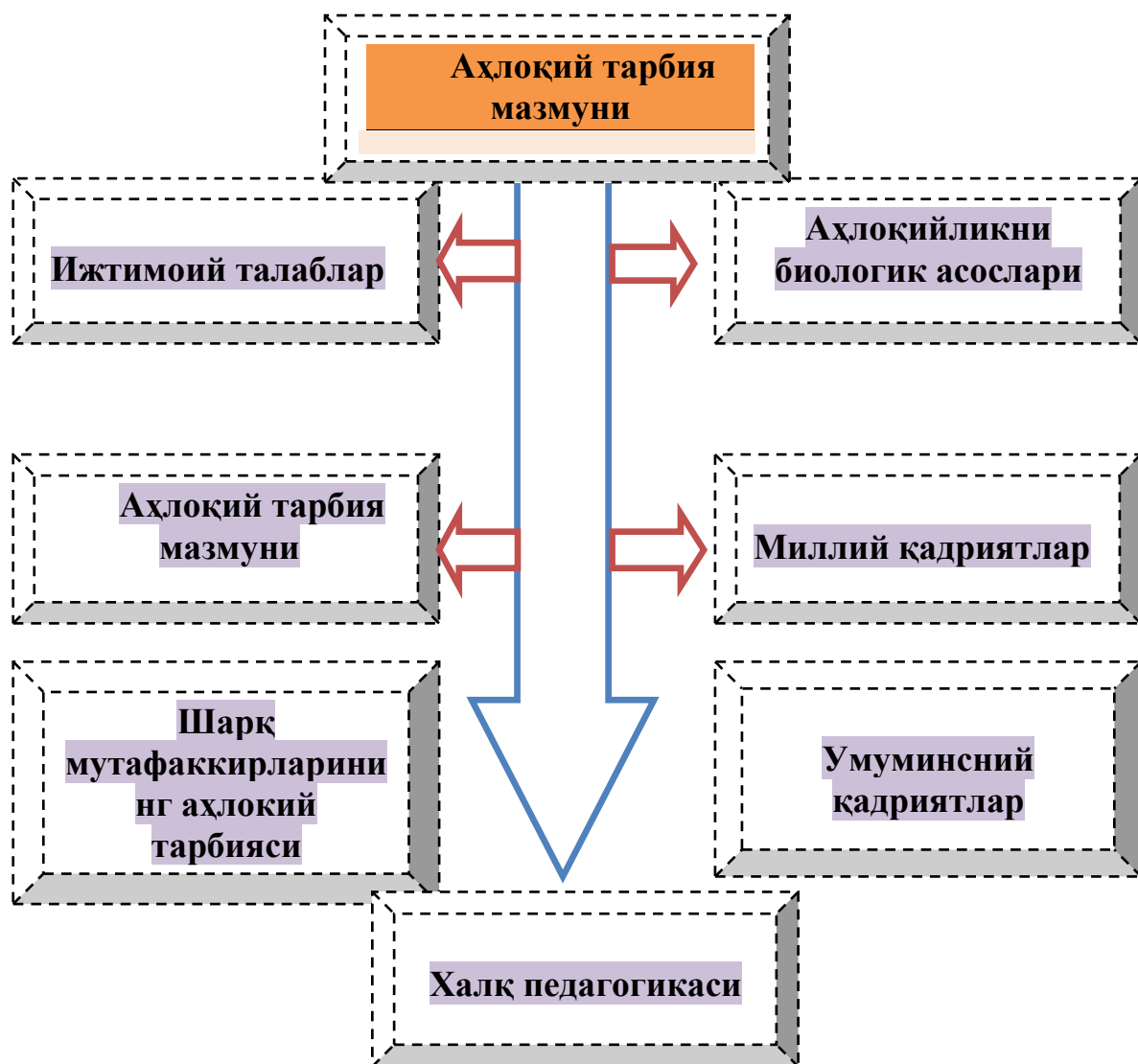
*Экология тушунчасини
амалиётга тадбиқ қилган
немис биологи.*

Экологик тарбия жараёнида экологик билимларни шакллантиради. Айти пайтда экологик тарбия масаласига ҳар ким ҳам эътиборли эмаслар.

Ахлоқий тарбия. «Ахлоқ», «хулқ» ва «атвор» сўзлари арабча сўз бўлиб улар ўзбек тилида ҳам ўз маъносида қўлланилади. Айрим одатларда «ахлоқ-кишиларнинг ҳар бир жамиятга хос хулқ меъёрлари мажмуи» деса, бошқалар эса «ахлоқ-ижтимоий онг шаклларида бири бўлиб, ҳамма соҳаларда кишиларнинг ҳатти-ҳаракатларини тартибга солиш функциясини бажаради» дейишади.

Ахлоқ меъёрлари хулқ атворнинг регулятори сифатида одат меъёрларига зид ҳатти-ҳаракат ахлоқсизлик ҳаракати деб қаралади. Шуниси ҳам борки, ҳуқуқ мажбурий бўлса ахлоқ ихтиёрийдир. Ахлоқий тарбия одамларни номусли виждонли, адолатли, ватанпарвар, меҳнатсевар бўлишга ўргатиш билан профилактика ишларини ҳам олиб боради. Ахлоқий тарбияда яхши хулқни такомиллаштириш учун курашилади. Халқ таълими тизимида ўқитиш тарбияланувчиларнинг ахлоқий мукамаллашиш билан боғлиқ бўлади. Уларда онг билан хулқ бирлиги тарбияланади. Ушбу меъёрларни бурч ва виждон мезони сифатида қабул қилади.

Ахлоқий тарбия мазмуни.²⁵

ҲУҚУҚИЙ ТАРБИЯ - бу шахсга нисбатан ҳуқуқий онгни, ҳуқуқий муносабатларни, қонунга итоаткор хулқ-атвор кўникмалари ва одатларини шакллантирувчи уюшган, аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда ифодаланишидир. Ҳуқуқий тарбияни боланинг кичик ёшидан бошлаб амалга ошира бошлаш, ҳуқуқий ахборотларнинг биринчи даражали тус олишига эришиш, шахснинг умумий дунёқараши ва ижтимоий йўналтирилганлигининг таркибий қисми тарзида ҳуқуқий қарашларига асосланиши зарурдир.

²⁵Манба: чизма муаллифлар томонидан ишлаб чиқилган.

Ўсиб келаётган ёш авлод ҳуқуқий тарбиясининг хусусиятлари янги жамиятнинг ўз характери, турмуш тарзига асосланади. Уларнинг ҳаммаси принципал жиҳатдан янги, янада мураккаб муаммоларни ҳал этиш зарурлигини ифода этади. Аввало, ҳуқуқий тарбия янги ёш авлодни камол топтиришнинг самарали воситаси саналади.

Юқорида қайд қилинган мулоҳазалар **ҳуқуқий тарбиянинг** яхлит тизими куйидагилардан иборатлигини ифодалайди:

Биринчидан, ҳуқуқий тарбия субъектларига: давлат идоралари, жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари, мансабдор шахслар ва бошқалар киради.

Иккинчидан, ҳуқуқий тарбия объектларига: мансабдор шахслар, фуқаролар, ички ишлар идоралари ходимлари киради.

Учинчидан, ҳуқуқий тарбия мазмунига: ҳуқуқий таълим, ҳуқуқий тарғибот ва ташвиқотлар киради.

Тўртинчидан, ҳуқуқий тарбия шаклларига: маърузалар, семинарлар, суҳбатлар, викториналар киради.

Бешинчидан, ҳуқуқий тарбия методларига: ишонтириш, рағбатлантириш, мажбурлаш киради.

Олтинчидан, ҳуқуқий тарбия воситаларига: матбуот, радио, телевидение, адабиёт ва санъат асарлари, кўргазмали ташвиқот ҳамда тарғибот воситалари киради.

Мустақиллик шароитида ҳуқуқий маданият билан ҳуқуқий тарбиянинг боғлиқлиги янада ортади.

Эстетик тарбия. Ҳаётда табиат - гўзалликнинг манбасидир. У эстетик туйғуларни, болаларнинг кузатувчанлигини ва тасаввурини ривожлантириш учун жуда бой материал беради. Бундан ташқари, санъат

хам эстетик тарбия воситаси ҳисобланади. Санъат орқали эстетик тарбиялаш педагогикада бадиий тарбия деб аталади.

Эстетик тарбия қўйидаги методлардан фойдаланган ҳолда олиб борилади:

1. Бадиий асарларни намойиш қилиш ва ижро этиш.
2. Бадиий асарларни таҳлил қилиш ва баҳолаш.
3. Санъатшунослик билимларидан хабардор қилиш, талабалар санъатнинг ҳар хил турларини ифода воситалари, тарихи ва назариясини характерловчи муайян маълумотлар жамғармасига эга бўлиши зарур.

Жисмоний тарбия. Жисмоний тарбия шахсни ҳар томонлама ривожлантириш тизимидаги ўз вазифасини бажариш билан бирга, у қўйидаги асосий вазифаларни ҳал қилишга қаратилган: саломатликни мустаҳкамлаш, инсон организминини чиниқтириш ва талабаларнинг жисмоний ривожланишига ёрдам бериш; ҳаракат кўникмаларини ва малакаларини шакллантириш ҳамда такомиллаштириш; ўғил болаларни армия сафарига тайёрлаш; физкултура ва спортнинг моҳияти ҳамда ижтимоий роли ҳақидаги маълумотлардан хабардор қилиш.

Меҳнат тарбияси. Меҳнат тарбияси ёш авлодни тарбиялашда марказий ўринлардан бирини эгаллайди.

Ривожланишнинг асосий вазифаларидан бири меҳнат тарбияси ва таълим самарадорлигини умумий таълим укув муассасаси талабаларини касб танлаш, мустақил ҳаётга амалий ва техника инқилоби ва ҳозирги замон ишлаб чиқариш шароити талабаларнинг меҳнат тарбияси ва таълими ана шу талаблар даражасига кўпроқ мувофиқ бўлишини талаб қилаётир.

Меҳнат тарбиясини бир қатор етакчи вазифаларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- умумфойдаси учун меҳнат қилиш зарурлиги;
- талабаларда жамоа меҳнат фаолиятида иштирок этиш учун зарур бўлган барқарор маънавий ва иродавий хислатларни тарбиялаш;
- талабаларни умумий билим ва политехник билимлар тизими билан ҳозирги замон ишлаб чиқаришда қатнашиш учун зарур бўлган махсус меҳнат кўникмалари ва малакалари билан қуроқлантириш;
- талабаларга бўлажак касбни онгли танлашда ёрдам бериш;
- меҳнат маданияти асосларини тарбиялаш, тарбияланувчиларнинг иқтисодий тарбияси.

Иқтисодий тарбия. Маълумки, бозор иқтисодиёти узок муддатли ҳамда эркин товар-пул муносабатларига асосланган иқтисодиётдир. Бу иқтисодиётда ижтимоий иқтисодий муносабатларда фаол иштирок этиш, албатта иқтисодий тарбияни талаб этади. Иқтисодий тарбия – тарбияланувчиларда иқтисодий билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш билан бирга, тежамкорлик, ташаббускорлик, ишбилармонлик ҳамда тадбиркорликни шакллантиради. Тарбияланувчиларда иқтисодий тарбия меҳнат тарбияси орқали шаклланади.

2.4. ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ТАРБИЯ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси равнақи аввало унинг мутахассисларига, уларнинг маънавий ва жисмоний камолатига боғлиқ. Ҳар қандай мутахассис учун Ўзбекистонда барча шароит ва асослар жумладан табиий бойликлар, унумдор ер, катта иқтисодий ва илмий техникавий, инсоний ва маънавий салоҳият мавжуд. Ўтмишда яшаб, ижод этган халқпарвар тарбиячи олимлар ва атоқли мутафаккирлар ақлий таълимга доир бир

талай фойдали фикрларни ёзиб қолдирганлар. Жумладан, қадимги Греция олимлари, Сократ, Платон, Аристотель жамоат жойларида сўзлаган нутқларида ва илмий асарларида ўзларининг таълим-тарбияга оид фикрларини очик баён этганлар.

Биринчи Президент Ислам Каримовнинг **“Ўрта асрлар шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва ахамияти”** мавзусидаги халқаро конференцияда қуйидагиларни таъкидлаган эди.

“Ўрта асрлар Шарқ тарихи шундан далолат берадики, маданият ва таълим-тарбия, тиббиёт, адабиёт, санъат ва архитектура соҳаларидаги беқиёс юксалиш, илмий мактабларнинг вужудга келиши, янги-янги истеъдодли авлодлар тўлкинининг пайдо бўлиши ва вояга етиши – буларнинг барчаси биринчи навбатда иқтисодиёт, қишлоқ ва шаҳар хўжалигининг анча жадал ўсиши, хунармандлик ва савдо-сотикнинг юксак даражада ривожланиши, йўллар қурилиши, янги қарвон йўлларининг очилиши ва авваламбор нисбий барқарорликнинг таъминланиши билан бевосита боғлиқ бўлган”²⁶.

Сократнинг фикрича, тарбиядан кутилган мақсад буюмлар табиатини ўрганиш бўлмай, балки кишининг ўз-ўзини билиб олиши, ахлоқни камол топтириш керак.

Аристотель болаларга таълим-тарбия беришни жисмоний, ахлоқий ва ақлий жihatларини бир-бири билан чамбарчас боғлаган ҳолда ўргатишни талаб қилади. У бошланғич таълимда гимнастикадан ташқари ўқиш, ёзиш ва грамматика, расм ва мусиқа илмлари ўргатилиши лозимлигини алоҳида уқтирган эди.

IX асрда яшаган ўрта осиёлик файласуф тарбиячи Фаробийнинг ёзишига қараганда, моҳир мирзо араб тилининг луғат ва грамматикасини,

²⁶ И.Каримов. “Ўрта асрлар шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва ахамияти” мавзусидаги халқаро конференциядаги нутқи. Malaka.uz.

мантиқни, хуснихатни ва арифметикани яхши билиш керак. Ўрта Осий педагогика фани тарихида биринчи бўлиб Абу Наср Фаробий “Бахт-

Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ ибн Тархон ал-Фаробий (873-950 йй. Ўтрор) Ислом илмлари зоятда ривожланиб, куч – қудратга тўлиб, бутун ислом оламида, хусусан Самарқанд, Бухоро, Хоразм ва Богдодда кўплаб илмий марказлар вужудга келган бир ажойиб асрда яшаб ижод қилди. Аллома яшаган даврга келиб ислом оламида Қуръон илмлари, айниқса тафсир илми тараққий этган, ҳадис илми инсоният тарихида мисли кўрилмаган даражада ривожланиб, ўзининг юксак чўққисига етган ҳамда тўртта фикҳий масхаб юзага келиб, мусулмон халқлари ичида мустаҳкам ислом қонуншунослиги вужудга келган эди.

саодатга эришув ҳақида” номли асарида таълим ва тарбия сўзининг луғавий маъносини таъриф этади. Унинг ёзишича, халқлар ва шаҳар аҳолиларида ахлоқ, одоб, расм-русм, касб-ҳунар, одат ва иродани ҳосил қилиш учун инсондан зўр куч ва қувват талаб қилинади. Булар фақат одамга таълим ва тарбия бериш йўли билан ҳосил қилинади. Таълим деган сўз халқлар ва шаҳарликлар ўртасида назарий фазилатни бирлаштириб тарбия эса шу халқлар ўртасидаги туғма фазилат ва амалий касб-ҳунар фазилатларини бирлаштириш, деган сўзидир.

Таълим фақат сўз ва ўргатиш билангина бўлади. Тарбия эса амалий иш тажриба орқали ўрганишдир. Назарий билимларни ё устозлар, давлат арбоблари ўргатадилар. Шарқ тарбиячи олимлари Фаробий, Беруний, Ибн Синолар мактабларда янги фанлардан тил ва адабиёт, оғзаки ва ёзма ҳисоб, хандаса, тил илми ва жисмоний тарбияни ўқитишни таклиф қилдилар. Улар бу ўқитиш йўл-йўриғи илм-олувчиларни ақл-идрокни, жисмоний қобилиятни ўстиришни, нафис завқ олиш кабиларни шакллантириш учун асосий йўл деб билдилар.

*Жаҳон маданиятига катта ҳисса
қўшган Марказий Осиёлик маишур
файласуф, қомусий олим
Форобийнинг тўлиқ исми Абу
Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад
ибн Узлуғ Тархон.*

Ўрта асрнинг бир қанча илмий ютуқлари, умуман Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида тараққийпарвар ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожининг номи билан боғлиқ. Форобий ўз замонаси илмларининг барча соҳасини мукаммал билган ва бу илмлар ривожига катта ҳисса қўшганлиги, юнон фалсафасини шарҳлаб, дунёга кенг танитгани туфайли Шарқ мамлакатларида унинг номи улуғланиб, “Ал-муаллим ас-соний” – “Иккинчи муаллим” (Аристотелдан кейин), “Шарқ Арастуси” деб юритилган.

Абу Райхон Берунийнинг ақлий таълим ҳақидаги фикрларини ўрганар эканмиз, энг аввало, унинг илм олиш, билишдаги таълим узвийликлари, ўқиш, ўқитиш ва ўқув қуролилари, ёзув белгилари ҳақида айтган фикрлари юксак дид билан айтилган бўлиб, ўрганишга лойиқдир. Беруний Шарқ таълим-тарбиясида биринчи, балки жаҳон фанида ҳам биринчилардан бўлиб қиёсий тарбияга доир фикрлар билдиради. Унинг араб, хинд, грек ёзувлари, ўқилиши, улардаги мактаб ва ўқув воситалари ҳақидаги фикрларни “Хиндистон”, “Ёдгорликлар” китобларида кўплаб мисолларда учратиш мумкин.

Беруний ўзининг таълим-тарбияга оид қарашларини асосан “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Хиндистон”, “Минералогия”, “Китоб ас-Сайдона” каби асарларида баён этган. Беруний фалсафий

қарашларида инсоннинг табиатида тутган ўрни, инсон билимларининг келиб чиқиш, онг ва тафаккурнинг борлиқга муносабати, дунёни билиш мумкинми деган масалаларни диққат билан ўрганган.

Ёшларни замонавий фан ва техниканинг, илм фаннинг ютуқларидан баҳраманд қилмасдан туриб уларга юқори малакали, ракобатбардош мутахасис булишлари учун бугунги кунда буюк алломаларимизнинг илмий, тарбиявий қарашларидан ўз таълим фаолиятимизда ижодий фойдаланиш катта аҳамиятга эгадир.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Тарбия жараёни ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
2. Абдулла Авлонийнинг тарбия ҳақидаги қарашлари.
3. Тарбия методлари. Тарбия қонуниятлари ва тамойиллари.
4. Тарбия турлари. Иқтисодий тарбия жараёни ва унинг бугунги кундаги аҳамияти.
5. А.Навоий, З.М.Бобир, Фаробий Ибн Синоларнинг тарбия ҳақидаги қарашлари.

3-МАВЗУ. ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ. ТАЪЛИМ СТРАТЕГИЯЛАРИ

- 3.1. **Замонавий таълим-тарбия тизими. Дидактика тушунчаси. Таълимнинг функциялари, категориялари. Дидактик тамойиллар.**
- 3.2. **Таълим стратегиялари. Блум таксаномияси.**
- 3.3. **Ҳамкорликда ўқитиш. Конструктивизм.**
- 3.4. **Таълим мазмуни, ташкилий шакллари, метод ва воситалари.**
- 3.5. **Ривожланган мамлакатлар таълим тизимининг ўзига хосликлари.**

3.1. Замонавий таълим-тарбия тизими. Дидактика тушунчаси.

Таълимнинг функциялари, категориялари. Дидактик таълимлар.

Таълим – билим бериш, малака ва кўникмалар ҳосил қилиш жараёни, кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси. Таълим жараёнида маълумот олинади ва тарбия амалга амлга оширилади. Таълим

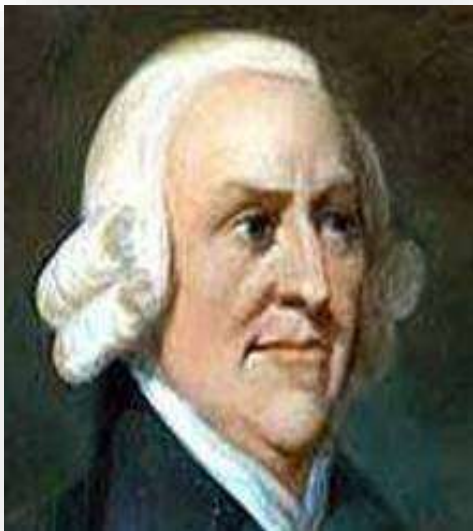

тор маънода ўқитиш тушунчасини англатади.

Лекин у фақат турли хилдаги ўқув юртларида ўқитиш жараёнини эмас, балки оила, ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларда маълумот бериш жараёнини ҳам билдиради. Таълим – инсон билиш фаолиятининг энг мураккаб турларидан бири бўлиб, индивидуал психик

ривожланишни ва билимларни ўзлаштиришни анча тезлаштиради.

Таълимнинг мақсади - мутахассисликнинг модели ва давлат таълим стандартлари талабига мос шаклланадиган билим, кўникма ва малакалар тизимидан иборат. Мақсад асосида таълим ва тарбиянинг мазмуни белгиланади. Ўқитувчи ўқувчи-талабанинг билиш фаолиятларини ташкил қилиш мақсадида ўқув ишларини олиб борар экан, аввало таълим жараёни орқали уч вазифани ҳал қилиши унутмаслиги керак.

ТАЪЛИМ - ИНСОН КАПИТАЛИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ВА
РИВОЖЛАНТИРИШ ЖАРАЁНИ
СИФАТИДА ҚАРАЛИШИ МУМКИН.
“ИНСОН КАПИТАЛИ”
ТУШУНЧАСИНИ БИРИНЧИЛАРДАН
БЎЛИБ А.СМИТ ИЛМИЙ
МУОМАЛАГА КИРИТГАН. БУНДА У
“ЖАМИЯТ АЪЗОЛАРИНИНГ ДАРОМАД
ОЛИШ ҲУҚУҚИНИ БЕРУВЧИ
ТЎПЛАГАН БИЛИМЛАРИ ВА
КЎНИКМАЛАРИ”НИ ТУШУНГАН.

Таълимга *эҳтиёж* муайян касбни ўзлаштириш, маълум лавозимни эгаллаш, маълум даражада маълумот олиш, кўшимча малакани ўзлаштириш, жамиятда муайян ўринни эгаллаш, мансаб пиллапояларидан кўтарилиш истаги билан белгиланади.

Таълим жараёни педагогик жараённинг ажралмас, муҳим қисмларидан бири бўлиб у ўқитиш, билим, кўникма ва малака ҳосил қилиш масалалари билан шуғулланади. Таълим назариясини “Дидактика” тушунчаси билан ҳам ифодаланади.

Дидактика (*didaktikos* – ўқитаман, ўргатаман) – таълим жараёни, мазмуни, қонуният ва тамойиллари, шакл, метод ва воситаларини илмий асослаб берувчи педагогик таълим назарияси, педагогиканинг алоҳида соҳаси.

“Дидактика” атамаси илк бор немис педагоги **Вольфганг Ратке** томонидан “Дидактика, ёки таълим санъати” (1613 й.) деб номланган маърузасида қўлланилган. Дидактика

илмий билимлар тизими сифатида биринчи маротаба чех педагоги **Ян Амос Коменский**нинг “Буюк дидактика” (1657 й.) асарида очиб берилган.

Дидактиканинг ўрганиш объекти ўқув жараёни, ўқув жараёнининг ривожланиш қонуниятлари, ўқитиш тамойиллари, методлари ва шакллари дир. Таълим жараёнининг асосий моҳияти тарихан тўпланган ижтимоий билим ва тажрибани ёш авлодга етказиш, авлодлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни маълум тизим орқали амалга ошириш бўлиб ҳисобланади.

ДИДАКТИКАНИНГ БАҲС ДОИРАСИ

<p>НИМА УЧУН ЎҚИТИШ? КИМНИ ЎҚИТИШ?</p> <p>ТАЪЛИМНИНГ МАҚСАДИ</p>	<p>ҚАНДАЙ АСОСДА ЎҚИТИШ?</p> <p>ТАЪЛИМНИНГ ҚОНУН, ҚОНУНИЯТ, ТАМОЙИЛ, ҚОИДАЛАРИ</p>
<p>НИМАНИ ЎҚИТИШ?</p> <p>ТАЪЛИМ МАЗМУНИ</p>	<p>ҚАНДАЙ ЎҚИТИШ? ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ ТАЪЛИМ ВОСИТАЛАРИ</p>

ДИДАКТИКАНИНГ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИ

Ўргатиш – таълим мақсадини амалга ошириш бўйича педагогнинг тартибланган фаолияти

Ўрганиш – англаш, машқ қилиш, ва эгалланган тажрибалар асосида ҳулқ-атвор ва фаолиятнинг янги шакллари эгаллаш жараёни, олдин эгалланганлари ўзгаради

Ўқитиш – қўйилган мақсадга эришишга йўналтирилган педагог билан талабаларнинг тартибланган ўзаро ҳаракати

Таълим – ўқитиш жараёнида эгалланадиган билим, кўникма, малакалар, фикрлаш усуллари тизими

Билим – бирор фанни назарий ўзлаштиришни акс эттирадиган инсон ғоялари йиғиндиси

Кўникма – ўзлаштирилган билимларни амалиётга қўллаш усулларини эгаллаш.

Малака – атоматлашган ҳолатга ўтган кўникма, такомиллашганликнинг юқори даражаси.

Мақсад (ўқув, таълимий) – ўқитиш нимага қаратилганлиги, унинг кучлари келгусида нимага сафарбар этилиши.

Мазмун (ўқитиш, таълим) – талабалар ўқитиш жаараёнида эгаллаши лозим бўлган илмий билим, амалий кўникма, малакалар, фаолият ва фикрлаш усуллари тизими.

Ташкил этиш – қўйилган мақсадни яхши амалга ошириш учун унга зарурий шаклни тақдим этадиган, аниқ мезонлар бўйича тартибланган дидактик жараён.

Шакл – ўқув жараёнининг мавжудлик усули, унинг ички моҳияти, мантиғи, мазмуни учун қобик.

Метод – ўқитишнинг мақсад ва вазифаларига эришиш (амалга ошириш) йўли.

Восита – ўқув жараёнини предметли қўллаб-қувватланиши. Воситаларга ўқитувчининг жонли нутқи, кенг маънода унинг маҳорати, дарсликлар, жиҳозлар ва бошқалар киради.

Натижалар (маҳсуллар) – ўқув жараёнининг сўнгги натижаси, белгиланган мақсадларни амалга ошганлик даражаси.

**Дидактик
тамайиллари
қуйидагилардан иборат:**

- **таълимнинг устуворлиги** - унинг ривожланишининг биринчи даражали аҳамиятга эга эканлиги, билим, таълим ва юксак интеллектнинг нуфузи;

- **таълимнинг демократлашуви** - таълим ва тарбия услубларининг танланишида ўқув юртларининг мустақиллигини кенгайтиши, таълимни бошқаришнинг давлат-жамият тизимига ўтилиши;

- **таълимнинг инсонпарварлиги** - инсон қобилиятларининг очилиши ва унинг таълимга нисбатан бўлган турли-туман эҳтиёжларининг қондирилиши, миллий ва умумбашарий қадриятлар устуворлигининг таъминланиши, инсон, жамият ва атроф-муҳит ўзаро муносабатларининг уйғунлашуви;

- **таълимнинг ижтимоийлашуви** - таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрларни шакллантириш ;

- **таълимнинг миллий йўналтирилганлиги** - таълимнинг миллий тарих, халқ анъаналари ва урф-одатлари билан узвий уйғунлиги, Ўзбекистон халқларининг маданиятини сақлаб қолиш ва бойитиш, таълимни миллий тараққиётининг ўта муҳим омили сифатида эътироф этиш, бошқа халқларнинг тарихи ва маданиятини ҳурматлаш;

- **таълим ва тарбиянинг узвий боғлиқлиги**, бу жараённинг ҳар томонлама камол топган инсонни шакллантиришга йўналтирилганлиги;

- **иқтидорли ёшларни аниқлаш**, уларга таълимнинг энг юқори даражасида, изчил равишда фундаментал ва махсус билим олишлари учун шарт-шароитлар яратиш.

Ўзбекистонда замонавий таълим тизими қуйидагича:

- мактабгача таълим
- умумий ўрта таълим
- ўрта махсус, касб-ҳунар таълими
- олий таълим (бакалаврият, магистратура)
- олий таълимдан кейинги таълим
- кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш
- мактабдан ташқари таълим

3.2. Таълим стратегиялари. Блум таксономияси

Ўқитувчиларни ўргатувчи кўп стратегиялар мавжуд, улардан фойдаланиш аудитория доирасида ҳаракатларни режалаштириш, юқорида кўрсатилган тизимларни таърифлайди. Улар ўз ичига қуйидагиларни олади:

- Ўйлаш малакалар стратегиялари (De Bono's Six Thinking Hats and Mind Mapping);
- Кўп маротабали ақлий қобилиятлар Gardners;
- Блум Таксономияси - Bloom's Taxonomy²⁷ – билиш ва эмоционал соҳалари;
- Тафаккур одатлари (16 қобилият) - Art Costa
- Ҳамкорликда ўқитиш
- Ақлий фаолиятга асосланган ўрганиш

Блум таксономияси.

²⁷ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-10 p

**Бенжамин Блум
(1913-1999)**

**Америкалик психолог-педагог
Блум таксаномияси асосчиси.**

1956 йилда Бенжамин Блум таълим рухшунослардан иборат бўлган гуруҳни бошқарган. Бу гуруҳ ўрганиш жараёнида муҳим бўлган ақлий даражалар кетма кетлигини таснифлаш жараёнини ривожлантирган.

1956 йилда Бенжамин Блум таълим рухшунослардан иборат бўлган гуруҳни бошқарган. Бу гуруҳ ўрганиш жараёнида муҳим бўлган ақлий даражалар кетма кетлигини таснифлаш жараёнини ривожлантирган. Кейинчалик бу таксономия деган ном олган ва учта бир бири билан ўзаро қўшилган соҳалар ҳисобланган: билим соҳаси, психомотор ва эмоционал соҳалар. Билишга оид соҳада асосий тоифалар қуйидагилар:

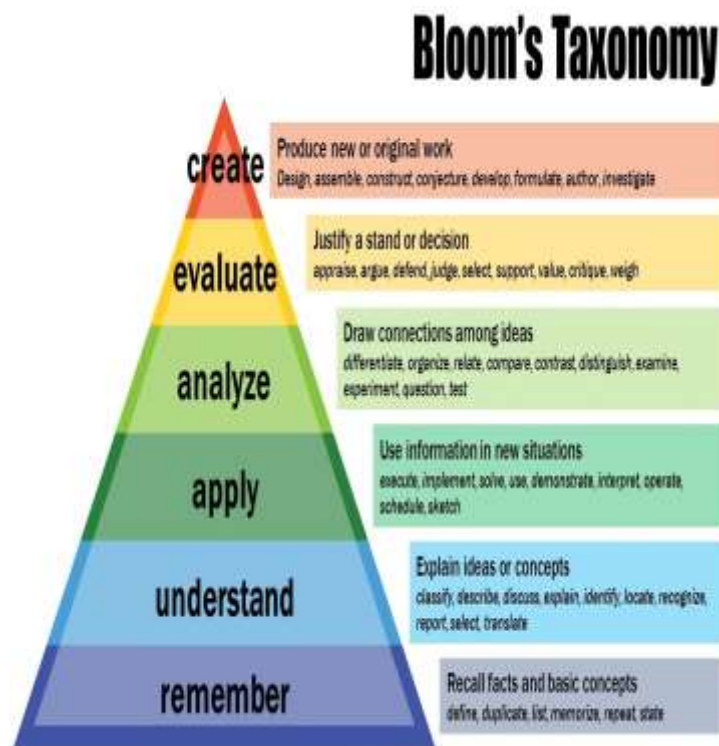
Тушунчаларни билиш: маълум фактлар, ўзига хос хусусиятлар билан йўллар ва воситалар алоқаси. Шу ерда билим қандай қилиб ёдлаб олиш (эслатувчи) маънога эга, ёки аввал ўрганилган маълумот. Аниқлайди, таърифлайди, санаб беради, идентификация, рўйхатлар, номлар, лейбллар айтади, ўқийди, ёзув қиладилар, қайта тиклайдилар, танлайдилар, арз қиладилар, тасаввур қиладилар.

Тушуниш: ахборотга оид аҳамиятли материалларни тушуниш (англаш). Таърифлайдилар, тасдиқлайдилар, айлантирадилар, муҳокама қиладилар, баҳолайдилар, тушунтирадилар, умумлаштирадилар, мисоллар келтирадилар, мазмунга эга, хулоса қиладилар, тушунадилар.

Мурожаат қилиш: аввал ўрганган маълумотларни янги ва аниқ вазиятларда фойдаланиш, муамоларни қайсиларида ягона ёки оптимал жавоблар борлигини ечиш учун. Қонунларни бошқаради, ёруғ аниқ ифода қиладилар, баҳолайдилар, диаграммаларни ҳисоблайдилар, қурадилар, аниқлайдилар, ривожлантирадилар, топади, амалга оширадилар, ўз ичига

оладилар, олдиндан ташхис қўядилар, тайёрланадилар, муносабатга эга бўлади, хабар берадилар, кўрсатадилар, ечадилар, фойдаланадилар.

Анализ: турли хулосаларни ривожлантириш учун ахборотга оид материалларни уларни ташкил этувчи қисмларга ажратадилар, ушбу маълумотларни тадқиқот қилиш ҳамда умумлаштиришни қўллаш учун сабаблар ёки омилларни излаб топадилар. Ажратадилар, коррелятлар, диаграммалар фаркланади, фарқини ажратадилар, намоёниш қиладилар, хулосаларни олиб чиқадиладар, чегаралайдилар, устуворлигига қараб ажратиб оладилар.

Синтез: олинган натижаларни умумлаштириш учун ижодий ёки турли йўналишларда аввалги билим ва малакалардан фойдаланиб, янги ўзига хос оригинал бутунликни яратиш. Мослашадилар, кутадилар, мезонлар бўйича таснифлайди, ҳамкорлик қиладилар, бирлашадилар, хабар берадилар, таҳлил қиладилар, қарама қарши қўйиш, лойиҳалаштирадилар, ишлаб чиқаради, енгиллаштирадилар, аниқ ифода қиладилар, амалга оширадилар, индивидуаллаштирадилар, бошлайдилар, бирлаштирадилар, моделларни режалаштирадилар, тараққиёт қилади, тузилмаларни қайта кўриб чиқадиладар, алмаштирадилар, тасдиқлайдилар.

Баҳолаш: материални қадриятлар асосида баҳолаш, шахсий ташкил этилган қадриятлар асосида, маҳсулотнинг натижасини белгилайди, тўғри ёки нотўғри жавоб беришини аниқлашдан иборат. Баҳолайдилар, таҳлил қиладилар, қарама қарши қўядилар, танқид қиладилар, танқидий таҳлиллар тузадилар, ҳал қиладилар, ҳимоя қиладилар, интерпретация, такроран ривожлантиради, коррекция, қўллаб-қувватлашади.

Кўп маротабали қобилиятлар (GARDNER'S)

Gardner қобилият тушунчасини “ муаммолар бўйича қарор қилишга эга ёки битта ёки ортиқроқ кўрсаткичларга эга нарсаларни созлаш маданияти” деб белгилайди (Gardner & Hatch, 1989). Маданий ва биологик тадқиқотлардан фойдаланиб у еттита қобилиятдан ибрат рўйхатни ифодалади. Gardner уларни қуйидагича аниқлайди:

1. Мантиқий-математик қобилият – намуналарни топишдан иборат бўлиб, дедуктив ва мантиқан ўйлаш сабаби. Ушбу қобилият кўпинча илмий ва математик тафаккур билан боғлиқ.

2. Лингвистик қобилият - тилга эга маҳорат борлигини ўз ичига олади. Ушбу қобилият тилни самарали бошқаришни назарда тутаяди, риторик ёки шеърят усулда гапириш учун. Бу ҳамда тилдан маълумотни эсда тутиш воситаси сифатида фойдаланиш мумкинлигини англатади.

3. Фазовий қобилият - муаммоларни ечиш учун биттага бошқариш ва ақлий тасвирларни яратиш қобилиятини беради. Ушбу қобилият визуал соҳалар билан чекланмаган; Gardner белгилайди, фазовий қобилият кўр болаларда ҳам яхши шакллангандир.

4. Мусиқали қобилият – мусиқий товушлар, ритмлар ва топширишларни тузиш ва таниш қобилиятни ўз ичига олади. (Одамда ушбу қобилиятни ўстириш учун эшитишга оид функциялар талаб қилинади, товушни билишга нисбатан, ритм зарур эмас).

5. Жисмоний-кинестатик қобилият – хусусий бадан ҳаракатларини ақлий қобилият орқали мослаштириш ҳисобланади. Ушбу қобилият кенг тарқалган фикрга қарши чиқади, нимага ақлий ва жисмоний фаолият ўзаро боғланмаган.

6. Шахсий қобилиятлар – ўз ичига ўзаро боғланган ҳис-туйғулар ва бошқалар мақсадларини олади, ва чуқур шахсий қобилият – хусусий ҳис-туйғулар ва истакларни тушунишни ифодалайди. Бу икки қобилиятлар бир-биридан алоҳида деб ҳисобланади. Бироқ, кўпчилик маданият ва

ўхшашлиги туфайли улар тез-тез уланадилар.

7. Табиат қобилияти - табиий мавжудодларни танимоқ инсоний қобилияти деб аниқлайди (заводлар, ҳайвонлар) ва шу билан бошқа ўзига хос табиий дунёнинг хусусиятларга сезувчанлиги (булутлар, тоғли конфигурациялар).

Гарчи ушбу қобилиятлар анатомик бир-биридан ажратилган бўлса ҳам, Gardner тасдиқлашича “қобилиятлар жуда ҳам камдан кам алоҳида ишлатилади. Одамлар малакаларни ривожлантиришда ёки муаммоларни ҳал қилшда қобилиятлардан бир вақтнинг ўзида фойдаланилади ва бир бирини қўшимчалар билан тўлдирадилар”.

Таълимий аҳамият:

Педагоглар уни тан олиш кераклиги ва кенг диапазон истеъдод ва малакаларини кўпроқ ўқитиш кераклигини назарда тутати. Бошқа аҳамиятли томони, педагоглар томонидан берилаётган материаллар ҳамма қобилиятни талаб қилади, шунинг учун ҳам уларни тизимли усулда бериши шарт. Қобилиятларнинг кенг тўлиқ тўплами фаоллаштириб, ушбу ҳаракат тарзида таълим бериб, материални чуқур тушуниш жараёнини енгилаштириш мумкин.

Кўп мартали қобилият назарияси

Ҳамма талабалар аудиторияга турли хилдаги ривожланган қобилиятлар билан келадилар. Қачонки маълумотларни ўрганиш учун ўзига хос ҳаракат тарзида берилса, бу материаллар талаба учун енги (ёки қийин) ойдинлашади. Одатда бу **қандай услубда** ўргатилади деб эслатиб ўтилади.

Кўп таълимий услублар аудиторияда юзага келган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам ўқитувчи мазкур усулни амалиётга тўғри ёки нотўғрилигини аниқлашга имконияти бўлмаслиги мумкин. Чунки, бу усуллар аудиторияда юзага келган. Бирок, ўқитувчи талабаларга ривожланган қобилиятдан фойдаланишни нарсани тушунишда улар кучсиз қобилиятдан фойдаланган ҳолда тушунтириши мумкин. (Lazear, 1992).

Ақлий тафаккурга асосланган ўрганиш

Ақлий тафаккурга асосланган ўрганиш (from Caine & Caine: Reinventing Schools through Brain Based Learning, Educational Leadership, 1995).

Ақлий тафаккурга асосланган ўрганиш нусха кўчиришни муҳимлигини таъкидлайди, яъни ҳақиқатдан ҳам мия буюмларни мантиққа мос эмас ёки ҳеч қандай аҳамиятга эга эмаслигини осонлик билан ўрганмайди. Модоимки, бизнинг табиий мойиллик ахборотни бирлаштиришдан иборат бўлса, биз ажратиб қуйилган маълумотларни ўрганишга қаршилик кўрсатамиз. Чунки ўзига хос йўриқномалар хусусиятлари доимо катта мақсадларга боғланадилар, ўқитувчилар ва талабалар мураккаб тарихий мавзулар ва метафоралардан фойдаланишлари лозим.

Мияга асосланган ўрганишнинг асосини мия ташкил этади. Чунки, мия мия – бу параллел процессор – бир вақтнинг ўзида бир нечта вазифаларни бажаради. Шунинг учун ҳамма маъноси бор нарсаларни ўрганиш мураккаб ва ҳар доим ҳам тўғри эмас ҳисобланади. Ўраб турган динамик оралиқни ташкил этиш учун ўқитувчилар ҳамма бор маънбалардан фойдаланишлари кераклигини билдиради. Ўқитувчилар маълумотларни узатиш табиий шартларини афзаллигини инкор қилиш керак, чунки талабалар имкониятлари ва кўрсатмаларидан келиб чиқиб, ўрнига текшириш ва тажриба ўтказишни ташкил қилиш – бу конструктивизмнинг асосий йўли ҳисобланди.

Мияга асосланган ўрганиш тадқиқот натижалари аудиториядаги муҳит учун аҳамиятлидир:

Бойитилган ўрганилаётган атроф-муҳит кўпчилик сенсор ва тилга оид воқеалар билан ақлий жараёнларни рағбатлантиради (Wolfe, 1996).

Шундай экан экологик нашр ва рағбатлантирадиган материал аудиторияда ҲАММА ёшдагилар талабалар учун биринчи ўринда. Бойитилган атроф-муҳит ўз ичига аудиторияни формал ва норасмий шарт-шароитларни олиш керак: нормага яқин ёритиш, сувнинг ва хавонинг тозаллиги, реал дунёвий ва мультисенсор воқеалар, кўп модаллик воқеалар, ҳақ-ҳуқуқ талишиш ва ҳаракатлар, вақтнинг катта эгилувчанлиги (икки соатлик блоклар) ва бошқа имкониятлар яратиш (Jensen, 1996).

Адекват овқатланиш. Овқат моддаларидан ишлаб чиқарилган химикатлар, биринчи ўринда ақлий ривожланиш ва ҳаракат қилиш билан боғланган. Қачон болалар тўйимли овқатга эга бўлсалар, улар қандай зарур бўлса овқатланса, шунда статистика бўйича имтихонда юқорироқ баҳолар оладилар, мактабга нисбатан ижобий муносабат намоиш қилишади ва санаш аниқлиги ва тезлигини намоиш қиладилар (Dunn & Milgram, 1993). Эрталабги оқсил нормасига етарли нонушта талабаларга камроқ хатолар қилишига ёрдам беради. Нонуштани ўтказиб юборган ёшлар ланч пайтида кўпроқ овқат истеъмол қилишга қодир ва кун бўйи ўзини қувватсиз ҳис қиладилар²⁸

Минимал стресс. Болалар томонидан сурункали эмоционал кучланиш уларни ўқиши учун ҳеч нимани қолдирмасдан мия ва жисмни батамом тўйимли моддаларни тугатишга мажбур этади.

Эмоционал қобилият. Мия фаолияти бўйича янги тадқиқот кўзлайди, ҳаяжонлар – ақл-идроқнинг кўрсаткичи эмас, қобилиятнинг асл меъёри бўлиши мумкин. (Goleman, 1995). Эмоционал қобилият - ҳаяжонли қобилиятга нисбатан ўқитувчи ва талабанинг ишининг сифатини ўлчайдиган, стандарт тестларга асосланган одамлар муваффақиятларининг яхши башорат қилувчи бўлиши мумкин.

²⁸ Pollitt, Leibel, & Greenfield, 1981, p.77.

3.3. Ҳамкорликда ўқитиш. Конструктивизм.

Ҳамкорликда ўқитиш муваффақиятли таълим стратегияси бўлиб ҳисобланади. Чунки, кичик гуруҳларда турли қобилиятларга эга бўлган талабалар ўзларининг қобилиятлари даражалари билан, ўрганилаётган материалларни, тушунчаларни ёки нарсалар маъносини яхши ангалишга қаратилади. Гуруҳнинг ҳар қайси аъзоси нафақат ўрганиш учун маъсул бўлади, шу билан бирга гуруҳнинг бошқа аъзоларига ёрдам бериши шарт. Бу усул академик етишув ва маданий тушуниш даражасини ривожлантиришга асосланади. Деярли 50 йиллик тадқиқотлар ва бир қанча тақдиротлардан сўнг, тадқиқотчилар ўртасида кучли келишув мавжудки, ҳамкорликдаги ўқитиш усуллари одатда талабалар фаолиятида ижобий таасуротлар келтириб чиқарган. Мазкур усул талабалар ҳамда ҳар хил этник гуруҳлар ўртасида муносабатларни яхшилайти ва улар орасидаги жиддий ўзгаришларга олиб келади. Бироқ, сифат ютуқлари ва бошқа ижобий натижалар ҳамкорликда ишлаш услубларни бажаришига боғлиқ.

Улар қуйидагилар билан тавсифланади: **ижобий ўзаро боғлиқлик ва индивидуал маъсулият.**

Гуруҳнинг вазифасида ҳар қайси қатнашувчи яқка тартибда маълум бир қисмга маъсул ҳисобланади. Агар гуруҳ қатнашчилари ҳамкорликда бўлмаса – бошқа сўзлар билан айтганда, гуруҳ қатнашчилари ижобий маънода ўзаро боғлиқ деб ҳисобланади; масалан, икки томонлама иммерсион дастурларда икки тилли бўлиши учун инглиз спикерлар ҳамкорлик қилишга мажбур.

Айрим ҳамкорлик тадқиқот усуллари қуйидагиларни ўз ичига олади:

Гуруҳ тадқиқотлари юқорида талабларни келтириш, гуруҳ

лойҳасини амалга ошириш учун кўникмаларни ривожлантириш;

Jigsaw – (мозаика) – ҳикоянинг материали билан фойдаланилади, ҳар қайси қатнашувчи мавзунинг маълум қисми ўрганиши учун маъсул ҳисобланади. Гуруҳларда “эксперт”лар сифатида шакллантирилади. Ҳар бир эксперт ўзларининг гуруҳларида материал натижаларини қолган гуруҳ аъзоларига етказадилар;

Бошқариладиган ўқиш ва бошқа интеграцион ўқитиш стратегиялари.

“Шундай қилиб, талабалар ҳамкорликдаги гуруҳларда ишласа, қайсиларида “бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун ишлайди”, гуруҳ қатнашчилари эмоционал ва академик ёрдам оладилар, чунки ўқув жараёнида турган кўплаб тўлиқларга қарши ишлашга ёрдам беради” (Cooperative Learning – Response to Diversity, California Dept. of Education 2000).

КОНСТРУКТИВИЗМ. Конструктивизм бўйича ўрганиш жуда фаол жараён ҳисобланади. Конструктивистларнинг аниқлашича, пассив киши ҳақиқатда ўрганишга қодир эмас. Конструктивизм тадқиқотларида ҳар бир индивидуал тузилмалар ёки унинг дунёвий шахсий билимлар ноёб намуна деб ҳисобланади, ҳар бир фактнинг, тажрибанинг ёки субъектив усулда тушунишни улаш одамни кенгроқ дунёга асосланган рационал муносабатга олиб келади. (Wilson & Daviss, 1994).

Модомики, олимларнинг тадқиқот натижаларига кўра конструктивизм модели миянинг мазмунга эга бўлиш уларнинг энг яхши табиий усулидир деб, кўрсатади (Feldman, 1994). Бу бихевоористик моделларга нисбатан тўлиқ контрастда туради. Ушбу назария охириги IX ва XX асрларда доминант бўлиб турган. “Одамлар вазифаларни ва мукофотларни кутишган эди, уларнинг миялари тоза қоғоз бўлган. Улар йўриқномалар кутишган ва қобилият деярли кўп даражада туғилган деб ҳисобланган” (Abbot & Ryan, p. 67, 1999). Конструктивизмнинг ўрганиш шакли мияда бор асосий ва ўрганган маълумотларни текислайди.

Тафаккур қилишга одатлар – 16 ақлий хулқ ҳаракатлар.

Тафаккур қилишга одатлар – интеллектуал хулқнинг хиллари хусусида америкалик олимлар доктор Arthur Costa ва Dr Vena Kallickнинг тўрт томлик “Тафаккур қилишга одатлар”:

(2000) номли асарида келтирилган.

Уларнинг фикрича, мактаблар ва фирмаларда одамлар халқаро тармоғини яратиш, тўла фикрлашни ўрганиш учун қандайдир тузилиш жамғарма ва уюшмаларни яратиш керак.

“Тафаккур қилишга одат” нинг маъноси - муаммолар билан тўқнашганда ва тайёр жавоблар бўлмаган дарҳол маълум бўлади. Тафаккур қилишга одат талабаларга мактабда ва кундалик ҳаётида ёрдам бериши мумкин, чунки улар муаммолар, дилеммалар ва топишмоқлар билан ҳар куни тўқнашадилар. Бу одат қачонки сиз жавобни билмасангизда ўзингизни қандай тутиш кераклигини кўрсатади. Costa ва Kallick тасдиқлайдиларларки, “танқидий фикрлашнинг нафақат ахбороти маълум, балки қандай ҳаракат қилиш кераклиги ҳам мавжуддир”.

“Қачон ўқитувчилар атайлаб танқидий фикрлашни қабул қиладилар ва баҳолайдилар, бу уларнинг лойиҳа ҳаракатларини ўзгартиради, уларни мазмун танлашни аниқлайди ва улар баҳолашини оширади. Натижалар яшайдиган доира қанча кенг бўса, шунча ҳар бир одатнинг қадриятларига уларнинг таъсири каттароқ имкониятларини кўриш мумкин”²⁹. *Art Costa*

1. Импульсивликни бошқариш – ҳаддан ташқари импульсив бўлмаслик. Импульсив одамлар биринчи фикрга асосланиб ҳаракат қиладилар.

Агар одамлар ўзининг импульсив бошқарсалар, улар:

– Ўзининг мақсадларини идентификация қиладилар ва қайта кўриб

²⁹ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-10 p

чиқадилар;

- Муаммоларни ечишга нисбатан стратегиялар режасини тузадилар;
- Ҳар хил стратегияларни текширадилар ва натижалар тўғрисида олдиндан ўйлаб кўрадилар.

2. Бошқаларни тинглаш – тушуниш ва англаш билан:

- Ҳақиқатдан бошқаларни диққат билан эшиттадилар.
- Қачон сиз бошқа одамлар ва туйғуларни тушунишни намоёиш қилсангиз – сиз уларни англайсиз.
- Сиз ўзингизни бошқа одам ўрнига сиғдира оласизми?
- Сиз ҳақиқатдан ҳам бошқаларни тинглайсизми ёки ундан кейин гапириш учун навбатни кутасизми?

3. Мойиллик билан уйлаш

Эгилувчан тафаккур қиладиганлар мойилликка эга:

- Улар қайта кўриб чиқишга розилар
- Ўз фикрини ифодалашга дадил
- Низоларни бир-бирига ён бериш орқали ечадилар
- Сиз барча имкониятларни кўриб чиқасизми?
- Сиз тўртбурчак чегараси ташқарида уйлайсизми?

4. Бизнинг ўйлашларимиз ҳақида уйлаш (Metacognition). Ўзининг ўйлашларини тушуниш. Сизнинг бошингизда давом этадиган ўйлашларни таърифлаш бу:

- Муаммони ечишдан аввал режани тузиш;
- Бизнинг ўйлашларимизни тушуниш;
- Бу ҳақда нима уйлайсиз?

5. Аниқлик ва такомиллашув учун кураш.

- Аниқлик, ёруғлик ва такомиллаштиришни тилаб;
- Ўз ишингизни текшириш учун шарт-шароит;
- Ўз ишингизни қандай текшираяпсиз?

6. Муаммоларни сўраш ва баён қилиш. Яхши саволлар бериш – бу

интеллектуал одамларнинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Талабалар саволлар бериш қобилиятни ўзларида ривожлантириш ва ўзи учун муаммоларни топиши шарт – бу нафақат ўқитувчининг роли. Сиз шубҳалар келтирасизми ва маълумотларни текширасизми?

7. Ўтган эски билимларни янги вазиятларда қўллаш. Биладиган нарсаларни барпо қилинг. Интеллектуал одамлар тажрибаларидан ўрганинг. Битта тажрибадан аҳамиятли манфаатларга асосланинг ва натижалардан янги вазиятларда фойдаланинг. Сиз энди нимани биласиз, сизнинг янги фаолиятингиз қандай?

9. Аниқлик ва ёруғлик билан ўйлаш ва хабар бериш. Интеллектуал одамлар аниқ ёзма ва оғзаки шаклда алоқа бўлишига ҳаракат қиладилар. Аниқ тилдан фойдаланишга ҳаракат қиладилар, тўғри ном ва универсал лейблар ва аналогиялардан фойдаланишга уринадилар. Сиз умумлаштириш ва бузиб кўрсатишларни ишлатмайсизми? Талабаларни ноаниқ ва номантиқ тилдан фойдаланишга рағбатлантирасизми?

10. Ҳамма ҳис-туйғулар орқали маълумотларни йиғиш. Интеллектуал одамлар барча маълумот мияга сенсор йўллар орқали таъсир қилишини биладилар: таъмга оид, идрок қилиш, кинестетик, эшитишга оид, кўришга оид. Бу усулларни максималлаштириш бизнинг мияда маълумотни янада кенгроқ қилади. Қандай қилиб мияни ҳаракатга келтирасиз? Ақлий ҳаракатни яхшилаш учун мусиқани ёки санъатни сиз ишлатасизми?

11. Яратиш, акс эттириш ва инновациялар. Ҳамма одамларда янги, оригинал ўзига хос нарсалар, усуллар ва қарорлар келтириш қобилияти ривожланган бўлса, улардан фойдаланиш хусусиятларига эга. Ижодий бўлиш ва таваккал қилиш – одамларга ботирлик тақдим этади, улар жамоавий муҳокамани ўтказиш керак ва муаммоларни ечиш қарорларни яратиши лозим. Сиз ижодий деб ҳисобланасизми? Сиз таваккал қиласизми ва чегараларни очишга қобилиятингиз мавжудми?

12. Қизиқиш билан жавоб бериш ва инновацияларга очиқлик.

Дунё ҳақидаги билимларни ўрганишда қизиқувчан бўлиш, қизиқувчанлик ва муаммоларни ечиш одамларга фикрлаш учун кадам қўйишга ёрдам беради. Интеллектуал одамлар қизиқувчан ва атрофдаги нарсаларга қизиқиш билан қарайдилар. Бу муҳим ҳисобланади, қачонки биз муаммоларни кенгайган мустақиллик билан ечишга қодир бўлсак. Интеллектуал одамлар ихтиёрий равишда бутун ҳаёти давомида ўрганишни давом эттирадидилар.

Сиз нимани қизиқувчан деб ҳисоблайсиз?

Атрофизда сизни нима қизиқтиради?

13. Ўзига хаф-хатар жавобгарлигини олиш. “Олдинга боришнинг ягона усули – рад этиш учун таваккаллик қилишдир.” (Briggs, 1999). Эгилувчан одамлар ўрнатилган чегаралар ташқарисига чиқишга ҳаракат қиладилар. Улар тартибсизлик, ишонмаслик ва юқори хаф-хатарларни рад этишни меъёрдаги жараённинг бир бўлаги сифатида қабул қиладилар ва олдинга ишонч билан қараб, омадсизликни қизиқарли деб қабул қиладилар.

Сизда ишончлиликка эҳтиёж борми ёки шубҳа қилишга мойилликми?

Талабаларизга аниқлаш жараёни ва жавобларни топиш қизиқарлими?

14. Ҳазил мутойибадан фойдаланиш. Кулги ҳамма одамларни бирлаштиради. Унинг руҳий функцияларга ижобий самараси меъёрда пульс пассаяишини, эндорфинлар камайишини, қонда кислород купайишини ўз ичига олади. Ҳазил мутойиба, айтишларича, ижодий потенциални озод қилади ва шундай юқори даражадаги амалий малакаларни келтиради, визуал қиёфалар, кутиш ва аналогияларни яратади.

Сизнинг талабаларгиз одамларнинг турли вазиятларда таниши мумкин ми ва уларнинг қайси бири ҳақиқатдан ҳам қизиқарли?

15. Ўзаро боғланган уйлаш. Одамлар – ижтимоий мавжудотдир. Биз уруғларга йиғиламиз ва ва бир биримиздан илҳом оламиз. Муаммони ечиш жараёнида ҳар қандай кишининг ёлғиз ҳаракат қилишга имконияти

йўқ. Бу жараён шунчалик мураккаб бўлганидан кишини кўпроқ имкониятларни кўриб чиқишга ундайди..

Сиз ўз ғояларингизни гуруҳда исботлай оласизми?

Сиз жон деб танқидий фикрларни дўстингиздан қайта алоқа орқали олишга тайёرمىсиз?

16.Узлуксиз ўрганиш. Тафаккур қилишга одатланган одамлар – хаёти бўйича доимо ўрганадилар. Улар доимо мукаммалаштириш учун курашадилар. Доимо ўсиш, доимо ўрганиш, доимо ўзгариш на нарсаларни ўзгартириш учун янги усулларни аниқлашга ҳаракат қиладилар.

Сиз ўқиш ва имкониятлар яратиш учун янги вазиятларга қарши турасизми?

Сизда доимо ҳамма нарсаларга жавобларни билмаслигингиз ва шуни англашдан кўрқмаслигингиз ҳақидаги тушунча борми?

3.4. ТАЪЛИМ МАЗМУНИ. МАЛАКА ТАЛАБЛАРИ. ТАЪЛИМНИНГ ТАШКИЛИЙ ШАКЛЛАРИ, МЕТОД ВА ВОСИТАЛАРИ.

Таълимнинг мазмуни унинг мақсадидан келиб чиқади. Таълимнинг мазмуни деганда, ўқувчиларнинг ўқиш жараёнида эгаллаб олиши лозим бўлган ҳамда тизимга солинган билим, малака ва кўникмаларнинг аниқ белгиланган доираси тушунилади.

Таълимнинг мазмуни бир қатор эҳтиёжларни ҳисобга олиш билан белгиланади:

1. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг зарур эҳтиёжлар, ижтимоий тузимнинг хусусиятлари.

2. Давлатнинг халқ таълими ва муайян турдаги ўқув юрти олдига кўядиган мақсад ва вазифалар.

3.Ўқитиш қоидаларидан келиб чиқадиган ва ўқувчиларнинг имкониятларини (ёш имкониятлари ва бошқалар) эътиборга олувчи дидактик талаблар.

Таълим мазмуни ўқув режаси, ўқув дастури ва дарсликларда

ифодаланган.

Ўқув режаси - деб, ўқитиладиган фанлар, ўқитиш учун ажратилган соатлар ва ўқув йилини тузилишини белгилаб берувчи давлат хужжатига айтилади.

Ўқув дастури – ўқув режаси асосида ишлаб чиқилади. Ўқув дастури хар бир ўқув фанининг ўқитиш учун ажратилган билим хажми, тизими ва ғоявий – сиёсий йўналишини аниқлаб берадиган давлат хужжатидир.

Дарслик – ўқув жараёнининг зарур қисмидир. Кўп вақтлардан бери у ўқитишнинг энг муҳим воситаси ҳисобланар эди.

Хар бир ўқув фанининг мазмуни дарсликда батафсил ёритилади. Дарслик тегишли фанга оид илмий билим асосларини дастурга ва дидактика талабларига мувофиқ равишда баён қилувчи китобдир.

Стандарт – таълимда яратилган меъёрий режа, дастур, дарсликларни ўзлаштириш эквиваленти, яъни таълим мазмунини ўзлаштириш даражасидир.

Таълим олувчилар эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва маънавий сифатларнинг энг қуйи миқдори илмий асосларда белгилаб берилган расмий педагогик хужжат - **давлат таълим стандарти** ҳисобланади. Стандартни ишлаб чиқишда талабани хаддан ташқари зериктириб юбормаслик талабларига риоя қилиш, яъни у талаба ёшига мос, уни бажаришга қурби етадиган даражада бўлиши керак. Бунда албатта, таълим олувчини қизиқиши, хоҳиши, эҳтиёжи ҳисобга олиниши лозим.

Давлат таълим стандартларининг икки асосий вазифасини алоҳида таъкидлаб кўрсатиш мумкин.

1. Талабаларга бериладиган таълим мазмунининг мажбурий минимумларини белгилаш.

2. Битирувчиларнинг тайёргарлик даражасига қуйиладиган талаблар мажмуасини белгилаш, билим, кўникма ва малакаларнинг минимал миқдорини белгилаш.

Таълимни ташкилий шаллари:

Маъруза (арабча, лекция (лотинча - “lectio”) - ўқиш) – ўқув материаллари, бирор масала, мавзу кабиларнинг изчил, маълум бир тизимига солинган баёнидир. Маъруза ўқув жараёнининг асосий бўғини, олий ўқув юртида дарс беришнинг асосий шаклларида биридир. У талабаларнинг дунёқарашини шакллантиришда катта рол ўйнайди. Маърузада мавзунинг асосий саволлари кетма-кетлик асосида юритилади.

Олий ўқув юртида ўқитиладиган маърузалар ўз функциясига кўра куйидаги турларга бўлинади:

- Кириш маърузаси;
- Якунловчи маъруза;
- Мавзулар бўйича муаммоли маъруза;
- Йўл-йўриқ кўрсатадиган маъруза;
- Обзорли маъруза. Маърузаларнинг турларидан қатъий назар барчасини функциясига кўра муаммоли маъруза тарзида ўқиш мумкин.

Ўқув жараёнини ташкил этишда семинар дарслари алоҳида ўрин тутди. Семинар талабаларнинг билимларини мустаҳкам-лашни таъминловчи, ижодий қобилиятларини намоён қилувчи ўқув жараёни шаклидир. Семинар машғулотларининг мақсади талабаларнинг чуқур билим олишини таъминлаш, олган билимларини реал ҳаётда қўллашга ўргатишдир.

Семинар (лотинча – seminarium – манба, кўчма маънода - мактаб) – ўқув амалий машғулот шаклларида бири. Асосан олий ўқув юртлирида, илмий тўғарак, анжуманларда қўлланилади. Семинар машғулотлари талабаларни илмий-тадқиқот ишларига йўналтиради.

Семинар турлари:

Биринчидан, Ўрганилаётган фан ёки курсни чуқур ўрганишга ёрдам берадиган семинар дарслари;

Иккинчидан, айрим муаммо, асосий ёки муҳим мавзунини ўрганиш учун ўтказиладиган семинарлар;

Учинчидан, тадқиқот характеридаги семинарлар.

Амалий машғулотлар
кўпинча маъруза машғулотларида олинган билимларни мустаҳкамлайди. Талабаларни мустақил ўрганишга ўргатади.

Лаборатория машғулотлари асосан аниқ, табиий ва техник фанлардан билимларни мустаҳкамлашда қўлланиладиган таълимни асосий шакллариандир. Мазкур машғулотда талабалар педагог раҳбарлигида ўзларига берилган топшириқларни бажарадилар ва бу материалларни ўзлаштиришга асос бўлади.

Экскурсия машғулотли ўқувчиларда олинган назарий билимларни умумлаштириш, кўз билан кўриш ҳамда амалий кўникмаларни шакллантириш имкони бера оладиган таълим шакллариандан ҳисобланди.

Таълим методлари.

Метод-юнонча атама бўлиб, усул, йўл деган маънони англатади, яъни мақсадга эришиш йўлини билдиради. Методлар (усуллар) ҳар қандай ахборотни (мақсадни) узатиш ва қабул қилиш характериға қараб қуйидаги синфларга ажратилади:

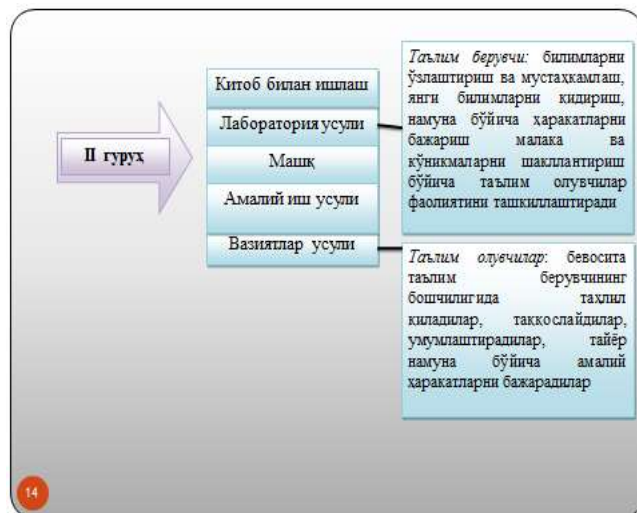
13

1- гуруҳ методлари:

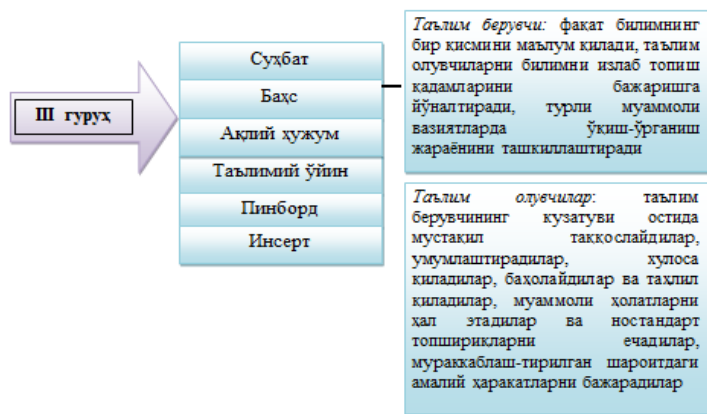
1. Маъруза
2. Ҳикоя.
3. Тушунтириш.
4. Йўриқнома бериш
5. Намойиш.
6. Кўрсатиш.
7. Видеометод

2- ГУРУҲ МЕТОДЛАРИ:

1. Китоб билан ишлаш
2. Лаборатория методи.
3. Машқ.
4. Амалий метод

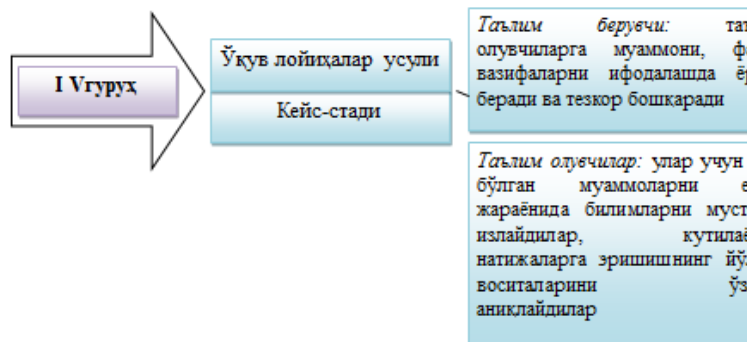
14

3-гуруҳ методлари:

1. Сухбат
2. Баҳс.
3. Ақлий ҳужум
4. Таълимий ўйин.
5. Пинборд
6. Инсерт

4 – гуруҳ методлари

1. Ўқув лойиҳалари
2. Кейс-стадилар

ТАЪЛИМ ВОСИТАЛАРИ

Таълим воситалари - ўқув жараёнини ташкиллаштириш учун энг муҳим объект ҳисобланиб, ўқитувчи ва талаба томонидан ўқув билиш фаолиятининг қуролидек фойдаланилади.

Таълим воситаларини танлашни аниқловчи омиллари:

- 1) Мақсадни белгилаш;
- 2) Ўқув ахборот мазмунига;
- 3) Ўқув материалнинг янгилиги ва мураккаблигига;
- 4) Етакчи билим манбаи;

3.5. Ривожланган мамлакатлар таълим тизимининг ўзига хосликлари

Япония таълими тизими. Япония – жуда тез ривожланаётган давлат бўлиб, бу ҳол асосан японларнинг табиатан меҳнатсеварлик ва ишбилармонлиги билан боғлиқдир. Дунёдаги барча янгиликлар ва юксалишлар сари интилиш, энг сўнгги ютуқлардан фойдаланиш ва уларни янада ривожлантириш – бу япон халқининг азалий миллий одатларига айланиб қолган. Бугунги кунда Япония дунёдаги барча давлатлар учун очик ва халқаро ҳамкорлик майдонида фаол иштирок этиб келмоқда. Японияда жуда қадимдан халқнинг ақлий имкониятларидан фойдаланувчи фан ва техникани қўллаш сиёсати энг муҳим ўрин тутди. Ҳозирги даврда Япония илмий тадқиқотларга кетган сармоя миқдори бўйича дунёда 2-ўринда туради.

Япония таълимининг шаклланиши 1867-1868 йилларда бошланган. Япония ўз олдида 2 вазифани: 1-бойиш, 2-ғарб технологияларини Япония ишлаб чиқаришига киритиш масаласини қўйди ва бу ишни амалга ошириш учун биринчи галда таълим тизимини тубдан ўзгартириш кераклигини англади³⁰.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ

Мактабгача таълимга Японияда катта эътибор берилади, чунки психологларнинг таъкидлашича 7

³⁰Higher Education Bureau, Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology. <http://www.mext.go.jp/> 7-9.

ёшгача инсон билимларни 70%ни, қолган 30%ни бутун қолган умри давомида ўзлаштирар экан. Мактабгача тарбия одатда оиладан бошланади. Япон аёллари учун оналик биринчи ўринда туради. Кўпгина япон аёлларининг айтишларича, бола тарбияси – уларнинг ҳаётларининг мақсадларидир.

Японлар боланинг эрта вояга етиши тарафдоридилар. Турли ёшларда тарбиянинг турли муаммоларига урғу беради. Масалан, 1 ёшда – ўзига ишонч ҳиссини уйғотиш. 2 ёшда – амалий санъат кўл меҳнатини кўрсатиш. 3 ёшда – бурч ҳиссини тарбиялаш. 4 ёшда – яхшилик ва ёвузликни фарқлашга ўргатиш. 5 ёшда – лидерлик ҳислатларини тарбиялаш, мустақилликка, режа тузиш ва уларни бажаришга ўргатиш.

Болалар ва кизлар турлича тарбияланадилар. Ўғилга оиланинг бўлажак таянчи сифатида қарайдилар ва қийинчиликларни енгишга ўргатадилар. Қизларни эса уй ишларига тайёрлайдилар.

Болалар боғчаси Японияда ватан фуқаросини шакллантириш тизимининг 1-босқичи ҳисобланади. Мустақил фаолият, жамоавий онг, ижтимоий масъулият кўникмаларини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилади.

Болалар боғчасининг асосий вазифаси – болани мактабга тайёрлашдир. Бу ерда расм, мусиқа, ритмика, жисмоний тарбия бўйича машғулотлар ўтилади. Индивидуаллик, у қанчалик яхши бўлмасин, ўқувчиларни ўзига жалб қилмайди, болалар жамоаси томонидан қабул қилинмайди³¹.

³¹ Germany's Vocational Education at a glance.. E-Mail: books@bmbf.bund.de Internet: <http://www.bmbf.de>. 13-17.

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМ

Бошланғич мактаб таълимнинг илк 6 йилини камраб олади ва унинг асосий қисми ҳисобланади. Японияда мактабга 6 ёшдан борилади. Бошланғич мактабга 6 ёшдаги япон болаларнинг 99% қатнайди. 99% япон бошланғич мактаблари давлат тасарруфида, 1% - хусусий. Ўқув режасига япон тили, гуманитар фанлар, арифметика кабилар киради. Санъат ва ҳунар (япон хусни хати), мусика, уй хўжалигини юритиш, жисмоний тарбия, ахлоқий одобнома, академик предметлар ҳисобланмайди. Японияда бошланғич таълим мажбурий ва бепул бўлиб, машғулотлар апрель ойида бошланади. Ўқув йили 3та чорак – триместрга бўлинади. 1-чорак – 6 апрелдан – 20 июлгача давом этади, кейин ёзги таътил бошланади. 1-сентябрдан 2-триместр бошланади ва 26 декабргача давом этади. 26-декабрдан 7-январгача қишли таътил бўлади. Охириги 3-триместр 7-январдан 25-мартгача давом этади. 25-мартдан 6-апрелгача баҳорги таътил бўлади. Шу пайтда ўқувчилар синфдан синфга кўчади. Чорак-триместрларнинг бошланиши ва тугалланиши турли мактабларда турли саналарга тўғри келиши мумкин.

ЯПОНИЯДА ЎРТА ВА КАТТА МАКТАБ ТИЗИМИ. КИЧИК ЎРТА МАКТАБ – ТЮГАККО.

Бошланғич мактабни тугатган ўқувчи ўқишни кичик ўрта мактабда давом эттириши лозим. Япон тили, математика, жамиятшунослик, этика, табиийёт, мусика, санъат, махсус фаолият, жисмоний тарбия, техник маҳорат ва уй хўжалигини юритиш каби мажбурий фанлардан ташқари ўқувчилар чет тили, қишлоқ хўжалиги ёки математикадан чуқурлаштирилган курс каби фанларни танлашлари мумкин.

Кичик ўрта мактаб 3та синф 7,8,9-синфларни ўз ичига олади ва мажбурий таълимнинг охириг босқичи бўлиб ҳисобланади. Ўқувчилар ёши 12 дан 15 ёшгача бўлади. Худди бошланғич мактабдагидай, ўрта мактабнинг асосий қисми давлат тасарруфида, 5%-хусусий. 2001 йил апрелдан бошлаб инглиз тили мажбурий фан бўлиб ҳисобланади.

Кўпчилик ўқувчилар битта ёки бир неча мактаб тўғараклари, қизиқишлари бўйича клубларга қатнашадилар. Бу дарсдан кейин соат 18:00гача иш кунлари, дам олиш кунлари эрталабки вақтни эгаллайди.

Кичик ўрта мактабда ўтиладиган фанлар қаторига инглиз тили, бир неча танлов фанлар киради. Бу фанларнинг таркиби мактабларга боғлиқ. Энг қийин фанлар математика ва япон тили ҳисобланади.

Японликлар фарзандларининг энг яхши, юқори таълим олишини жуда хоҳлайдилар. Таълимга бундай катта эътибор “дзюку” мактабларининг яратилишига асос бўлди. “Дзюку” – нуфузли ўқув муассасаларига тайёрловчи махсус кечки мактаблардир. Бундай мактабларнинг аналогини XVIII асрда япон черковида пайдо бўлган, ҳозирги кунда дзюкулар сони 100 мингдан ошиқ.

“Кичик дзюку”лар 5-6 ўқувчидан иборат бўлиб, ўқитувчининг уйида шуғулланади. “Катта дзюку”лар 5 минггача ўқувчиларни йиғади. Ўқиш бу мактабларда соат 16:50дан 20:50гача давом этади, дарслар душанбадан жумагача бўлади, ҳафталик назоратни одатда якшанба эрталабгача белгилашади.

Катта (ўрта) мактаб – котогакко

Катта (ўрта) мактаб мажбурий эмаслигига қарамай, унда 94% ўқувчилар таҳсил оладилар (2005 йилги маълумот). Катта ўрта мактаб сони 55%ни ташкил этади, шунга қарамай давлат ва хусусий катта мактаблар пуллик. Катта ўрта мактабнинг 1-йил учун дастури

хаммага бир хил, лекин кейинги 2 йил ичида олий таълим олиш мақсадига кўра курсни танлаш назарда тутилмоқда. Катта мактаб дастурлари ўрта мактаб ва бошланғич мактаб дастурларига кўра хилма-хил, лекин ўқувчиларга билимнинг у ёки бу соҳасига ихтисосланиши бўйича имкониятлар яратилади³².

Катта мактабларда ўқиш пулли, лекин давлат муассасаларида арзонроқ. Пулли, хусусий ўрта ва бошланғич мактаблар ҳам бор. Барча пулли таълим муассасаларида стипендиялар конкурси ғолиби бўлса, текин ўқиш мумкин ёки чегирмалар олиш мумкин. Ўрта мактабдан катта мактабга ўтиш имтиҳонлар натижаларига боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Ўрта мактабда ўзлаштириш кўрсаткичига кўра ўқувчи кириш имконияти бор бўлган катта мактаб рўйхатини олади.

Одатдаги давлат мактабларидан ташқари пулли хусусий мактаб-академиялар (гакуэнлар) бор. Шунингдек, умумдавлат мактаби мақомидаги “миллий мактаблар” мавжуд. Бу академияга кириш учун катта конкурс асосида алоҳида имтиҳонлар топширилади. Бир тарафдан академияда яхши таълим дастурлари мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилиги олий мактаб ёки университетга кириш учун имконият беради.

Япония ҳукумати ОЎЮлари битирувчиларини ўқитувчи лавозимига тайинлашда қаттиқ танлов сиёсатини олиб боради.

Катта ўрта мактабда япон тили, математика, табиёт, жамиятшунослик ва б. мажбурий умумтаълим фанларига қўшимча ҳолда ўқувчилар танлов бўйича фанларни таклиф қиладилар, бу инглиз тили, ёки бошқа чет тиллар, шунингдек, техник ва махсус фанлар бўлиши мумкин.

³²Higher Education Bureau, Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology. <http://www.mext.go.jp/> 34-44.

12-синфда ўқувчилар ўзи учун таълим профилларидан бирини танлаши керак.

Таълим, фан ва маданият вазирлиги кўрсатмасига кўра, катта ўрта мактабда билимларни баҳолашда ОЎЮ тизимидан фойдаланилади. Бу ҳар бир ўқувчи 12 йиллик ўрта таълимни тугатганлиги ҳақида гувоҳнома олиши учун 80 кредит (заҳёт бирлиги)ни йиғиши лозим деганидир. Масалан, япон тили ва замонавий япон адабиётини ҳар бир курсини ўрганиш натижалари бўйича 4та кредит берилади, япон тили лексикологияси бўйича 2 кредит, классик тил бўйича – 2 кредит.

Японияда касб-ҳунар таълими

Японияда катта ўрта мактабда ўқишни хоҳламаганлар 5 йиллик “техник коллеж”лар – касбий техника билим юртларига киришлари мумкин. Лекин бу ўқишларга кириш шунчалик оддий эмас, энг яхшиларидан жуда катта конкурс асосида қабул қилинади, чунки Японияда юқори малакали ишчилар жуда ҳам зарур.

Университет ўрнига 2 йиллик коллежга кириш мумкин, унда махсус таълим берилади. Бу коллежларда япон қизларининг 90% ўқийдилар ва аёллар касбини эгаллайдилар: тиббиёт ҳамшираси, болалар боғчаси тарбиячиси, бошланғич синф ўқитувчиси, юқори малакали уй хонимлари, актриса (сэйю).

Япония коллежлари ўз мақоми бўйича бизнинг ўрта махсус таълим муассасалари билан тенг. Улар кичик, технологик, ва махсус тайёргарлик коллежларига бўлинади.

Кичик коллежлар гуманитар, табиий, тиббиёт ва техник фанлар соҳасида тайёргарликнинг икки йиллик дастурини тавсия қилади. Бу коллеж битирувчилари университетнинг 2 ёки 3-курсида ўқишни давом

эттиришлари мумкин. Кичик коллежларга қабул тўлиқ ўрта мактаб базасида амалга оширилади. Талабгорлар кириш имтиҳонлари ва ундан камроқ “Биринчи босқич ютуқлари тести”ни топширадилар.

Япония университетларида ўқув жараёнини ташкил қилишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, умумиллий ва махсус фанлар аниқ бўлиб ўқитилади. Биринчи икки йилликда барча талабалар умумтаълим тайёргарлигини оладилар. Бунда умумиллий фанлар: тарих, фалсафа, адабиёт, жамиятшунослик, чет тиллари ўтилади, шунингдек, бўлажак касби бўйича махсус курсларни эшитадилар. Илк икки йилликда талабалар танлаган касблари моҳиятига чуқурроқ кириш имкониятига эга бўладилар, ўқитувчилар эса – талабанинг касбларининг тўғри танлаганликларига ишонч ҳосил қиладилар ва илмий салоҳиятини аниқлашга эришадилар.

Тиббиёт ходимлари, стоматолог ва ветеринарлар 6 йил ўқишади. Асосий курсни тугатгач, бакалавр даражаси берилади: *gakushi*. Айрим мустасно ҳолатлардан ташқари битта университетдан иккинчисига ўтиш амалда йўқ. Лекин баъзи университетлар чет эллик талабаларни 2 ёки 3-курсга қабул қиладилар, шунда талабаларни ўтказиш бўйича махсус имтиҳонлар ўтказилади (*transfer examination*)³³.

Олий ўқув юртининг тадқиқот ишларига лаёқати бор талабалари ўқишни магистратурада давом эттиради. Япон олий ўқув юртларида, эркин тингловчилар, кўчма талабалар, тадқиқотчи-талабалар ва коллегиял тадқиқотчилар бор

³³Westbrook J, Durrani N, Brown R, Orr D, Pryor J, Boddy J, Salvi F (2013) *Pedagogy, Curriculum, Teaching Practices and Teacher Education in Developing Countries. Final Report. Education Rigorous Literature Review. Department for International Development.* P. 434-444.

ГЕРМАНИЯ ДАВЛАТИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ

Германия таълим тизими бир неча босқични ўз ичига олади:

1. Элементар таълим: мактаб таълимининг 1-босқичига тегишли бўлиб, мактабгача муассасалар киради. Асосан булар болалар боғчалари, тайёрлов синфлари ва кириш гуруҳлари бўлиб, бу ерларга болаларнинг қатнашиши 3 йил давомида ота-оналар хоҳишига кўра ихтиёрийдир.

2. Таълимнинг биринчи босқичи. (Primastufe) бошланғич мактаб, унга 6 ёшдан қатнай бошлайди. Ўқиш муддати 4 йил, Берлин ва Бранденбургда 6 йил. Бу босқичдаги таълимнинг мақсади – болаларга таълим Ининг иккинчи босқичидаги у ёки бу мактабда таълимни давом эттиришга имкон берувчи асосий билимларни беришдан иборат.

3. Таълимнинг иккинчи босқичи (Sekundastufe I) “йўналишли босқич” деб номланувчи босқичдир, унда болаларни уларнинг иқтидорига кўра ўқув муассасаларининг керакли турига йўналтиради: асосий мактаблар, реал мактаблар, гимназиялар, комплекс мактаблар. Ўқувчилар таълим ҳақидаги аттестатни реал ва асосий мактабларни битиргачгина олишади.

4. Таълим II нинг иккинчи босқичи (Sekundastufe II)га гимназиянинг юқори синфлари, шунингдек касбий таълим ва муассасаларда касбий таълим киради. Муассасаларда касбий таълим “дуал тизим” деб ҳам аталади, унда таълим ва ишлаб чиқаришда амалиёт 2 йил давомида олиб борилади, бу ўқишни тугатиш ўрта таълимни тугатиш билан тенг бўлиб, якунида фақат касбий соҳада ўқишни давом эттириш мумкин. Гимназияда 3 йил ўқиб, ўқувчилар умумий шаходатнома “етуклик аттестати” – абитур оладилар, бу уларга истаган олий ўқув юртига киришга имкон беради.

5. Таълимнинг учинчи босқичи олий маълумот ҳақида диплом берувчи олий ўқув юртлари ва малака ошириш ўқув муассасалари.

Мактабгача таълим

Германия таълим тизимида муҳим босқич ҳисобланади. Мактабгача таълим болалар боғчаси (Kindergarten)да амалга оширилади. Болалар боғчасига 3-6 ёшдан мактаб ёшигача боришади. Ривожланишдан орқада қолган ёки ёши мос босқичга етмаган болалар мактабгача синфларда (нем. Vorklassen) ва мактаблар қошидаги болалар боғчасида (нем. Schulkindergarten) таҳсил оладилар. Бу боғчалар алоҳида ФЕ қондасига кўра ёки мактабгача секторга ёки бошланғич таълим секторига бўйсинади.

Мактабгача таълим мажбурий эмас, лекин кўпгина ривожланишда орқада қолган болалар учун мажбурий ҳисобланади. Болалар боғчалари таълимнинг қуйи босқичи ҳисоблансада, лекин у давлат тизими таркибига кирмайди. Боғчаларни маблағ билан таъминлаш турли жамоат ташкилотлари, хайрия бирлашмалари, корхоналари, хусусий шахслар, диний муассасалар зиммасида.

Германияда 3 ёшдан 6 ёшгача бўлган болаларнинг 80% боғчаларга катнайдилар.

Болалар боғчасида нутқ ўстириш, бола шахсини ривожлантириш, ижтимоий тарбия ва ўйин муҳим саналади. Ҳар йили 30-июн куни 6 ёшга тўлган болалар мактабга боришлари шарт. Биринчи дарсгача бўлган муддатда улар тайёрлов машғулотларига боришлари шарт бўлиб бу дарслар бошланғич мактабларда ўтказилади ва бир неча номга эга:

- “Vorbereitungssahr”, “Vorschule”, “Schulnachmittage”.

МАКТАБ ТАЪЛИМИ Германияда мажбурий мактаб таълими 6 йилдан 19 йилни ўз ичига олади, демак мактабда таълим умуман олганда

13 йилни ташкил этади. Бу муддат тугагач, имтиҳонларни муваффақиятли топшириб бўлиб, ўқувчи битирув гувоҳномасини олади ва олий ўқув юртига кириш ҳуқуқига эга бўлади. Германияда ҳар бир мактаб ўз Федерал Ери ҳокимиятига бўйсунди. Шу боис дастурлар, қоидалар ва ҳатто ўқитиш давомийлиги мамлакатнинг турли Федерал Ерида турлича.

ГФРда Федерал Ерлар таълим тизимининг асосий таркибий қисмлари учун жавоб беради. Барча давлат мактабларида ўқиш бепул. Ўқувчиларга қисман бепул ўқув қўлланмалар ва дарсликлар берилади. Диний фанларни ўқитиш мажбурий эмас. Ўқувчи 14 ёшида бу фанни ўқиш ёки ўқимасликни ўзи танлайди. Мактабларда болалар ва кизлар аралаш ўқишади. Таълим спектри Федерал Ерларнинг молиявий ёрдамидан фойдаланувчи турли ташкилотларнинг хусусий мактаблари билан тўлдириб борилади.

Германияда мактаб таълими қуйидаги мактаб типларига бўлинади:

- 1. Бошланғич мактаб (Grundschule)**
- 2. Йўналиш мактаблари (Orientierungstufe)**
- 3. Асосий мактаб (Hauptschule)**
- 4. Реал мактаб (Realschule)**
- 5. Гимназия**
- 6. Умумий мактаб (Gesamtschule)**
- 7. Махсус мактаб (Sonderschule)**

Германияда ўрта Немис ўқувчилари бошланғич мактабни мактаб типлари: асосий, битирганларидан сўнг умумтаълим мактабининг реал, аралаш мактаблар ва гимназиялар 2-поғонасига борадилар. 5 ва 6-синфлар, уларнинг ташкилий жиҳатидан қатъий назар, авваламбор, бола камол топадиган давр бўлиб ҳисобланади, болаларнинг кейинги ўқиш шаклига йўналтириш мақсадида кузатув олиб борилади.

ГФРнинг баъзи Федерал Ерларида мавжуд бўлган йўналишли босқич (“Orientierungsstufe”) ота-оналарга, ўқувчи ва ўқитувчиларга II босқичдаги мактабга ўтишни ҳал қилувчи ишонарли асосни беришга мўлжалланган. Йўналтирувчи босқич мустақил ўқув муассасаси ёки II босқичдаги

мактабнинг 1 қисми сифатида ташкил этилган. Берлинда бу босқич бошланғич мактабнинг 5-6-синф шаклида олиб борилади. ГФРда ўрта мактаблар 4та типга бўлинади: гимназиялар, реал мактаблар, асосий мактаблар, умумлашган мактаблар.

АСОСИЙ МАКТАБ Асосий ёки тўлиқ халқ мактаби бошланғич мактабни битириб, реал мактаб ёки гимназияга бормаган барча ўқувчилар учун мажбурийдир. Бу мактабда охириги мажбурий синф 9-синф, баъзи ФЕларда 10-синф ҳисобланади. Кўпчилик ФЕларда ўқувчиларга қўшимча 10-синфга эркин қатнаш имкони берилган.

Асосий мактабнинг мақсади – ўқувчиларни иккинчи босқич I доирасидаги таълим ва касбий таълимни давом эттиришга тайёрлаш ва умумтаълим курсларига қатнашишдир. Асосий мактабларда ўқувчиларни ишчи касби олами билан таништириш орқали касб танлашга ёрдамлашишга эътибор қаратилади. Асосий мактабда асосан энг кучсиз ўқувчилар, ижобий таъриф берганда, амалий қизиқишлари бор болалар қолишади.

Шунга кўра асосий мактабларда эътибор техник предметларга, чизмалар, қўл меҳнати, уй юритиш, яъни, бўлажак касбий фаолият билан амалий боғланишга қаратилади. Бунга ўқувчиларнинг 8-синфда ўтадиган амалиёти ҳам киради. Хунурмандчилик ва саноат муассасаларидаги “ҳақиқий” иш пайтида улар аниқ касбий талаблар билан танишадилар. Ҳозирги кунда Таълим вазирлиги асосий мактабни ислоҳ қилиш зарурати ҳақида фикр билдирмоқда. Бунда асосий мактаб ўқитувчилари бошланғич мактаб ўқитувчилари каби ихтисосликка эга бўлишлари керак дейилади.

РЕАЛ МАКТАБЛАР

Реал мактаблар иккинчи босқич Iга қарашли бўлиб, одатда 5-10 синфларни ўз ичига олади.

7-синфни битириб, реал мактабга ўтишни хохлаган асосий мактаб ўқувчилари учун реал мактабнинг алоҳида 3 синф варианты мавжуд. Реал мактаб юқори даражали кенгайтирилган умумий таълим беради ва ўқувчиларни мустақил фикрлаш, масъулият хисси, инсонларга рахбарлик қилиш кўникмаларига юқори талаб қўядиган касб эгалари бўлиши учун касбий таълим курсларига тайёрлайди. Реал мактабларда ўқиш юқори даражада олиб борилади, фанларни тизимлаштиришга катта эътибор берилади. Ҳафтасига дарслари сони 30дан 34гача бўлади. Ўқувчи 10-синфни битиргач, реал мактабни битирганлиги ҳақида аттестат олади, бу касбий таълимнинг қатор мактабларига, шунингдек, гимназиянинг 3та юқори синфи билан тенг типдаги мактабларга йўл очади.

ГИМНАЗИЯ Гимназиялар умумтаълим ўқув муассасалари ҳисобланади. Унда ўқиш 5-13-синфгача 9 йил давом этади. 11-13гача ўқийдиганлар гимназиянинг юқори босқичи деб аталади. Имтиҳонларни муваффақиятли топширган гимназия битирувчиси олий ўқув юртига кириш ҳуқуқини берувчи етуклик аттестати олади.

Фан гимназияларига реал мактабни битирганлик ҳақидаги аттестат бўлсагина қабул қилинади. Бу гимназияларда таълим давомийлиги 3йил. Битирувчилар фан етуклик аттестатини оладилар, бу эса маълум доирадаги фанларни ўрганиш учун олий ўқув юртига кириш ҳуқуқини беради.

БИРЛАШГАН (УМУМИЙ) МАКТАБ Бирлашган мактаб 5-10 (7-10) синфларни ўз ичига олади. У иккинчи босқич Iга қарашли.

Бирлашган умумий мактабнинг мақсади: барча иккинчи босқич I мактаблари фанлари, курслари, битирув аттестатига талаблари билан бирлаштиришдир. У ўқув муассасалари ва иккинчи босқич II касбий таълим курсларига ўтувчи битирувчиларни тайёрлайди. Ундан ташқари, аксарият умумий мактабларда ўқитиш курслари мавжуд, уни муваффақиятли яқунлаган ўқувчи олий ўқув юртига кириш ҳуқуқини олади. Умумий мактабнинг иккита типни бор: кооператив, интеграциялашган мактаб.

Кооператив умумий мактабда асосий мактаб, реал мактаб ва гимназиялар биргаликда ишлайди. Ташкилий, методик ва дидактик жihatдан улар бир бирига қарам бўлмаган бўлимлар сифатида фаолият юритади. Бу бўлимлар ўзаро ҳамкорлигининг тури ва даражаси ёш даврлари гуруҳларига боғлиқ. Кооператив умумий мактаб барча бўлимлар учун умумий педагогик раҳбариятга эга.

Германияда касбий ва олий таълим тизими

Германия таълим тизимида хунар таълими муҳим аҳамиятга эга, чунки юқори малакали ишчиларга бўлган талаб кучлидир. Тўлиқсиз ўрта мактабни битирувчиларнинг 20% хунар таълими тизимида билим олишни давом эттирадилар. Аксарият ҳолларда ўқиш муддати 3-3,5 йилни ташкил этади. Ўқиш 3 босқичдан иборат бўлиб, биринчи йил асосий хунар таълими берилади. Бунга ўқитилаётган касбга тааллуқли махсус фанлардан назарий асослар берилиб, йирик корхоналарда амалий машғулотлар ўтказилади. Иккинчи йил давомида махсус хунар таълими берилади. Ўқувчининг биринчи йилдан иккинчи йилга ўтишида синов имтиҳонлари ўтказилиб, ўқишни давом эттирувчи ёшлар танлаб олинади. Учинчи йил давомида махсус хунар таълими янада чуқурлаштирилиб борилади. Битирув имтиҳонлари махсус комиссия томонидан қабул қилинади.

Олий мактаб ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқига эга. Олий ўқув юртини штатдаги ректор ёки бир неча йилга сайланган Президент бошқаради. Ўз-ўзини бошқаришда вазифалари аниқ тақсимлаб берилган бир неча гуруҳларнинг босқичма-босқич иштироки принципига амал қилинади. Унинг таркибига профессор-ўқитувчилар, ўқувчилар, илмий ходимлар ва бошқа ходимлар киради.

Германия олий таълим тизими олий ўқув юртлари турларининг

кўплиги билан фарқланади. Германияда жами 383 олий ўқув юрти бўлиб, шулардан 103 таси университет, 180 таси амалий фанлар олий ўқув юртлари ҳисобланади. Биринчи олий маълумотни олиш яқин кунларгача немислар учун ҳам, чет эллик талабалар учун ҳам текин эди. 2007 йилдан бери баъзи олий ўқув юртлари талабалари ҳар семестрга 500 евродан тўлашлари кераклиги белгиланди (инфляцияни ҳисобга олиб ошиб бормоқда.)

Ғарбий Европа Федерал ерларида муддатидан узок ўқиётган талабалар ўқиш учун пул тўлайдилар. Таълим тизимидаги бу ислохотлар конун бўйича йўлга қўйилган. Олий ўқув юртларининг кўпчилиги давлат тасарруфида ва ҳукумат томонидан молиялаштирилади. 383 олий ўқув юртларидан 69 таси хусусий.

Олий ўқув юртларига кириш имтиҳонларисиз қабул қилинади, абитуриент учун энг муҳими мактаб ёки гимназияда кириш имтиҳонларини муваффақиятли топширишдир. Нуфузли мутахассисликларга ўқишга қабул қилишда абитуриент мактаб аттестатининг ўртача бали ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Университетлардаги нуфузли мутахассисликларга ўринни тақсимлаш бўйича олий ўқув юртлари эмас, ZVS деган махсус бўлинма шуғулланади. Ўртача баллдан ташқари ZVS ижтимоий ва шахсий сабаблар, ногиронлик, оилавий аҳволи ва бошқаларни ҳам ҳисога олади. Агар ўртача балл етарли бўлмаса, абитуриентни навбатга қўяди. Бир неча семестр кутганидан сўнг унга университетдан ўрин беришади.

Германия доимий равишда университет рейтингларини аниқлаб туради. Бунда ўқитиш, педагог кадрлар даражаси, шунингдек, у ёки бу олий ўқув юртларини битириб, ишга жойлашиш каби шарт-шароитлар ҳисобга олинади.

Германияда илмий-тадқиқотлар университетлар ва илмий ташкилотлар ҳамда корпоратив тадқиқот марказларида олиб борилади. Университетлардаги илмий тадқиқотлар федерал бюджет, ФЕ бюджети

томонидан ва ташкилотлар ажратган маблағлар ҳисобидан молиялаштирилади. Германияда илмий-тадқиқотлар шунингдек, 4та йирик илмий ташкилотларда олиб борилади. Булар Макс Планк жамияти, Гельмгольц жамияти, Фраунгофер жамияти ва Лейбниц жамиятларидир.

ГЕРМАНИЯДА ОЛИЙ ТАЪЛИМ

Германияда университетлар ва институтлар; махсус ОЎЮлари; педагогик ва теологик ОЎЮлари; бошқарув ва санъат олий мактаблари; касбий олий мактаблар (академия) мавжуд.

Таълим босқичлари: Асосий таълим – 4 йил. (педагогик таълим бундан мустасно – 3 йил). Амалиёт – 18 ой. Имтиҳон топшириш ва диплом олиш. Германияда немис ва чет эллик талабалар ўртасида нафақат университетлар, балки махсус олий ўқув юртларига киришни хоҳловчилар ҳам кўп. Бу махсус олий ўқув юртларида 22000 чет эллик талабалар таҳсил оладилар.

*Махсус ОЎЮ (Fachhochschulen)*ларида ўқиш қисқартирилган ва амалий вазифаларга йўналтирилган. Бундай ОЎЮларида муҳандислик иши, иқтисодиёт ва менеджмент, қишлоқ хўжалиги, компьютер мутахассислиги бўйича юқори билимлар олиш мумкин.

Университетлардан фарқли ҳолда махсус ОЎЮ докторлик даражасини бериш ҳуқуқига эга эмас. Бу таълим муассасасини битиргач, Diplomgrad (2-босқич) берилади ва бу академик даража ҳисобланади.

Касбий академиялар (Berufsakademien) маълум фанлар бўйича III босқич таълимини беради. Бу ерда таълим ишлаб чиқариш муассасаларида амалий тайёргарлик билан бирга олиб борилади.

Жанубий Корея таълим тизими яна битта бутунжаҳон тамойилини амалга оширади: бу таълим ва фан интеграциясидир. Дунё амалиётида ўқув муассасалари ва илмий-тадқиқот институтларини ўз ичига олувчи академик конгломератлар самарали фаолият олиб боришмоқда. Бундай бирлашув илм ва таълим интеграциясининг аниқ асоси бўлиб хизмат қилади ва мамлакатда ягона илмий-техник ва таълим сиёсатини олиб бориш имкониятини беради. Олий ўқув юртлари ва илмий тадқиқот институтларининг қўшилиши бугунги кунда интеграциянинг энг самарали шакли ҳисобланади.

Лекин бу шундоқлигича нусха олиш шаклида эмас, балки янгиликларни қабул қилиш билан бирга таълим ривожланиш босқичидаги энг яхши анъаналар ва қўлга киритилган ютуқларни сақлаб қолишни тақозо этади³⁴.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ Жанубий Кореяда болалар боғчаси умумтаълим турига кирмайди. Ота-оналар фарзандларини хусусий мактабгача муассасаларга берадилар. Бу муассасаларда таълим корейс тилида, инглиз тилида, баъзиларида фақат инглиз тилида олиб борилади. Болалар боғчасига 3 ёшдан 5 ёшгача қабул қилинади. Кўпчилик болалар “мактабгача” тайёргарлик олмасликлари, яъни хусусий мактабгача муассасаларга бормасликлари, балки болалар боғчасига шунчаки боришлари мумкин.

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМ Жанубий Кореяда болалар (6 ёшдан ошган) 7 ёшдан 13 ёшгача бошланғич мактабга борадилар. Ўқиш муддати 6 йил, мажбурий ва бепул. Бошланғич мактабда қуйидаги 9 та фанлар ўқитилади:

- Корейс тили;

³⁴Comparative Education Review. By the Comparative and International Education Society. 1994

- Математика;
- Аниқ фанлар;
- Жамият ҳақидаги фанлар;
- Чет тили;
- Тасвирий санъат;
- Мусиқа.

Бошланғич мактаб корейчасига “чходын хаккё” деб номланар ва бошланғич таълим маъносини англатар эди.

1996 йил Жанубий Корея ҳукумати бу номни ўзгартирди ва “гукмин хаккё” деб номлади. Бу атама “фуқаролик мактаби” деган маънони англатади.

Кореяда давлат тасарруфидаги бошланғич мактаблардан ташқари қатор хусусий мактаблар ҳам мавжуд. Бу мактабларнинг ўқув дастурлари давлат мактаблари ўқув дастурларига бирмунча мос келади, лекин ўқитиш юқори даражада амалга оширилади. Масалан, кам сонли ўқувчиларга кўп ўқитувчиларнинг жалб этилиши, қўшимча фанларнинг киритилиши, умуман таълимнинг юқори стандартларга эгаллиги ва ҳ.к

Жанубий Кореяда Корейс тилида ўрта мактаб “чунхакё” деб **мактаб тизими: ўрта ва** номланади ва “ўрта мактаб” маъносини беради. **юқори мактаблар**

Ўрта мактабда таълим мажбурий, бепул ва 3 йил ўқитилади. Ўрта мактабга 11 ёшдан ошган, 12 ёшдагилар қабул қилинади.

Машғулотлар 45 дақиқа давом этади. Бошланғич синфдаги 9 та фанга, ўрта мактабда яна 4 та фан қўшилиб, жами 13 та фан ўқитилади. Мактабда чет тилларига эътибор кучли. Кўпчилик инглиз тилида бемалол гаплаша олади.

Ўрта мактабда бир кунда 6 та фан ўқитилади, шунингдек, алоҳида махсус 7-дарс ҳам бор. Ўқув дастурининг негизини қуйидаги фанлар ташкил этади:

- Математика;
- Корейс ва инглиз тили;
- Қатор аниқ фанлар;

“Қўшимча” фанлар қуйидагилардан иборат:

- Санъат соҳалар;
- Жисмоний тарбия;
- Тарих;
- Ханча (хитой пероглифи);
- Этика;
- Уй иқтисодини юритиш;
- Компьютер саводхонлиги.

Чет тилини ўқитишга ҳафтасига 4-5 соат ажратилган. Ўқиш ўрта мактабда бир йилда 1222 соатни ташкил этади. Корейлик ўқувчилар инглиз тилидан ташқари классик хитой тилини мажбурий равишда ўрганадилар. Ундан ташқари жуда иродали ўқувчилар кураш турлари ва мусиқа мактабларига қатнашадилар. Ўқувчилар шу тариқа дарсдан кейин уйларига жуда кеч қайтадилар.

Корейчасига “кодынхаккё” деб номланади.

Юқори мактаб

Кореялик болалар юқори мактабга ўрта мактабдан кейин 17 ёшдан 1-курсга қабул қилинади ва 19 ёшгача таҳсил олади. Юқори мактаблар бир неча турларга ажратилади:

Давлат юқори мактаблари: Корея Таълим ва техника фанлари вазирлиги, Маданият, Жисмоний тарбия ва сайёҳлик вазирлиги бошқаради;
Умумий юқори мактаблар: ҳар бир вилоятдаги юқори ташкилотлар томонидан бошқарилади;
Хусусий юқори мактаблар.

Шунингдек, юқори мактаблар ўқитиш фанларига кўра ҳам бир қанча турларга бўлинади:

- Ихтисослаштирилган мактаблар (қишлоқ хўжалиги, саноат, денгиз хўжалиги, ахборот);
- Умумий мактаблар;
- Махсус мактаблар (лицей шаклидаги мактаб);
- Техника мактаблари;
- Чет тили мактаблари;
- Жисмоний тарбия мактаблари;
- Санъат мактаблари ва ҳ.

Жанубий Корея Республикасида таълим вазирлиги махсус ташкил этган юқори мактаблар ҳам бор. Булар асосан қишлоқ хўжалиги, балиқчилик, саноат, халқаро тилларга ихтисослашган бўлади.

Коллежда таҳсил олишни истамаган ўқувчилар касбий билим юртларига кириб ўқишлари мумкин. Бу билим юртлари технология, агрикультура ёки молия йўналишларига ихтисослашган. Юқори мактабларнинг жадвали ҳақида гапириладиган бўлса, ҳар бир ўқувчи учун

кун ярмида қайтиб келиш одатдаги ҳолатга айланган.

Ривожланишдан орқада қолган болалар учун махсус мактаблар мавжуд. Бу мактабларнинг аксарияти хусусий ёки диний ташкилотларнинг хайрия маблағлари ҳисобига қурилган.

Мактаблар учун ўқитувчи кадрлар тайёрлаш масаласига ҳам катта эътибор берилди. Кореядаги барча талабаларнинг 6.5% бўлажак педагоглардир. Мамлакатда 11 та ўқитувчилар тайёрлайдиган коллежлар мавжуд ҳар бир провинция (вилоят) ўз коллежига эга. Юқори мактаб битирувчилари “сусен” деб номланувчи стандарт тест топширадилар. Мактаб ўқув дастурлари кириш тестлари – имтиҳонлари мазмунини қамраб олган. Сусен 3 та асосий секция / фанлардан иборат: корейс тили, математика ва инглиз тили. Ундан ташқари табиий ва ижтимоий фанлардан танлов асосида қатор фанлар киритилади. Бундай тест 1 йилда 1 марта топширилади, у интенсив тайёргарликни талаб этади. Бу тестга бўлажак ОЎЮ талабалари боғча ёшидан тайёрланишни бошлашади. Тестни топширолмаган ва коллежга кириш 1 йилга сурилган ўқувчиларни “чесусенлар” деб аташади.

ЖАНУБИЙ КОРЕЯДА КАСБ-ҲУНАР ТАЪЛИМИ ВА ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ

Жанубий Кореяда олий маълумотга эга бўлиш ҳар бир корейс фуқаросининг кейинги мавқеи муваффақияти учун жуда катта аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам бу мартабали таълим муассасаларига ўқишга киришга бўлган эҳтиёж ҳам катта. Жанубий Кореяда эътибор кўпроқ математика, корейс тили ва инглиз тилларига, аниқ фанларга ва жамият билан боғлиқ фанларга қаратилади.

Жанубий Корея аҳоли ўртасида талабалар сонига кўра дунёда биринчи ўринларда туради. “Таълим тўғрисида”ги қонунга кўра барча ОЎЮ. давлат тасарруфидаги ва хусусий таълим вазирлиги ва меҳнат ресурсларини ривожлантириш хизмати томонидан бошқарилади. Бошқа масалалар бўйича университетлар Корея Университет таълими кенгаши тамоийлларига таянади.

Students study at a hagwon, or private cram school, in this file photo. The drive for better grades is pushing some students and their parents to illegal tutoring. Effective though it may be, it's still

Жанубий Кореяда қуйидаги таълим муассасалари турлари

мавжуд:

- Коллеж ва университетлар (хусусий ва миллий, давлат тасарруфида);

- Индустриал университетлар;

- Педагогика институтлари;

БАКАЛАВРИАТ. Ўқиш муддати 4 йил. Талабалар 140-150 кредит соат атрофида таҳсил оладилар. Тиббиёт соҳасида ўқиш 6 йил давом этади ва 180 кредит соат ўқишади. Ўқиш тугагач, бакалавр даражасини олганлиги ҳақидаги диплом берилади. Типик йирик корейс университетлари таркибида 10 тадан 20 тагача факультетлар бор. Факультетлар америкача термин билан “колликлар”, яъни корейсча “тэхак” деб аталади. Кореяда ўқув жараёнига ахборт технологияларини жорий қилишга алоҳида эътибор берилади. Натижада Жанубий Корея дунёда ўз мактаб ва таълим муассасаларини компьютер ва интернет билан тўлиқ таъминлаган иккинчи давлатга айланди.

МАГИСТРАТУРА. Ўқиш муддати 2-3 йил. Ўқиш якунида талабалар диссертация ёқлайдилар. Тиббиёт соҳасидаги талабалар Тиббиёт мактабининг барча талабларини бажариб, миллий имтиҳон топширадилар. Ўқиш якунида магистрлик даражаси берилади.

ДОКТОРАНТУРА. Ўқиш муддати 3-4 йил. Ўқиш якунида докторлик диссертацияси ҳимоя қилинади, оғзаки ёки соҳага мос имтиҳон топширилади.

5-чизма.

№	Босқичлар	Ўқиш давомийлиги	Мажбурийлиги
1	Бошланғич мактаб	6 йил	Ҳа
2	Ўрта мактаб	3 йил	Ҳа
3	Юқори мактаб	3 йил	Йўқ
4	Касбий таълим(коллеж)	2 йил	Йўқ
5	Олий таълим(университет)	4 йил	Йўқ

4. Белгия таълим тизими³⁵

№	Таълим босқичлари	Ёш
1	Бошланғич мактаб	6-12
2	Ўрта мактаб	12-16
3	Ўрта касбий мактаб	16-18
4	Олий мактаб	18-23

Мактабгача таълим.

Белгияда мактабгача таълим 2,5 ёшдан бошланади. Ушбу белгиланган ёшга етганда болаларни мактабгача беришади, шу сабабли гуруҳдаги болалар сони йил давомида ўзгариб боради. Мактабгача

³⁵National Student Fee and Support Systems in European Higher Education.- 9 p

гурухларининг асосий мақсади: болаларнинг билиш, билим орттириш (когнитив), коммуникатив ва ижодий қобилиятларини ривожлантириш ҳисобланади.

Мактабгача таълим мажбурий таълим дастурига киритилмаган бўлсада, Белгияда тахминан 90%гача бўлган болалар унда таҳсил олишади. Кўп ҳолларда мактабгача таълим муассасалар бошланғич мактабларга уйғунлашган бўлади. Болалар 6 ёшга етганда бошланғич мактабнинг биринчи синфига ўқишга киради.

МАКТАБ. Мактаб таълими даври 2 та – бошланғич ва ўрта мактаб босқичига бўлинади. Бошланғич мактаб, ўз навбатида, 3 та 2 та синфли босқичдан иборат. Бу даврда болалар арифметика, ўқиш, ёзиш, мусиқа, тарих ва баъзи бошқа фанлардан таълим олишади. Дарслар 8.30 да бошланиб, 15.30 гача давом этади. Соат 12.00 дан 13.00 гача тушлик учун танаффус берилади. Чоршанба куни тушликдан сўнг, шанба ва якшанба кунлари дам олиш кунлари ҳисобланади.

Брюсселдаги фламанд мактаб дастурига биринчи ёки иккинчи синфдан бошлаб, француз тилини ўқитиш киритилган. Қолган фламанд мактабларининг кўп қисмида бу фан бошланғич мактабнинг 3-босқичида ўргатилади. Мамлакатнинг француз тилида сўзлашувчи қисмида ўқувчининг хоҳишига кўра инглиз ёки нидерланд тиллари ҳам ўргатилади.

Герман тилида сўзлашувчи қисмида француз тили мажбурий тарзда ўқитилади. Шунингдек, Белгияда, белгиланган ижтимоий гуруҳ (денгизчи ва дипломатлар болалари)га йўналтирилган қатор хусусий мактаблар ҳам фаолият кўрсатади.

Ўқувчилар бошланғич мактабни тугатиб, худди шундай 3 та 2 йиллик босқичдан иборат ўрта мактабга ўтадилар. Бу босқичда ўқувчилар фанларни маълум гуруҳлар орасидан танлашлари шарт бўлади ва бу танлов маълум даражада уларнинг дарс жадвалини аниқлаб беришга асос бўлади. Дарс жадвалидан бу танланган фанлардан ташқари ҳамма учун мажбурий фанлар ҳам жой олган. Масалан, давлат тили ва жисмоний тарбия фанлари ва ҳоказо.

Белгия худудида 4 типдаги ўрта мактаблар фаолият юритади:

Умумий таълим берувчи ўрта мактаб (Алгемееен Сесундаир Ондервижс, (АСО)). Мазкур типдаги муассасалар ўқув дастурида мактаб битирувчиси 6 йил тўлиқ таълим олиб, ўқишни олий ўқув юртида давом эттириши кўзда тутилган.

Техник ўрта мактаблар (Течнисч Сесундаир Ондервижс, (ТсО)) иккита: ТТК ва СТК каби “типча”га бўлинади. И “типча”даги мактабларда таълим техник жиҳати томонига йўналтирилган, ИИ “типча”га - амалий муассасаларга ихтисослашган.

Касбий-техник ўқув юртлари (Бероепс сесундаир ондвервижс (ВСО)) дурадгор, заргар, ғишт терувчи (курувчи) уста каби ўзига хос мутахассисликлар бойича таълим таклиф этишади. ВСО — фақат белгия ўрта таълимида мавжуд бўлган таълим муассасаси типидир, бундан кейин олий таълим олиш имконияти кўзда тутилмаган.

Ўрта бадиий таълим муассасалари (Кунст сесундаир ондвервижс (КСО)). Ушбу ўқув юртлар санъат соҳаси бойича олий маълумотга эга бўлиш учун университет ёки коллежга ўқишга кириш учун талабаларни тайёрлайдилар. Танлаган йўналишига қараб, актерлик маҳорати,

хореография, музика ёки тасвирий санъат устувор бўлиши мумкин.

Белгияда олий таълим: университетлар ва олий мактаблар.

Белгия олий таълими ўзининг кўхна анъаналарига эга. Ўқитиш жараёни ва замонавий илм-фанни ривожлантиришнинг муҳим йўналишлари бўйича фундаментал ва амалий тадқиқотларни ўтказиш ўртасидаги боғлиқлик Белгия таълим тизими учун анъанавий ҳисобланади.

Белгия таълимига француз, фламанд ва немис ҳамжамиятлари жавобгар. 6 ёшдан 16 ёшгача ва кечки мактабларда 18 ёшгача бўлган барча болалар учун таълим мажбурий ва бепулдир.

УНИВЕРСИТЕТ ТИПИДАГИ ЎҚУВ ЮРТЛАР ВА ОЛИЙ МАКТАБЛАР

1970 йил 7 июлдаги қонунга мувофиқ ООЮлар университет типидagi ўқув юртлар ва Олий мактабларга бўлинади. Аслини олганда 7 та Белгия университети фаолият юритади: Льеж давлат, Монсе-Енодаги Университет, Гент давлат, Брюссель эркин (франтсуз тилида ва алоҳида фламанд), Лувен католик (франтсуз тилида ва алоҳида фламанд).

Улар қаторида бир нечта хорижий университет бўлимлари (Брюссель ва Антверпенда), ҳамда университетга тенглаштирилган қатор Белгия ООЮ (одатда улар университет факультети, марказ, бирлашма ёки жамғарма номларига эга) фаолият юритади.

Курс	Давомийлиги	Даража
(Таянч)-Базавий	2 йил	кандидат (таълимнинг бошқа тизимида бакалавр дипломига мос келади)

Асосий	3 йил	лицензиат (таълимнинг бошқа тизимида магистр дипломига мос келади)
Қўшимча	2 йил	доктор (мутахассис)
Олий	2 йил	олий таълим агрежеси

“кандидат” даражаси - 2 ёки 3 йиллик таянч таълим олгандан кейин берилди. Бу 1-цикл ҳисобланади (кейин эса таълимнинг 2-цикли, яъни ихтисос (соҳа) бойича тайёрлаш бошланади;

“лицензиат” - бакалавр даражасига мос келади, мутахассислиги бойича 2 ёки 3 йиллик қўшимча таълим олиши ва илмий иш ёзгандан кейин берилди.

Баъзи фанлар бойича кўп муддатли ўқишдан кейингина ушбу даражага эришиш мумкин: муҳандислик, фармацевт, ҳуқуқ соҳалари бўйича мутахассисликлари учун - 3 йил ёки медицина, жарроҳлик ва доялик (акушерлик) ихтисослиги бўйича доктор унвонига эга бўлиши учун 4 йил ўқишлари шарт.

“доктор” - магистр даражасига тўғри келади, мазкур даражага “лицензиат” даражасини олгандан кейингина камида яна 1 йил таҳсил олиб, диссертацияни ёзиб, албатта уни ёқлаш талаб этилади.

“олий таълим агреже”си - ушбу иерархия (кетма-кетлик)нинг олий даражаси ҳисобланади ва у докторлик даражасини олиб, 2 йил муддат ўтишидан кейингина берилиши мумкин.

ФРАНЦИЯ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ³⁶

Францияда таълимнинг асосий мақсади шахсни ҳар томонлама камол топишини таъминлаш, уни мустақил фаолиятга тайёрлаш, бозор муносабатлари шароитида ўқувчиларни тадбиркорликка ишбилармонлик

³⁶National Student Fee and Support Systems in European Higher Education. -20 p

ва омилкорликка ўргатиш шунга яраша касб-корга эга қилишдан иборатдир. Бу ерда:

1. **Давлат мактаблари.**
2. **Хусусий мактаблар.**
3. **Оралик мактаблар мавжуд.**

Франция бошланғич таълим мактабларига 6 ёшдан 11 ёшгача бўлган болалар жалб қилинадилар. Бошланғич мактаб бепул ва мажбурий. Унинг вазифаси ўқиш, ёзиш ҳисоблаш малакасини беришдир. Ўқув машғулоти эрталаб соат 9 дан 12 гача ҳамда соат 14 дан 16 гача 5 соат давом этади.

Мактабда овқатланиш пуллик лекин жуда арзонлаштирилган нархларда. Бошланғич синфларда ўқиш уч босқичда амалга оширилади:

1. Тайёрлов босқичи;
2. Элементар курс (бу босқич икки йил давом этади);
3. Чуқурлаштирилган босқич.

Ўқув дастурининг мазмунини бевосита ўқитувчининг ўзи белгилайди. Бир сўз билан айтганда ўқитувчи болалар билимига тўла масъул экан унинг услуб танлашига мустақил ҳаракат қилишига ҳам тўла эркинликлар берилади.

ТАЪЛИМ ТИЗИМЛАРИ. Франция таълим тизимининг дастлабки босқичини мактабгача тарбия ташкил этади. Бу босқични "Оналар мактаби" деб ҳам юритилади. Бундан кўзланган асосий мақсад болаларнинг мактабдаги шароитини ўз шароити билан яқинлаштириш, уларга оиладагидек илиқ муносабатни шакллантиришдан иборат. Уларни мустақил ҳолда ҳамм, мактабларнинг бошланғич синфлари базасида ҳам ташкил этилган. Франция таълим тизимида болаларнинг гўдаклик чоғиданоқ мактабда ўқитиш учун тайёр ҳолда олиб келиш ғоят муҳим масала ҳисобланади.

Мактабгача тарбия босқичида тарбияланувчилар куйидагича табақалаштирилган:

Кичик гуруҳ 2 ёшдан 4 ёшгача;

Ўрта гуруҳ 4 ёшдан 5 ёшгача;

Катта гуруҳ 5 ёшдан 6 ёшгача.

5-6 ёшлилар мактабга тайёрлов гуруҳи бўлиб, уларга Францияда 100 фоиз шу ёшдаги болалар камраб олинган. Болаларни мактабга тайёрлаш учун алоҳида дастур ва дарсликлар мавжуд.

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМ.

Францияда бошланғич мактабларга 6 ёшдан 11 ёшгача бўлган болалар жалб қилинадилар. Бошланғич таълим барча учун мажбурий ва бепул.

Бошланғич таълимга қўйилган асосий талаб ўқувчиларга ифодали ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш малакасини беришдан иборатдир. Францияда таълим олаётган чет эл фуқаролигига мансуб кишиларнинг фарзандларига уларнинг ватани, халқи, тарихи, тили ва адабиётини ўрганиш учун факултатив курслар ташкил этиш ҳам кўзда тутилган.

Бошланғич синфларда ўқиш 5 йил бўлиб, ўқиш 3 босқичга бўлинади:

- Тайёрлов босқич - 1 йил. Бунда болалар ҳисоблашга, ўқиш ва ёзишга, куйлашга, ўйлашга, табиат манзараларини томоша қилишга ва ундан баҳра олишга, жисмоний машқлар билан машғул бўлишга мактабнинг турли спорт тадбирларида иштирок этишга, меҳнат қилишга ўргатиладилар. Ўқиш машғулоти эрталаб соат 9 дан 12 гача, ҳамда соат 14 дан 16 гача 5 соат давом этади. Овқат пуллик, лекин жуда арзонлаштирилган.

- Иккинчи босқич - элементар курс бўлиб, бу 2 йил давом этади.

Тайёрловдаги билимлар янада такомиллаштирилади. Тайёрлов бўлимида бир ўқитувчи ишласа, элементар босқичда 2 ўқитувчи (ҳар бири бир йилдан) ишлайди.

- Учинчи босқич- чуқурлаштирилган босқич. Бунда ўқувчиларнинг тайёрлов ва элементар босқичдаги билимлари янада чуқурлаштирилади. Дастурларда ўқув предметларининг барчасига уч босқич бўйича аниқ, алоҳида-алоҳида талаблар қўйилади.

ЎРТА ТАЪЛИМ.

Ўқувчилар 11 ёшдан ўрта мактабга ўтадилар. Ўрта таълим коллежлар ва лицейларда амалга оширилади. Ўрта таълим 2 босқичда берилади. Биринчи босқич (11 ёшдан 15 ёшгача) 4 йил бўлиб, энг кичик синф 6-синф, 5,4- ўрта, 3-синф энг катта синф ҳисобланади. Биринчи босқичда француз тили ва адабиёти, чет тили (инглиз,немис, испан, италян тиллари), тарих, география, математика, табиий фанлар ўқитилади.

Биринчи босқич якунлангач, ўқувчилар касбий йўналишлари бўйича гувоҳнома оладилар. Иккинчи босқичда ўқувчилар 15-18 ёшда таълим оладилар. Бунда ўқиш 3 йил давом этиб, 2-синф кишик, 1-синф ўрта ва якунловчи синфларга бўлинади.

6-5-синфлар умумий ўрта таълим беради, 4-3синфларда ўқувчиларнинг қобилияи ва мойиллигига қараб билим берилади.

Гувоҳнома олганларидан сўнг олий педагогика институти, политехника институти, олий маъмурий мактабларга имтихон билан қолган олий ўқув юртлрига имтихонсиз қабул қилинадилар.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ.

Францияда қуйидаги билим масканларида олий таълим берилади:

- Университетлар
- олий технология мактаблари
- олий муҳандислик мактаблари
- олий архитектура мактаблари
- олий тижорат мактаблари
- сиёсий фанлар олий мактаби
- олий педагогик ва филология билимгоҳлари
- олий тиббиёт ўқув муассасалари
- олий бадиий мактаблар
- малака ошириш олийгоҳлари.

Олий таълимда уч циклда билим берилади. Биринчи цикл умумий, ёки техник, илмий соҳада олий маълумот олиш билан яқунланиб, ўқиш 2 йил давом этади. Иккинчи циклда ўқиш 1 йил давом этиб, талабалар уни метриз, магистр даражалари билан яқунлайдилар. Учинчи цикл 1-2 йил давом этиб, бунда:

- бирон-бир предметни чуқурлаштириб ўрганилганлиги учун диплом(бир йил);
- ихтисослаштирилган олий маълумот тўғрисида диплом (бир йил);
- учинчи цикл докторлик диссертацияси (1,2 йил);
- давлат докторлик диссертацияси - бирон-бир соҳани мукамал ўрганиб, диссертация ёзиш каби ҳужжатлар олиш мумкин.

Сиртқи таълим. Францияда сиртқи таълим 1 млн кишини қамраб олиши мумкин. Сиртқи таълим хусусий ёки давлат таълим шохобчаларида амалга оширилиши мумкин. Мамлакатда миллий сиртқи таълим маркази фаолият кўрсатмоқда, у 500 турдаги ўрта, олий профессионал маълумот беришни тавсия эта олади. Одатда таълимнинг бу тури оилавий шароит, иқтисодий шароитлар туфайли мактабда ўқишни

давом эттириш имконияти бўлмаган кишилар учун мўлжалланган. Сиртки таълим катта ёшлилар узлуксиз таълимнинг муҳим шохчаси бўлиб қолган.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Дидактика тушунчаси. А.Ретке ва Я.А.Коменскийнинг таълимга қўшган ҳиссаси.
2. Таълим стратегиялари. Блум таксаномияси.
3. Ҳамкорликда ўқитиш. Конструктивизм.
4. Таълим мазмуни, ташкилий шакллари, метод ва воситалари.
5. Ривожланган мамлакатлар таълим тизимининг ўзига хосликлари.
6. Япония таълим тизими.
7. Жанубий Кория таълим тизими.
8. Франция таълим тизими.

4-МАВЗУ. ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГ МОДЕЛИ

- 4.1. Педагог шахси. Педагогга қўйиладиган замонавий талаблар.
- 4.2. Сифатли ўқитувчи тушунчаси. Роберт Гленннинг “Ўқитувчилар нима қилиши керак?” номли асари.
- 4.3. Замонавий педагог модели.

4.1. Педагог шахси. Педагогга қўйиладиган замонавий талаблар.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури рақобатбардош кадрлар тайёрловчи педагогга қўйиладиган замон талаблари мажмуини белгилайди. Бир-бирига боғлиқ бўлган талабларнинг мажмуи, педагогнинг умумлаштирилган моделини ташкил этади. Умумлашган моделга

мувофиқ ўқитувчига қўйиладиган асосий талаблар қуйидагилардан иборат: таълим бериш маҳорати;

тарбиялай олиш маҳорати; ўқув-тарбия жараёнида инсон омилини таъминловчи шахсий фазилатлари; таълим олувчиларнинг билимларини холисона баҳолай олиш ва назорат қила олиш маҳорати ва ҳ.к..

Умумлаштирилган

моделнинг доирасидаги малакавий замон талаблари педагог «қиёфа»сини ифодалайди.

Кадрларнинг янги авлодини тайёрлаш муаммосининг самарали ечими, биринчи навбатда, ҳозирги кун талабларига жавоб бера оладиган психология, педагогика, иқтисодиёт, экологик маданият, ҳуқуқшунослик ва шунга ўхшаш бошқа фанларнинг билим асосларини чуқур биладиган профессионал малакага эга бўлган ҳар томонлама чуқур билимга эга бўлган ўқитувчи кадрларнинг тайёрланиши билан боғлиқдир.

Олиб борилган кузатишлар ва АҚШ, Германия, Япония, Франция ва бошқа саноати ҳамда интеллектуал билимлари ривожланган мамлакатларнинг тажрибаси шуни кўрсатиб турибдики, юқори малакали ва рақобатбардош кадрлар тайёрлаш, асосан, қуйидагиларга боғлиқ бўлар экан:

- таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро самарали алоқадорлигига;
- таълим муассасалари ва профессионал таълим дастурлари турларининг (типларининг) хилма-хиллиги, уларда фан ва техниканинг энг охириги ютуқлари, иқтисодиёт ва технологияларнинг энг юқори андозалари ва кўринишлариқай даражада акс эттирилганлигига;
- профессионал таълим тизимини устувор ва фойда келтирувчи иқтисодий тармоққа айлантиришга;

- таълим муассасаларини замонавий ўқув-методик адабиётлар билан таъминлаш ва уларнинг моддий-техник асосини яратиш ҳамда уларнинг молиявий кўрсаткичларини мустаҳкамлашга;

- профессионал таълим тизимига энг юқори малакали ўқитувчиларни ва мутахассисларни жалб этишга;

- ўқув жараёнини информатизациялаш ва компьютерлаштиришга;

- кадрларни тайёрлашнинг сифат баҳосини ва объектив назорат тизимини қўллашга;

- шахснинг ривожланиши, ўлчови, сифат ва ҳулқини, қобилият ва интеллектини баҳолаш ҳамда касбий маҳорати муаммоларига бағишланган психологик-педагогик изланишларни бажаришга;

- ўқитувчиларни юқори даражада моддий рағбатлантириш ва уларни ижтимоий ҳимоялаб туришга.

Бугунги кун мутахассиси ҳар томонлама ривожланган юқори даражадаги интеллектга эга бўлган, фан асосларини чуқур ўрганган билимдон, зукко, доно, фидоий, маърифатли ва маънавиятли инсон бўлиши керак. У ўз мутахассислиги, масалан, иқтисодчиликдан ташқари, хорижий тиллардан бирини билиши ҳамда АКТ дан фойдалана олиши шарт.

Замонавий педагог юқори маданиятли, халқимиз тарихини чуқур биладиган ва унинг келажаги учун жон куйдирадиган инсонпарвар ва олийжаноб киши бўлиши керак.

Узлуксиз таълим тизимини амалга ошириш жараёнида ёш авлодни кўнгилдагидек ўқитиш ва тарбиялаш ҳақида гап борар экан, бундай ғоят мураккаб ва кўп қиррали вазифани фақат юксак малака ва педагогик маҳоратга эга

бўлган ўқитувчи кадрлар билангина амалга ошириш мумкинлигини таъкидлаш лозим.

Шундай экан, ўқитувчилик-катта санъатдир. Бу санъатга у ёки бу педагог осонгина, ўз-ўзидан эриша олмайди. Шунинг учун, ўқитувчилик касбига, яъни соғлом авлод учун чинакам мураббий бўлишга хаваси, иштиёқи зўр, замон талабларини тез ва чуқур тушунадиган, ўзининг илмий, ижтимоий-сиёсий савиясини, педагогик маҳоратини изчиллик билан амалга ошириб боровчи, мустақиллик ғояси ва мафкураси билан пухта қуроллантирилган, ҳақиқий ватанпарвар ва меҳнатсевар кишиларгина эриша оладилар.

Педагогик маҳорат туғма талант ёки наслдан-наслга ўтувчи хусусият эмас, балки унинг негизида изланиш ва ижодий меҳнат ётади. Шунинг учун ҳам педагогик маҳорат ҳамма ўқитувчилар учун стандарт, яъни бир қолипдаги иш усули эмас, балки у ҳар бир ўқитувчининг ўз устида ишлаши, ижодий меҳнати жараёнида ташкил топади ва ривожланади.

**Ислом Абдуғаниевич Каримов
(1938-2016)**

***Ўзбекистон Республикасининг
биринчи Президенти***

***“Агарки, дунё иморатлари
ичида энг улуғи мактаб бўлса,
касбларнинг ичида энг
шарафлиси-ўқитувчилик ва
мураббийликдир”³⁷***

Ғазал мулкининг султони, икки дарё бўйидаги захматкаш халқини яққалам қилган Алишер Навоий ранж ила бир ҳарф ўргатган устозлар хизматини юз ганж ила адо этиб бўлмаслигини ёзган ва ҳаётда ўз устози

³⁷ И.Каримов. Баркамол авлуд Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” Т. Ўзбекистон – 1999. 25-бет.

мавлоно Лутфийга бўлган эҳтиромида унинг амалий исботини намоён этган. Шу боисдан, азал-азалдан бу касб жуда эъзозли ҳисобланган. Таълим-тарбия жараёнларидаги муваффақият уларнинг фаол иштирокчиси-ўқитувчи шахсига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикасида ҳам ўқитувчи кадрларнинг маънавий киёфаси, ақлий салоҳияти ҳамда касбий маҳоратига нисбатан жиддий талаблар қўйилмоқда. Шу ўринда Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримовнинг қуйидаги фикри ибратлидир: *“Тарбиячининг ўзига замонавий билим бериш, уларнинг маълумотини, малакасини ошириш каби пайсалга солиб бўлмайдиган долзарб масалага дуч келмоқдамиз. ...Ўқитувчи болаларимизга замонавий билим берсин деб талаб қиламиз, аммо замонавий билим бериш учун, аввало мураббийнинг ўзи ана шундай билимга эга бўлиши керак.*

...мактаблардаги жараёнларда ўқитувчи хукмрон. У боладан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишни талаб қилади. Принцип ҳам тайёр: “Менинг айтганим айтган, деганим деган”³⁸.

Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатларидаги мажбурий итоаткорлик ўрнини онгли интизом эгаллаши жуда қийин кечаяпти. Ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин афсуски, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз³⁹.

³⁸ И.Каримов. Баркамол авлуд Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” Т. Ўзбекистон – 1999. 25-бет.

³⁹ И.Каримов. Баркамол авлуд Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” Т. Ўзбекистон – 1999. 25-бет.

Юқорида қайд этилган фикрлардан бугунги кун ўқитувчиси шахсига нисбатан қўйилаётган талаблар мазмуни англанилади. Замонавий ўқитувчи қандай бўлиши лозим?

Ўқитувчи махсус педагогик, психологик ва мутахассислик маълумоти ва методик тайёргарликка, шунингдек, юксак ахлоқий фазилатларга эга шахс саналади.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги Қонунининг 5-моддаси 7-бандига мувофиқ педагогик фаолият билан шуғулланиш суд ҳукмига асосан маън этилган шахсларнинг таълим муассасаларида фаолият олиб боришларига йўл қўйилмайди.

Замонавий ўқитувчи шахсида қуйидаги фазилатлар намоён бўла олиши керак:

1. Ўқитувчи жамият ижтимоий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, олиб борилаётган ижтимоий ислохотлар моҳиятини чуқур англаб етиши ҳамда бу борада ўқувчиларга тўғри, асосли маълумотларни бериб бориши лозим.

2. Замонавий ўқитувчи илм-фан, техника ва технология янгиликлари ва ютуқларидан хабардор бўлиши талаб этилади.

3. Ўқитувчи ўз мутахассислиги бўйича чуқур ва пухта билимга эга бўлиши, ўз устида тинимсиз ишлаши ва изланиши лозим.

4. Ўқитувчи педагогика ва психология фанлари асосларини пухта билиши, таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда фаолият ташкил этиши керак.

5. Ўқитувчи таълим-тарбия жараёнида энг самарали шакл, метод ва бошқалардан унумли фойдалана олиш имкониятига эга бўлмоғи даркор.

6. Ўқитувчи ижодкор, ташаббускор ва ташкилотчилик қобилиятларига эга бўлиши шарт.

7. Ўқитувчи юксак даражадаги педагогик маҳоратга, чунончи, коммуникативлик лаёқатига эга бўлиши, педагогик техника, нутқ, юз, қўл-оёқ ва гавда ҳаракатлари (мимика, жест, пантомимика) қонуниятларини чуқур ўзлаштириб олишга эришиши лозим.

8. Ўқитувчи юксак нутқ маданиятига эга бўлиши ва унинг нутқи бир қатор сифат ва хусусиятларга эга бўлиши керак.

9. Ўқитувчи кийиниш маданиятига (соғда, озода ва бежирим кийиниш, таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг диққатини кўп жалб этувчи турли хил безаклар (қимматбаҳо тақинчоқлар ва ёрқин рангли пардоз-андоз воситалари) дан ортиқча ва ўринсиз фойдаланмаслик, фасл, ёш, гавда тузилиши, юз қиёфаси, ҳатто соч ранги ва турмагига мувофиқ равишда кийинишга одатланиш кабилар) эга бўлиши лозим.

10. Ўқитувчи шахсий ҳаётда пок, атрофдагиларга ўрناк бўла олиши лозим.

Ўқитувчи шахсининг мазкур талабларни ўзида акс эттира олган ички ва ташқи қиёфаси унинг ўқувчилар ва ҳамкасблари ҳамда ота-оналар ўртасида обрў-эътибор қозонишини таъминлайди.

4.2. Сифатли ўқитувчи тушунчаси. Роберт Гленнинг “Ўқитувчилар нима қилиши керак?” номли асари

Ўқитувчиларнинг педагогик фаолияти самарали бўлиши учун зарур бўлган қобилиятлар тизимини: билим, болани тушуна олиш, кузатувчанлик, нутқ малакаси, ташкилотчилик, келажакни кўра билиш, диққатни тақсимлаб олиш, вазиятни тўғри баҳолаш, юзага келиш эҳтимоли бўлган ҳар хил зиддиятларни ўз вақтида бартараф этиш, ўқувчиларни билим олишга қизиқтириш кабилар ташкил этади.

Бўлажак ўқитувчиларнинг қуйидаги вазифаларни мунтазам бажариб боришлари орқали амалга оширилади:

1. Бўлажак ўқитувчилар педагогик маҳоратнинг назарий ва методологик асослари билан қуроллантириладилар.

2. Бўлажак ўқитувчилар миллий урф–одат ва анъаналаримизда ва Ўрта Осиё мутафаккирларининг бой ижодий меросларида акс этган педагогик маҳорат сирларини мустақил эгаллашга нисбатан ўзларида эҳтиёж ва ҳавасни ривожлантириб борадилар.

3. Эгалланган педагогик–психологик ва методик билимлар, кўникма ва малакалар тўғрисидаги маълумотлар асосида ҳар бир бўлажак ўқитувчи ўзининг шахсий педагогик маҳоратини шакллантиради.

4. Ўқув–тарбиявий жараёни жаҳон андозаларига хос сўнгги замонавий метод ва шакллар асосида ташкил этиш ва бошқаришни амалга оширишнинг назарий ва амалий асосларини мунтазам ўзлаштирадилар.

5. Ўқитувчилар ўз касбий маҳоратларини такомиллаштиришлари учун шахсий–ижодий малака оширишнинг шакл, усул ва воситаларини эгаллайдилар.

6. Тарбиячи маҳоратининг моҳияти, функцияси, тузилиши тўғрисида ўқитувчилар узлуксиз маълумотларни ўрганиб борадилар.

7. Юксак замонавий ахборот технологиялари ва портал тизимидан эркин фойдаланиш асосида ўз касбий маҳоратларини шакллантирадилар.

Нимани танлашдан қатъий назар педагогик андоза ёки ўқитувчининг стратегиясини, ҳосил қиладиган тадқиқот намоиш қилади. Ўқитувчини сифатлари ва маҳорати – талабалар ўрганишининг таянч доминанти.

“Ўқитувчининг сифатлари – ягона ва энг катта омил талабаларнинг ютуқларини тушунтиришда, аудитория боғлаган муаммолардан ҳам ортиқроқ, шу каби ресурслар, ўқув режани бошқарадиган принциплар ва баҳолаш усуллари, ёки кенг мактаб таълим атроф-муҳити, шу каби мактаб маданияти ва ташкил этилишида” (Lovat, ACDE, p2)⁴⁰.

Robert E. Glenn
(1933-2015)

“Ўқитувчилар нима қилиш керак”
асари муаллифи

Маҳоратли ўқитувчи бўлиши учун Robert E. Glenn ўзининг “Ўқитувчилар нима қилиш керак”⁴¹ (2001) асарида ўқитувчиларни ўзига хос хусусиятларини намоиш қилишга даъват қилади:

- **Иловалар иштиёқи.** Таълим қизиқарли бўлиши кўрсатинг, ва ўқишга бу ғайрат талабаларнинг истакларига таъсир этади.
- **Ўзининг мазмунини билиш.** Ўз соҳасини сифатлари ва мазмунидан орқада қолманг. Бу фаолиятингизнинг биринчи ёки уттизинчи йилдан қатъий назар ўз соҳада ўзгарувчан инновациялардан орқада қолманг.
- **Ташкилотчи бўлиш**⁴². Самарали ташкил этиш сизга талабалар

⁴⁰ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-10 p

⁴¹ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-10 p

⁴² Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-6 p.

билан ўрганиш учун кўпроқ вақт ажратишга имконият беради. Кундалик ишлар билан ишлаш усуллар топинг: талабалар ишларини таҳлили, материалларни тарқатиш.

– **Фаол ўқитиш.** Самарали ўқитувчилар доимо жалб қилинган. Улар ҳаракатда. Улар бекор турмайдилар, ҳар доим иш билан бандлар. Улар талабалар ва бошқа штат билан фаол боғланганлар.

– **Яхши муносабатни кўрсатиш.** Voltaire деди: “Энг жасур қарор, ҳар қайси одам ҳар куни қабул қиладиган бу яхши кайфиятда бўлиш ҳисобланади.” Болалар ёмон кайфиятда бўладиган ўқитувчиларда муҳтож эмаслар. Улар ижобий муносабатларда бўлган моделларда муҳтож. Бошқаларга нима гапирганиз ва ўз товушингизни эшитинг. Сиз эмоция, ғамхурик ва эҳтиромни кўрсатишингиз шарт.

– **Аудиторияни муваффақиятли бошқаришни кўрсатиш.** ... биринчи кундан бошлаб! Ақлли кўриниш ва интизом талабалар учун муҳим деб ҳисобланадилар.

– **Темп қўлланмаси.** Ўрганилган миқдор ўқиш имкониятлари билан боғлиқ.

– **Тажрибали мутахассислар малакаларини қўллаб-қувватлаш.** Ўқитувчилар бошқалар билан яхши ишлашлари шарт. Агар одамларга сизнинг ўқитувчи сифтида ахлоқингиз ёқмаса, улар сизнинг атрофингизда бўлишни истамайди. Таълим – одамларнинг бизнеси.

– **Аниқ мулоқот қилиш.** Самарали ўқитувчилар маълумотни аниқ беришади. Янги маълумотларни тақдимотида ўқитувчилар аниқ кўрсатмалар бериши лозим. Бу жараён тушунтиришни, таҳлил қилиш хулоса чиқариш ва муҳокама қилиш кабиларни ўз ичига олади.

– **Самарали сўров ўтказиш.** Сўраш – кучли ўргатувчи асбоб, у орқали продуктив ўйлаш бўлиши мумкин.

– **Қўлланмаларни фарқлаш.** Ўқитишни самарасини берадиган энг катта синовлардан бири – талабалар ўрганилаётган усулларни

ўзгартиришдир. Ўқитувчилар эшитириш, визуал кўрсатиш ва амалий усулларни аралаштиришлари лозим. Айрим дарслар учун, талабаларнинг хусусий имкониятлари ҳамда қобилиятларини инобатга олиш зарур.

– **Аудиториянинг муваффақияти.** Муваффақиятни меъёри муҳим. Қайси талаба учун иш ҳажми хаддан ташқари мураккаб бўлса, унинг ахлоқ ва ҳаракатлар фаолиятини тартибсиз ҳолга келтириши мумкин,

– **Юқори натижани кутиш**⁴³. Яхши иш учун юқори натижалар эълон қилиниши керак. Самарали ўқитувчилар нафақат буни қабул қиладилар – улар буни талаб қилиши шарт. Талабалар рағбатлантирадиган ўқитувчиларни ҳурмат қиладилар.

– **Ёқимли атмосферани яратиш.** Қаронғу, кулранг ва ғамгин аудитория ўқишнинг муваффақият фоизини камайтиради. Қувноқ ва очик аудитория ўқишни рағбатлантиради.

– **Эгилувчан бўлиш.** Таълим эгилувчанликни талаб қилади. Сиз аудиторияга мослаша оласизми. Натижани кафотлатлай оласизми? Бу борада натижани кафотлатлайдиган вақтни топинг!

Юқорида кўрсатилган умумий таълим жиҳатлари – ўқитувчиларни талабалар балан ҳар кунлик амалий муносабатларда ушлаб турадиган нарсалардир. Бирок, яхши ўқитувчилар кадрлайдилар, нима учун тадқиқотлардаги қиймат ва бошқариш таълимнинг ҳамма соҳаларида истқболларни кенгайтиради ва таълим амалиётини оширади.

Улар таълим ҳақидаги билим ва ғояларни талабаларнинг фойдасига алмаштиришлари мумкин. Шундай қилиб, улар келишувларнинг ишончли

⁴³ Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1. 1-8 p.

фойдаланувчилари бўлиб қолади ва бу педагогиканинг ҳамма жиҳатлари билан боғланган. Айрим сезилган ва ҳосил бўлган жаргонга қарамасдан, кўпчилик ўқитувчилар “ўқитувчининг гапи” ёки “касбий тил” тўғрисида гапиришади. Уша ҳақидаги муҳокамалар таълимга тегишли бўлган мавзуларни ва талабалар ҳаракатлар таҳили уларни пастга тушурмайди. Шундай тегиб турадиган нуқталар борки, таълим даражаларининг ҳамма соҳаларида ҳамкасблар билан гапирганда, коллеж, университет, ўрта мактаб ёки мактабгача таълимда муаммолар ўхшаш. Бу касбга оид қонунлар мажмуини қабул қилиш шарт, модоимки бошқа соҳа қонунчилиқ, медицина ва б. мутахассисларнинг ўринишларига қараб.

Бу фақат эгилувчан ўқитувчиларнинг стратегияларига репертуарини кенгайтириш мумкин, чунки ҳар қандай ўқитувчи ўзининг педагогик инструментарийни бойитишга ҳаракат қилади. Умид қиламизки, ушбу модулда умумий чизилган бу тузилмалар ва стратегиялар умумий репертуарни кенгайтиради ва тушунтиради – шундай қилиб модулга келтирилган ICT стратегиялар ҳам мавжуд. Ушбу стратегиялар кейинчалик ўқитувчилар репертуарини кенгайтириши керак. Шундай қилиб узун ҳаёт давомида ўқитувчилар ўз талабалари билан биргаликда билимларни оширадилар, бевосита ҳаётни лойиҳалаштирадилар.

4.3. Замонавий педагог модели

Ҳозирги замон ўқитувчиси ўз мутахассислигига оид билимлар билан бирга, педагогик ва психологик билимларни ҳамда турли фан йўналишлари бўйича махсус билимларга эга бўлган, касбий тайёргарлик, юксак ахлоқий фазилатларни эгаллаган, таълим муассасаларида фаолият кўрсатувчи шахсдир. Ушбу нуқтаи назардан ҳозирги кунда қуйидаги бурч ва масъулиятлар ўқитувчилардан талаб қилинади:

1. Ўқитувчи, энг аввало, масъулиятни ҳис этувчи тарбиячи, тажрибали нотик, маданият ва маърифат тарғиботчисидир.

2. Ўқитувчи табиатан ўқувчиларни сева олиши, ўз меҳрини, хистуйғуларини ҳар лаҳзада ўқувчилар ички дунёси билан боғлай олиши, уларнинг ҳам меҳрига, ҳурматига сазовор бўлиши керак.

3. Ўқитувчи жамият ижтимоий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар моҳиятини чуқур англаб етиши ва уларга ҳолисона баҳо бериб, бу борада ўқувчиларга тўғри, асосли маълумотларни доимий бера олиши лозим.

4. Замонавий ўқитувчининг илм-фан, техника ва ахборот-коммуникатсион технологиялари янгиликларидан ва ютуқларидан хабардор бўлиб бориши талаб этилади.

5. Ўқитувчи ўз мутахассислиги бўйича чуқур ва пухта билимга эга бўлиши, барча фанлар интегратсиясини ўзлаштириб бориши, бунда ўз устида тинимсиз илмий изланишлар олиб бориши.

6. Ўқитувчи педагогика ва психология фанлари асосларини пухта билиши, ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда таълим-тарбия фаолиятини ташкил этиши керак.

7. Ўқитувчи касбий педагогик фаолиятида таълим ва тарбиянинг энг самарали замонавий шакл, метод ва воситаларидан унумли фойдалана олиш имкониятига эга бўлмоғи лозим.

8. Ўқитувчи ижодкор, таълим-тарбиявий фаолият ташаббускори ва ёш авлод келажаги учун жавобгар шахсдир.

9. Ўқитувчи касбий фаолияти жараёнида юксак даражадаги педагогик маҳорат, коммуникатив лаёқати, педагогик техника (нутқ, юз, қўл-оёқ ва гавда ҳаракатлари, мимика, пантомимика, такт) қоидаларини чуқур ўзлаштириб бориши шарт.

10. Ўқитувчи нутқ маданиятига эга бўлиши зарур, унинг нутқи куйидаги хусусиятларни ўзида акс эттириши керак: турли шева сўзлардан ҳоли бўлиб, фақат адабий тилда ифода этилиши; ўқитувчининг нутқи содда, равон ва тушунарли бўлиши; ҳикматли сўзлар, ибора ва мақоллар, маталлар ҳамда кўчирма гаплардан ўринли фойдалана олиши лозим.

11. Ўқитувчининг кийиниш маданияти ўзига хос бўлиши, яъни содда, озода, бежирим кийиниши, таълим-тарбия жараёнида ўқувчининг диққатини тез жалб этувчи турли хил безаклар (олтин, кумуш тақинчоклар)дан фойдаланмаслиги, фасл, ёш, гавда тузилиши, юз қиёфаси, хатто, соч ранги ва турмагига мувофиқ равишда кийиниши талаб этилади.

12. Ўқитувчи таълим муассасасида синф жамоасининг асосий ташкилотчиси ва таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотларнинг энг фаол иштирокчисидир.

13. Ўқитувчи педагогик мулоқот жараёнининг фаол иштирокчиси эканлигини унутмаслиги шарт. Шунинг учун касбий фаолиятида педагогик маҳоратнинг бир қатор сифатларини узлуксиз таркиб топтириб бориши зарур.

14. Ўқитувчи, энг аввало, мулоҳазали, босиқ, ҳар қандай педагогик вазиятни тўғри баҳолай оладиган ҳамда мустақил равишда мавжуд зиддиятларни бартараф этишнинг уддасидан чиқа олиши керак.

Ўқитувчилар унутмасликлари керакки, ўқувчи, ота-оналар ҳамда ҳамкасблари билан мулоқот жараёнида фикрини аниқ ва лўнда баён этилишига аҳамият қаратишлари мақсадга мувофиқдир. Улар билан муносабат жараёнида сўзни салбий ҳолатлар ҳақидаги далилларни келтиришдан бошламаслиги, аксинча, ўқувчиларнинг (ёки ҳамкасби, ота-оналар)

муваффақиятларини эътироф этишлари, уларни янада бойитишга ишонч билдириши билан мулоқотни ташкил қилиши лозим. Мулоқот жараёнида ўқитувчининг сўзларидан суҳбатдошига нисбатан

хайрихоҳлик, самимийлик, дўстона муносабат, яхши кайфият сезилиб турсин.

Ўқитувчининг мазкур талабларга мувофиқ келувчи қиёфаси унинг ўқувчилар, ҳамкасблари ҳамда ота-оналар ўртасида обрў-эътибор қозонишини таъминлайди.

Ҳозирги шароитда жамиятнинг ўқитувчилик касбига нисбатан қўяётган талаблари кун сайин ортиб бормоқда ва бу талабларни амалда тўғри ташкил қилиш вазифаси ўқитувчига боғлиқ. Замонавий мактаб ўқитувчиси қатор вазифаларни бажаради. Ўқитувчи аввало синфдаги тарбиявий жараённинг ташкилотчисидир. Ўқитувчи тарбиячи сифатида қуйидаги талабларни билиши лозим:

- шахсни маънавий ва маърифий жиҳатдан тарбиялашда миллий уйғониш мафқурасининг ҳамда умуминсоний бойликларнинг моҳиятини билиши, болаларни мустақиллик ғояларига содиқлик руҳида тарбиялаши, ўз Ватанига, табиатга ва оиласига бўлган муҳаббати;
- касбий билимларни пухта билиш билан бирга, турли билимлардан хабардор бўлиши;
- ёш педагогик психология, педагогика ва психология, ёшлар физиологияси, тарбиявий иш методикаси, мактаб гигиенасидан ўз касбига оид билимларни мукамал билиши;
- ўз касби бўйича жаҳон фанида эришилаётган сўнгги ютуқлар, тарбия технологияси, компьютер ва ахборот технологиялари, янгиликларидан доимий хабардор бўлиб бориши;
- таълим-тарбия методикасидан кўникма ва малакаларини ошириб бориши;
- ўз касбига ижодий ёндашиши;
- педагогик техника (мантик, нутқ таълимининг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга бўлиши;
- ўз билими ва педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориши.

Муваффақиятли ишлаш учун ҳар бир ўқитувчи педагогик маҳоратга эга бўлиши зарур.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Педагогга қўйиладиган замонавий талаблар.
2. Роберт Гленнинг “Ўқитувчилар нима қилиши керак?” номли асари.
3. Замонавий педагог модели.
4. Ўқитувчининг педагогик маҳорати.
5. Нутқ маҳорати тушунчаси.

5-МАВЗУ. ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

5.1. “Технология”, “Инновацион технология”, “Педагогик технология” тушунчалари, уларнинг ўзаро фарқлари.

5.2. Таълим технологияси нима?, таълим технологиясининг хусусиятлари.

5.3. Ўқитиш услублари ва техникалари. Ўйин орқали ўрганиш, Ўйин орқали ўрганиш, ролли ўйин, ақлий хужум, мавзувий ўқитиш, умумлаштирилган ўқитиш, хикоя сўзлаш, ёрдамчи кўникмалар, муҳокама усули, талаб услуги, муаммони ечиш (муаммоли таълим), аъло даражада ўрганиш.

5.1. “Технология”, “Инновацион технология”, “Педагогик технология” тушунчалари, уларнинг ўзаро фарқлари

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида таълимни замонавий педагогик ҳамда ахборот технологиялари асосида ташкил этишга алоҳида эътибор қаратилган. Педагогик технология марказида таълим жараёни, унинг ҳам субъекти, ҳам объекти ҳисобланган ўқитувчи ва ўқувчи туради.

Бу икки шахснинг ҳамкорлиги, ўзаро мулоқоти, бир-бирига кўрсатадиган таъсири замон ва миллий талаблар асосида ташкил топиши лозим.

Бунинг учун, биринчи навбатда, ўқитувчи таълим-тарбия жараёнида кўйилган талаблар, таълимни ташкил этиш ва бошқариш тамойиллари, ўқувчини ақлий ва жисмоний жиҳатдан ривожлантириш усуллари, унинг фаолиятини тўғри ташкил этиш, ўқув муассасасида ижодий муҳитни яратиш, талаба фаолиятини аниқ ва тўғри баҳолаш методлари билан таъминланган бўлиши керак.

“Технология”⁴⁴ атамаси юнонча “**techno**” ва “**logos**” сўзларидан таркиб топган бўлиб, “хунар ёки фанни ўрганиш” деган маънони англатади. Атама техник тараққиёт мазмунини ифодалашга хизмат қилувчи тушунча сифатида илк бор 1872 йилда муомалага киритилган. Мазкур тушунча бугунги кунда мазмун ва моҳиятига кўра турли фан ва соҳаларда ҳам кенг қўлланилмоқда.

Педагогик технология тушунчасига дастлаб ўқув жараёнини техник воситалар ёрдамида амалга ошириш сифатида қаралган. Ўтган асрнинг 70-йилларига келиб педагогик адабиётларда бу тушунча моҳияти тамоман янги талқин этила бошланди. Япон олими Сакамото педагогик технология тушунчасига “ўқув технологиялари — ўқув жараёнининг самарадорлигини таъминловчи йўл-йўриқлар билан боғлиқ билимлар мажмуасидир” дея янги таъриф берди.

Айтиш жоизки, илмий-техникавий тараққиёт жадаллашуви жараёнида педагогик технология мустақил фанга айланди. Ҳар бир мустақил фан ўз моҳиятига кўра, унинг назарий асосларини ташкил этувчи тамойилларга эга бўлади. Педагогик технология мақсади, вазифаси, таркиби ва мазмунига кўра, илмийлик, лойиҳалаш, тизимлилик, йўналтирилганлик, фаолиятли ёндашув, бошқарилувчанлик, тузатувчанлик, натижавийлик, қайта такрорланувчанлик, тежамлилик каби тамойилларга асосланади.

⁴⁴ Н.Саидахмедов. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Т. Фан. 2009. 45-бет.

Педагогик технология тамойилларида педагогик ва технологик фанларнинг ютуқлари мужассамлашган. Педагогик технология кўринишидаги мазкур тамойиллар мажмуаси ўзининг аниқлиги, исбот талаб қилмаслиги, амалийлиги туфайли юқори малакали кадрлар тайёрлашда ажойиб натижаларни беради. Унинг самараси замонавий раҳбар ва кадрлар ўртасидаги мулоқотда янада яққолроқ кўзга ташланади. Зеро, мутахассислар билан тенг ёки баравар муносабатда бўлишни истаган раҳбар гуманитар билимлар, ҳуқуқ, ҳимоя, юридик нормалар, психологиянинг сўнгги ютуқлари ва бошқа зарур маълумотлар билан қуролланган бўлиши лозим.

Кенг қўламли ислохотларнинг муҳим бўғини – инновациялар ҳам бугун ҳар бир соҳада бўлгани каби таълим тизимида ҳам ўзининг афзалликларини намоиш қилмоқда. Ҳозирги вақтда «инновация» тушунчаси жуда кенг қўлланилмоқда. Инновация сўзи инглизча сўз бўлиб, инновацион янгилик киритиш деган маънони билдиради, яъни тизим ички тузилишини ўзгартириш, деб таърифланади. Инновация амалиёт ва назариянинг муҳим қисми бўлиб, ижтимоий-маданий объект сифатларини яхшилашга йўналтирилган ижтимоий субъектларнинг ҳаракат тизимидир.

Инновациялар долзарб, муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бир тизимда шаклланган янгича ёндашувлардир. Улар ташаббуслар ва янгиликлар асосида туғилиб, таълим мазмунини ривожлантириш учун истиқболли бўлади. Шунингдек, умуман таълим тизими ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Инновация – маълум бир фаолият майдонидаги ёки ишлаб чиқаришдаги технология, шакл ва методлар, муаммони ечиш учун янгича ёндашув ёки янги технологик жараёни қўллаш, олдингидан анча муваффақиятга эришишига олиб келиши маълум бўлган охириги натижадир.

Бугун таълим тизимидаги инновацияларни қуйидагича таснифлаш мумкин⁴⁵:

- фаолият йўналишига қараб (педагогик жараёндаги, бошқарувдаги);
- киритилган ўзгаришларнинг тавсифига кўра (локал, модулли, тизимли);
- келиб чиқиш манбаига кўра (шу жамоа учун ички ёки ташқаридан олинган).

Таълим тизимидаги ҳар қандай янгилик инновация бўла олмайди. Шу сабабли «новация» ва «инновация» тушунчалари ўртасидаги асосий фарқларни кўрсатиб ўтиш зарур. Бунинг учун ислоҳот фаолиятининг аниқ шакли, мазмуни ва кўлами асос бўлиб хизмат қилади. Агар фаолият қисқа муддатли бўлса ва яхлит тизим хусусиятига эга бўлмаса, ўз олдига муайян тизимдаги фақат баъзи элементларини ўзгартиришни вазифа қилиб қўйган бўлса, у ҳолда биз новация хусусида фикр юритаётган бўламиз. Агар фаолият маълум концептуал ёндашув асосида амалга ошириляётган бўлса ва унинг натижаси ўша тизим ривожланишига ёки унинг принципиал ўзгаришига олиб келса инновация деган тушунча шаклланади.

Ҳар иккала тушунча мезонлари қуйидагича: инновация мавжуд назария доирасида амалга ошириляди, кўлам ва вақт бўйича чегараланади, методлар янгиланади ва натижаси аввалги тизимни такомиллаштиради. Инновация эса тизимли, яхши ва давомли бўляди, маълум амалиётда янги фаолият тизимини лойиҳалайди, амалиёт субъектлари позицияларини тўла янгилайди. Бунда фаолиятнинг йўналишлари очилади, замонавий технологиялар яратилади, фаолиятнинг янги сифат самараларига эришиляди, натижада амалиётнинг ўзи ҳам янгиланади.

Инновациянинг амалиётга киритилиши инновацион жараёнларда амалга ошириляди. Инновацион жараён деб – инновацион ўзгаришларга тайёргарлик кўриш ва уни амалга ошириш жараёнига айтиляди.

⁴⁵ Н.Саидахмедов. педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Т. Фан. 2009. 55-бет.

Инновацион жараён – бу педагогик янгиликлар, бу янгиликларнинг педагогик ҳамжамият томонидан ўзлаштирилиши ва улардан илмий асосда амалиётда самарали фойдаланишнинг ўзгариб боровчи яхлитлигидир.

Таълим жараёнидаги инновацион ўзгаришлар, тизимга ҳар қандай янгиликнинг киритилиши бевосита ўқитувчи фаолиятини янгилаш ва ўзгартириш орқали амалга оширилиши ҳам атрофлича ўрганилган. Инновацион фаолият – бу узлуксиз равишда янгиликлар асосида ишлаш бўлиб, у узок вақт давомида шаклланади ва такомиллашиб боради. Инновацион фаолият – янги ижтимоий талаблар билан анъанавий меъёрларнинг мос келмаслиги ёхуд амалиётнинг янги шаклланаётган меъёрининг юзага келган меъёр билан тўқнашувчи натижасида вужудга келган қатор муаммоларни ечишга қаратилади. Инновациялар доимий равишда педагогик фаолиятга янгиликлар олиб кириш орқали таълим ривожига ҳисса қўшади, педагогик фаолиятга ижобий таъсир кўрсатади.

5.2. Таълим технологияси нима?, таълим технологиясининг хусусиятлари

Таълим технологияси⁴⁶ – кенг соҳадир. Шунинг учун, айримлари мунозарали бўлган аниқлашларни топишлари мумкин. Таълим технологияси ўрганиш, ўқитиш ва ижтимоий ташкил қилининг асосларини ўрганувчи ёки лойиҳалаш фани ёки турли тадқиқот қизиқишлари мажмуаси сифатида олиниши мумкин.

Аммо, кўплаб тадқиқотчи ва амалиётчилар рози бўладиган камгина хусусиятлари бор:

⁴⁶ Н.Саидахмедов. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Т. Фан. 2009. 58-бет.

1. Технологияни қўллаш тамойили асосида: технология амалий топшириқлар учун илмий билимларнинг тизимли қўлланилишини билдиради. шунинг учун, таълим технологияси турли хил фанлардан олинган назарий билимларга (коммуникация, таълим, психология, социология, фалсафа, сунъий интеллект, информатика ва хк.) ҳамда таълим амалиётидан олинган амалий билимларга таянади.

2. Таълим технологияси талимни яхшилашга қаратилган. технология таълим тизимининг ўрганиш жараёнларига ва унинг кўрсаткичларини оширишга кўмаклашади, чунки у самарадорлик ва ёки самарага тегишли бўлади. бундай қисқа киришда, биз соҳанинг бошланғич таърифини беришга ҳаракат қиламиз.

Таълим технологияси лойиҳалаш фани сифатида. Лойиҳалаш фани сифатида, таълим технологияси одамлар, жараёнлар, били, техник воситалар ва ташкилий структураларни жалб қилувчи мажмуавий кўп ҳажмли жараёнлар бўлиб кўринади. Ўрганиш ва ўқитишдаги турли муаммоларга ечим топиш, дизайн жараёни, татбиқ қилиш ва бошқарув, ҳамда баҳолашга боғлиқ бўлади.

Таълим технологияси таълимнинг инжиниринг фани сифатида. Таълим технологияси соҳасидаги тадқиқотлар доимо мақсадли кун тартибига эга. Баъзан, у фақатгина жорий амалиётнинг оширилган самараси ёки самарадорлигига йўналса, аммо тез тез у янги дизайнлар кашф этиш орқали таълимни яхшилашга йўналади.

Технология бизни турли лойиҳаларни ишлатиб кўриш учун кучли қуроллар билан таъминлайди, бунда таъли назарияси ўрнига, биз таълим фанини ривожлантиришни бошлашимиз мумкин. Аммо, бу физика ёки психология каби тахлилий фан бўлиши мумкин эмас, ва у аэроавтика ёки сунъий интеллект каби дизайн фанига кўпроқ монанд бўлиши керак. Мисол учун, аэроавтикада мақсад – қандай қилиб турли ишланмалар кўтариш, маневрликни оширишга хисса қўйишини изохлашдан иборат. Худди шундай, таълимнинг дизайн фани ўрганиш муҳитларининг турли дизайнларининг ўрганиш, ҳамкорлик, мотивация

(тушуниши) ва хкюларга қандай ёрдам беришини аниқлашдан иборат”⁴⁷
(Коллинс, 1992-24).

Таълим технологияси фундаментал тадқиқот учун “жой” сифатида⁴⁸. Таълим соҳасидаги тадқиқотчилар одатда турли бошқа соҳалар, масалан – ўрганиш назарияси, дидактика ва инструкционал лойиҳалаш, ўзгартирилган бошқарув кабиларда фундаментал тадқиқотлар олиб борадилар. Таълим технологияси, бу холда, тадқиқот олиб бориш учун ўрталикда бўлади. Келинг, янги терминология масалаларига қарайлик.

Таълим технологияси – бу соҳадир. Таълим технологияси таълим учун мос келувчи бирор бир технологияни англатади. Бу маънодан ташқари ва тадқиқот аънарасига кўра, таълим технологияси учун бошқа номлар ҳам бор, масалан:

- Инструкционал технология
- Таълим коммуникациялари ва технологияси
- Ўрганиш технологияси

Таълим технологияси бошқа кичик соҳалар мажмуаси сифатида. Ниҳоят, кўплаб техник бошқа кичик соҳалар мавжудки, улар мазкур матн бўйлаб таништирилиб борилади. Бир нечта педагогик ва техник лойиҳалаш мавжуд: ўрганиш учун когнитив қуроллар, компьютер асосида тил ўрганиш, компьютер асосида баҳолаш тизимлари, компьютер асосида амалиёт, компьютерга мўлжалланган коммуникациялар, компьютер қўллайдиган биргаликдаги ўрганиш, тарқатма ўрганиш мухитлари, электрон ишни қўлловчи тизимлар, интерфаол ўрганиш мухитлари, интерфаол мультимедия тизимлари, интерфаол рағбатлантирувчи ва ўйинлар, онгли интернет вакиллари, онгли ўқитувчи тизимлар, микросўзлар ва ўрганиш тизимларига асосланган виртуал ҳақиқат. Биз, шубҳасиз шуни айтишимиз мумкинки, таълим технологияси хали яхши

⁴⁷ D.K. Schneider. Intraduction to Educational technology. 13-p.

⁴⁸ D.K. Schneider. Intraduction to Educational technology. 14-p.

ўрганилган соҳа эмас, лекин ҳам тадқиқотчи ҳам амалиётчилар ундаги кичик соҳалар мажмуасига йўналишлари мумкин.

Бундан ташқари, тадқиқотчилар академик тадқиқотни амалиётдан ўтказиш учун унинг қандай аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиш учун турли воситалар қўллайдилар.

Концептуалга қарши техник тадқиқот⁴⁹. Бошига, концептуалдан тортиб, техниккача бўлган даражалар сериясини белгилаб олиш зарур:

1. Фундаментал тадқиқот: Кўплаб соҳа тадқиқотчилари “мультимедия анимациялари кўпроқ қайси шароитда самарали бўлади” каби кичик яхши аниқланган муаммоларга йўналтирилган янада фундаментал тадқиқотни қўллашни танлашади.

2. Таълимдаги турли доменларга қўлланилган технология томонидан қўлланиб турилувчи инструкцинал лойиҳа. Катта тоифалар – масофавий ўқитиш, қўшма ўқитиш, компьютерга асосланган синфда ўқитиш, саноатга оид амалиёт. Бошқа ихтисосликлар фанларга тегишли бўлиши мумкин (мисол учун, фан ёки тилни ўқитиш), ёки ёндашувлар (бевосита инструкцияга қарши лойиҳага йўналтирилган ўрганиш каби).

3. Технологиялар лойиҳаси ва қўлланилиши устидаги тадқиқот. Тадқиқотчилар компьютер воситаларини таълимда қўллаш каби фанларга йўналиб, техник нуқтаи назардан, улар учун муаллифлик ва ўрганиш мухитларини куришга ихтисосланишлари мумкин.

Ўрганилаётган фанлар инструкцинал лойиҳага қарши. Масалаларни келгуси мураккаблашуви учун, айрим тадқиқотчилар фундаментал тадқиқотни инструкцинал лойиҳалашнинг маълум бир тури ва технологиянинг маълум бир тури билан умумлаштирадилар. Бунга қараб, ушбу опциялар, тадқиқот қизиқишлари ва тадқиқот методологияси

⁴⁹ D.K. Schneider. Intraduction to Educational technology. 19-p.

бир хил бўлмайди. Эҳтимолий умумлаштиришлар, биз балки иккита йирик йўналишни ажратиб олишимиз мумкин бўлади:

- Таълим технологияси ўрганиш фанларининг бир қисми сифатида. Тадқиқот замонавий ўрганиш назариялари билан тўлдирилиб уни яхшилайти. Бу йўналиш ўз ичига компьютерга асосланган биргаликдаги ўрганиш, онгли ўқитиш тизимлари, хар томонлама хисоблаш каби тадқиқот воситаларини олади.
- Таълим технологияси – инструкционал технология сифатида. У инструкционал лойиҳалаш назарияси ва методологиясини тўлдиради ва уни яхшилайти. Бу йўналиш ўз ичига интернет орқали ўрганиш, масофавий ўқитиш, мультимедия дизайни каби тадқиқот воситаларини олади.

Ўрганиш назарияси ва педагогикасидаги фундаментал тадқиқотга алоқадорлик⁵⁰. Гарчи, соф инжиниринг жиҳатидан оладиган бўлсақда, Таълим технологияси хақида, инструкционал дизайн моделлари ёки инструкционал дизайн услублари атамалари билан гапириш унча тушунарли бўлмайди. Бирор бир инструкционал дизайнер (лойиҳачи) умумий ўрганиш назарияси ёки педагогика назарияси каби фундаментал билимларга қизиқиши мумкин. Бу назариялар ўрганиш шакли ёки ўрганиш даражаси орасидаги ва тегишли педагогик стратегия, қандай таъсир кўрсатиш ва мотивациянинг ўрганиш жараёнига таъсир қилиши, мультимедиа лойиҳаси инсон маълумотларини қайта ишлаш ёки когнитив юклама каби назариялардан нимани ўрганиши мумкинлиги, нимага метакогниция ва биргаликдаги ўрганиш муҳим эканлиги орасидаги масалаларга назар ташлайди.

Тадқиқот ёндашувлари ва методологиялари. Таълим технологиялари лойиҳа фани сифатида олиниши ва “Лойиҳага асосланган тадқиқот” каби

⁵⁰ D.K. Schneider. Intraduction to Educational technology. 18-p.

маълум бир тадқиқот методологиясини тараққий этиши мумкин. Аммо, у шунингдек ўрганиш, ўқитиш ва ижтимоий ташкил қилишнинг фундаментал масалаларига алоқадор экан, таълим технологияси замонавий ижтимоий фан ва ҳаёт фанлари методологиясини тўла хажмли қўллайди.

5.3. ЎҚИТИШ УСЛУБЛАРИ ВА ТЕХНИКАЛАРИ

Қуйидаги келтирилган ўқитиш услублари ва техникалари таълим жараёнида юқори самарадорликка эришишни кафолатлайди.

- Ўйин орқали ўрганиш
- Роль ўйини
- Ақлий хужум
- мавзувий ўқитиш
- умумлаштирилган ўқитиш
- ҳикоя сўзлаш
- ёрдамчи кўникмалар
- муҳокама усули
- талаб услуби
- муаммони ечиш (муаммоли таълим)
- аъло даражада ўрганиш

1. ЎЙИН ОРҚАЛИ ЎРГАНИШ.

Таълимга оид ўйин турли шаклларга эга бўлиши мумкин. Ўқитувчиларнинг бундаги калит роли ўқувчиларнинг табиий қутилмаган ўйинини ўзгартиришдан иборат, бунда у ўзининг ўйин хислатларини сақлаган ҳолда таълимга оид аҳамият касб этади. Таълимга оид ўйинларнинг тўрт хили бор: манипулятив ўйин, жисмоний ўйин, театрға оид ва ўйинлар.

Манипулятив ўйинда, талабалар бошқотирма, санок халқаси ёки ўйин

предметлари каби қурилмаларнинг майда бўлаклари билан ишлашлари мумкин. Харакатлар тегишлича тарзда ўзини сақлаган бўлади. Бунда манипулятив фаолият ва бошқа турдаги фаолиятлар, масалар театр элементларини ўйнаш орасида

зарурий боғлиқлик муҳим эмас. Мисол учун, талабалар манипулятив ўйин ҳаракатлари мақсадларига материал билан ишлаш орқали эришишлари мумкин. Талабаларга бир нечта ёғоч цилиндр ва уларни солиш учун қути берилади. Цилиндрларни солиштириб ва уларни қутига солишга ҳаракат қилиш орқали, талабалар ҳажмларни солиштириш ва предметлари серияларга ажратишни ўрганишлари мумкин. Манипулятив ўйин ҳаракатлари умуман олганда, таълим мақсадларини тоғ доирада ифодалайди.

Жисмоний ўйин – талабаларнинг катта мушак ҳаракатларини, масалан югуриш, сакраш ёки велосипед миниш каби ҳаракатларини жалб қилади.

Бу ҳаракатлар уларга ўз жисмоний кўникмаларини ошириш ёки уларни янги ҳолатларда қўллашга ўргатиши мумкин. Жисмоний ўйин театрга оид компонентга эга, ва ўқитувчилар ўйинни бирлаштириб жисмоний ҳаракатларни янада жозибадор қилишлари ёки ўйинга

ижтимоий таркиб беришлари мумкин.

Театр ўйини талабалардан рол бажаришни талаб қилиши ва одатда ўз ролларини норасмий театр ҳолатларида ўйнаётган бошқа талабаларга нисбатан боғлиқлик асл ҳаётий ҳолатларни ўзида акс эттириши мумкин.

Хизмат соҳаси (ёки кўғирчоқ бурчаги) театр ўйинларини ўйнаш учун энг тайёр кузатув воситаси бўлиб хизмат қилади. Бу ерда талабалар оила аъзолари ролларини уй шароитлари акс этган ҳолатларда бажаришлари мумкин бўлади. Ўқитувчилар бошқа театрга оид рол ҳолатларини ўрнатишлари мумкин, бундан мақсад – болаларни кўп ролларни бажара олишларига ўргатишдан иборат.

Ўйинлар ҳаракатдаги ўйинларнинг бошқача ҳилидир. Улар юқори даражада тузилган ва ўз ичига риоя қилиниши керак бўлган маълум бир қоидаларни олади. Талабалар тўрт ва беш ёшли даражада ўзлари роль бажаришлари керак бўлган сахнада туришни энди энди ўргана бошлайдилар. Оддий ўйинлар ёки мусиқий ҳаракатлар ўйинлар элементларидан иборат бўлса, улар мақсадга мувофиқ бўлади. Талабалар ўйин ўйнаш стратегияларини ўрганишлари керак. Ўқитувчилар ўйинларга йўналтиришлари керак, ёки талабалар қоидаларга етарлича риоя қилиш ёки қоидага мувофиқ ҳулқни етарлича тушунмасликлари мумкин.

2. Роль бажариш.

- Бу “кутилмаган импровизация ва эҳтиёткорона бошқариладиган муҳокама орқали кашф қилиш имконияти бўлиб, бунда одатий гуруҳдаги муаммоли ҳолатларда шахсларга жалб қилинган инсонлар хис туйғуларига ҳамдард бўлишга ёрдам берилади”.
- Демак, талабалар ўзларининг – фикрлаш, сезиш ва бошқалар каби ўзини тутиш, ва бунга бошқа жалб қилинган инсон билан мулоқот чоғидаги бошқа хис туйғуларини бошқалар ролини олиш орқали жазоланиш рискисиз ҳаракат қиладилар.
- Талабалар бошқалар ролини қабул қилганда, ўзларининг одатий ролларидан фарқли ўлароқ, ўзларининг кундалик роллари ўрнига бошқа бир инсоннинг ролини оладилар. Шу тариқа, талабалар камроқ худбин бўлишга ўрганадилар. Натижада, улар ўзларидаги ва бошқалардаги ички хиссиётларга кириб борадилар.

- Роль бажаришнинг ўқитишда қўлланиладиган мақсадлари қуйидагилар:
 - бошқалар хиссиётларига ҳамдардликни ривожлантириш
 - талабаларга қарор қабул қилишларида ёрдам берадиган кадриятларни аниқлаштиришга ёрдам бериш
 - талабаларга хулқ атвор нима сабабдан келиб чиқишини тушунишларига ёрдам бериш
 - талабаларни хис ва туйғуларини ифода этишга ўргатиш
 - талабаларга муаммони ечиш хулқ атворига ўргатиш
 - талабаларда хулқ атвор оқибатини хисобга олишни ўргатиш
 - ўқитувчига талабалар эҳтиёжларини топишда кўмаклашиш
 - гуруҳ англаш қобилиятини ривожлантириш
 - ижтимоий хулқ атворни ўрганиш
 - болага хис қилиш-рол бажаришни ўргатиш

Мисол: Оилада, талабаларга қуйидаги вазифалар берилиши мумкин: Сиз укангизни хар душанба куни мактабдан уйга олиб келасиз ва бошқа бола сизни “Пак Чик” деб атайти. Сизнинг ўйлашингизча укангиз ўзи мустақил уйга бора оладиган катта бола, аммо, сизнинг

отангиз ундай эмас дейди. Ота ва ўзингиз ўртангизда роль бажаринг.

- Роль бажаришга тайёрланиш.

Роль бажариш бу – минимал тайёргарлик талаб қилинадиган услубдир. Унинг самараси ўқитувчи кўрсатмаларидаги кўникмалар функцияларидир, ва роль бажариш ўйинини танлашдан ташқари, бироз аввал бшунга ўхшаш холатга тайёргарлик кўриш мумкин.

Қуйидаги тавсиялар ўқитувчига режа тузишда кўмак бериши мумкин:

(1) Талаба диққатини қаратган ролга оид ҳолатни танланг, мисол учун, талабалар томонидан таклиф қилинган ахлоқий фикрлар ҳақидаги ҳикоялар. Агарда бу услуб қўлланилса, ўқитувчилар танлаган ахлоқий ҳикояси қуйидагича эканлигига ишонч ҳосил қилишлари керак:

- танланган ҳикоя марказий характерга эга бўлган ҳақиқий тўқнашувни намоён қилади
- ўз ичига ахлоқий масаладан ташқари, муҳокама учун мавзунини олади
- талабалар ўртасида тегишли ечим борасида келишмовчилик келтириб чиқаради.

(2) Сунъий ахлоқий ҳикоя ёки роль ўйини талабалар ҳаётидаги ҳақиқатга умуман яқин эмаслигига ишонч ҳосил қилиш. Ўқитувчи худди шундай деб ўйлаши мумкин, лекин бир хилдаги ҳолатлар бўйича роллар бажариш ярамайди. Ўқитувчи рол бажариш ўйинида исмларни ўзгартириши мумкин, агарда улар синфдаги талабалар билан параллел танланган бўлса.

(3) Ўйинчи учун брифинг режимини белгилайди. Брифинг ўйинчиларни саволга тутиш ва синфдан роль табиати, ёки ўқитувчи томонидан узлуксиз нутқ ҳақида сўрашни ўз ичига олиши мумкин.

(4) Роль бажарувчилар тўла синфий контекстда бўлишларини аниқлаши, ёки кичик гуруҳлар ҳалигача ўзларининг ўйинчиларни танлаш ва брифинг учун жавобгар бўлишларини аниқлайди.

3. АҚЛИЙ ХУЖУМ

- Икки ёки ундан ортиқ иштирокчи, кулгили кўринишига қарамай, ўзларининг ўйлаган муаммоларига кўплаб ечимлар таклиф

қилишлари мумкин. Барча фикрлар баҳолангандан кейингина, тегишли ечим олиниши мумкин. Осборн (1963, Бредлида жойлашган, 1985:201) фикрлар учун мия хужумида қўлланилиши мумкин бўлган тўққиз турдаги саволларни тавсифлаган.

Савол шаклларига мисоллар:

Янги қўлланилишлар	Буни бошқача усулда қўлласа бўладими? Бу бирор бир бошқа нарса билан ўхшашми? Қандай ўзгаришлар қилса бўлади?
Мослашувлар	Бирор бир нарсани қўшиб уни яхшиласа бўладими? Уни кесиб қисқартириб ташласа бўладими? Унинг ўрнига бирор бир бошқа нарсани қўйса бўладими?
Ўзгартиришлар	Агарда уни тартиби бўйича ўзгартирсак, яхшироқ бўлармиди? Агарда биз уни айлантирсак ёки бошқа тарафидан бошласак, яхшироқ бўладими?
Бўрттиришлар	
Кичрайтиришлар	
Ўриндошчилик	
Қайтадан тузиш	
Тескарилик	

Комбинациялар: Агарда ёндашувларни бирга қўлласак, яхшироқ бўладими?

4. Интеграциялаштирилган ўрганиш услублари.

Интеграциялаштирилган ўрганиш услублари инструкцинал дастурни ташкил қилишнинг бир йўли бўлиб, кўплаб фанларни ажратади ва режадаги кўникмалар бир бирига алоқадор бўлиб қолиши мумкин. Шартли фанлар ва кўникмалар ўқитилади ва функционал жихатдан айрим танланган мавзу, фаолият, лойиха ва мавзу контекстида қўлланилади.

Бу ўқитиш услуби ўқиш мавзусини режанинг интеграциялаштирилган марказига айлантиради ва мақсади боланинг мактабдаги тажрибасини умумлаштиришдан иборат бўлади. Интеграциялаштирилган режа тури ўқитиш бирлигига яқин. Бу услуб талаб қилиб услуби билан яқин боғлиқ

бўлиб, юқори даражада индивидуллашган, структурал ўрганиш мухитини талаб қилади ва ўз йўналишида муаммоларни хал қилади. Ўқитувчи интеграциялаштирилган режа услубини қўллашга қарор қилса, бутун синф хаёти ўқитишнинг бу услуби камрайдиган фалсафа билан режалаштирилиши керак.

- **Интеграциялаштирилган ўқитиш услубининг мақсади:**

- Талабаларга ўзига ишониш, мустақил муаммоларни ечишга ўргатиш
- Талабаларга бошқа фан ва кўникмалардан ажратишдан кўра мактабдаги ўрганишни тушунишлари ва эътибор қилишларига ёрдам бериш
- Ўрганиш жараёнини маълум бир фан ва кўникмаларга қарши таъкидлаш
- Ўрганишнинг ижтимоий ахамиятини ошириш, талабаларни бошқалар билан ўрганиш ҳаракатларида бирга ишлашга рағбатлантириш

- **Ўқитувчининг роли**

- Талабалар орасида сахнани тайёрлаш ва шундай мухит яратиш керакки, бунда талабалар ўрганиш фаолиятларига ўз қизиқиш, эҳтиёж ва қобилиятлари, шахсият ва мотивацияларидан келиб чиқиб банд бўлсинлар. Мухит эркин ва илиқ бўлиши керак.
- Талабалар кашфиётларини тузиш ва йўналтириш, бунда улар ташаббусларини қисмаслик керак.
- Талабаларнинг ўрганишлари, тузишлари, бошқаришлари, тажриба ўтказишлари, кашф қилишлари ва ечишлари учун турли ассортиментдаги ўрганиш материалларини тақдим этиш.
- Талабалар орасида ўрганувчи ролини бажариш.

- **Талабалар роли:**

- Ўрганиш жараёнига жалб қилиниш
- Ўзларининг ўрганишлари учун фаолият ва жавобгарлик қабул қилиш

- Биргаликда ишлаш, бошқалар билан ўрганиш фаолиятлари ва лойихаларида биргаликда ишлаш
- Бирор бир маълумот манбаси юзасидан бирор бир савол бериш, танлаш ва тушунтириш
- **Инструкционал манбалардан фойдаланиш.** Хилма-хил ассортиментдаги материаллар қўлланилади, улар:
 - Конвенционал материаллар: китоблар, пленкалар, расмлар, харита ва ҳк.
 - Бошқа материаллар: электр двигателлар, маркировкалаш ускунаси, компьютер, илмий қурилма, столярнинг иш қуроллари, тарихий артефактлар, қурилиши анжомлари, санъат намуналари, мусиқий инструментлар ва аудио-визуал материаллар.
 - Болаларга қуриш, кашф қилиш ва бошқаришга ёрдам берувчи турли хилдаги материаллар⁵¹.

5. Ҳикоя сўзлаб бериш.

Ҳикоя сўзлаб бериш фаолияти ўқув режасидаги бирор бир соҳада қизиқиш уйғотиши мумкин. Талабалар, ўқитувчилар ва меҳмонлар гуруҳга уларга баланд овозда ўқиш орқали бирор бир ходиса, ҳолат ва ҳикояни айтиб берадилар. Чунки, ҳикоя сўзлаш норасмий табиатга эга бўлиб, ҳикоячи ўз қўшимчасини қўшиши ва уни ўзига мослаштириб кейин атрофдагиларга айтиб бериши мумкин. Ҳикоя сўзлаб бериш адабиётдан завқ олиш, уни ҳурмат қилишни ўргатади ва тил, ҳамда ўриндош тажрибани бойитиб, талабаларда тинглаш кўникмалари ва ўқиш учун тушунчаларини ривожлантиради.

⁵¹ Манба: Жаролимеков Ж.Ж., ва Фостер, С.Д. 1993, Бошланғич мактабда ўқитиш ва ўрганиш. (5-нашр), Нью-Йорк, МакМиллан нашриёти

Ҳикоя сўзлашдаги босқичлар:

Талабалар ҳикоя қисмларини билишлари керак. Кўпгина талабалар қачон мактаб бошланишини билдилар, аммо улар терминологияни билмасликлари мумкин. Ўқитувчи талабаларнинг ушбу терминологияни ўрганиш ёки ўрганмасликларини хал қиладир. Ҳикоя сўзлаб беришнинг тарихи бундай турдаги фаолиятларга қизиқарли кириш бўлиб хизмат қилади.

Ҳикоячи кимлигидан қатъий назар, қулай муҳит муҳимдир. Агарда имкон бўлса, тоза хавода талабалар ерга ўтириб доира шаклини ҳосил қилиб ҳикоячини тинглашлари мумкин. Агарда ўқитувчи ҳикоячи бўлса, у қуйидагиларни эътиборга олиши керак:

- Ҳикоячининг овози талабаларга яхши эшитилиши керак.
- Барча талабалар ҳикоячини кўришлари, айниқса юзи ва қўлларини кўришлари керак.
- У баланд овозда гапириш ва овоздаги ифодали нутқ билан сўзлаши керак.
- Агарда ҳикоячи уни бўлишларини истамаса, талабаларни ўз саволларини/изохларини ҳикоя тугагунича сақлаб туришлари ҳақида огоҳлантириши керак.
- Ҳикоячи бошлаш олдидан барча талабага бўлинмайдиган бир хилда эътибор бериши керак.
- Агарда, талабаларга ҳикоячи ролини бажариш имконияти берилса, улар қуйидагича ҳаракат қилишлари керак:
 - Ҳикоя қисмлари ва кетма-кетлиги ҳақида маълумот олишлари керак.
 - Норасмий қисқа ҳикоя/қизиқарли латифаларни янада тушунарли ҳикоя сўзлаб бериш тажрибаси билан айтиб бериш
 - Ўқитувчи фланелли доска ёки кўғирчоқлар каби воситалардан фойдаланиши ва ҳикоя сўзлашни бойитиши мумкин. Талабаларга ўзларининг шахсий ҳикояларини ёзиш ва уларни синфга айтиб

бериш имконияти берилиши керак. Ўқитувчи ҳикояни бир нечта марта ўқиб чиқиши, ва ҳикояни ёд олмаслиги керак. Ҳикоячи аудитория билан кўз контактини сақлаб туриши ва тингловчилар билан бевосита гапириши керак.

6. ЁРДАМ БЕРУВЧИ КЎНИКМАЛАР

- Ёрдамчи талабаларга ўқиш кўникмалари ва мотивацияси билан уларни қўллаб қувватланишларини таъминлаши керак. У талабалар орасида мулоқот олиб бориш, уларнинг саволлариги жавоб бериши, уларга топшириқ билан ёрдам бериши ва уларнинг муваффақиятларини аниқлаши мумкин.
- Ўқиш кўникмалари деганда, ёрдамчи талабаларга ўрганиш, ўқиш ва вақтни бошқариш кўникмалари ҳақида тушунча бериши тушунилади. Бунда у талабалар учун маълум бир ўрганиш ходисаси учун жадвал тузади, улар учун индивидуал режалар тузади. Мотивация деганда, ёрдамчи талабаларнинг у билан мулоқотини осонлаштириши, уларга яқка ўқимасликни эслатиши. уларни бир бирига ёрдам бериши ва биргаликда ишлашларини рағбатлантириши, ва ўрганиш материалларидан ташқари вебсайт орқали маълумот топишларига, эл.почта ва форумни муҳокама қилишларига имконият яратиб бериши, уларга ўрганиш ходисаси тугагандан кейин мукофот берилиши ҳақида огохлантириши керак.
- Мулоқот деганда, ёрдамчи айниқса муҳокама ёки синф форуми жараёнида талабаларни бир бирларининг саволларига жавоб беришларига рағбатлантириши керак.
- Савол бериш вақтида, ёрдамчи талабаларни тинглаши, уларнинг бирор бир изоҳини ортиқча деб ҳисобламаслиги керак. У талабалар саволларига етарлича вақт ичида жавоб бериши ва ўрганиш ходисаси таркибини талабаларнинг ўз тажрибаларига мослаштириши лозим. Топшириқ деганда, ёрдамчи талабаларга уларнинг топшириқлари

билан кўмаклашиши, доимо конструктив изоҳлар бериши керак, бундан мақсад талабаларда ўзига ишончни хосил қилиш. Ёрдамчи талабалар муваффақиятларини ёзиб бориш, уларнинг ўрганишларини кузатиш билан уларнинг маълум савижа муваффақиятга эришаётганликларини кўриши керак. Агар улар тегишли тартибда муваффақиятга эришмасалар, у талабаларга бунинг сабабини топиш учун мурожаат қилади. У индивидуал ўрганиш дастури ёки тажрибасини тузиб чиқиши ва талабаларга ўз қобилиятларига кўра муваффақият қозонишларига кўмаклашиши керак. Ваниҳоят, ёрдамчи талабаларга яқуний топшириққа тайёргарлик кўриш билан ёрдам бериши керак.

8. МУҲОКАМА УСЛУБИ.

- Бу ўқитувчи, талаба ёки бошқарувчисиз олиб борилиши мумкин. Синф жамоаси нормалдан норасмийгача бўлиб, бунда ўқитувчи доминант ёки но доминант ролни бажаради. Бу бўлимда, айрим йуриқномалар биринчи навбатда муҳокама учун берилади. Маълум бир қарашлар бутун синф муҳокамаси, панели ёки мунозараси, кичик гуруҳдаги муҳокамаси учун берилган.

Агарда тегишлича қўлланилса, муҳокамалар талабаларда танқидий фикрлашни пайдо қилиб, ўрганиш жараёнларига кўпроқ жалб қилинишларини рағбатлантириши мумкин. Агарда нотўғри қўлланилса, муҳокамалар индивидуал талабада ўқитувчи йўналтирган тартибдаги саволларга жавоб беришларига олиб келиши, ёки ўқитувчи томонидан берилган фикрларни билдиришларига олиб келиши мумкин.

Агарда шу йўналишда ишлатилса, муҳокамалар зерикарли ва талабаларни фикрлашга ундамаслиги мумкин.

- Таъсирчан муҳокамаларни режалаштириш ва олиб бориш учун йўриқномалар:
 - муҳокама мақсадларини ҳисобга олиш
 - талабалар тажрибаси ва ривожланишини ҳисобга олиш
 - масалаларни ўрганиш
 - талабаларни муҳокама мақсадларига йўналтириш
 - қўлловчи синф мухтини яратиш
 - зарур бўлса, янги ёки янада аниқ маълумотлар билан таъминлаш
 - тегишли алоқалар, фактлар ва фикрларни кўриб чиқиш, хулосала ва рад этиш.
 - Юмордан фойдаланиш.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. “Технология”, “Инновацион технология”, “Педагогик технология” тушунчалари, уларнинг ўзаро фарқлари.
2. Таълим технологияси нима?, таълим технологиясининг хусусиятлари.
3. Ўқитиш услублари ва техникалари.
4. Ўйин орқали ўрганиш.
5. Ролли ўйин.
6. Ақлий ҳужум, мавзувий ўқитиш, умумлаштирилган ўқитиш.
7. Ҳикоя сўзлаш, ёрдамчи кўникмалар, муҳокама усули, талаб услуги, муаммони ечиш (муаммоли таълим), аёло даражада ўрганиш.

6-МАВЗУЗАМОНАВИЙ ПСИХОЛОГИЯ. ПСИХОЛОГИЯ ФАН СИФАТИДА

- 6.1.** Ҳозирги замон психология фанининг предмети ва унинг ижтимоий табиати.
- 6.2.** Психологияни ўрганишга талаблар. Психологиянинг эволюцияси: тарихи ва ундаги турли ёндашувлар. Психологиянинг физиологик асослари.
- 6.3.** Психологиянинг асосий методлари.
- 6.4.** Психологиянинг асосий тармоқлари. Психологиянинг тадбиқий ва амалий соҳалари
- 6.5.** Психодиагностика ва психокоррекция ҳақида тушунча. Шахс хулқини мақсадли тузатиш-психокоррекция эканлиги.

6.1. Ҳозирги замон психология фанининг предмети ва унинг ижтимоий табиати

Психология – мия ва хулқ-атворнинг маълум бир таълимидир. Психология сўзи грекча “psyche” – маъносини англатади.

Биз кундалик ҳаётимизда рухшуносларнинг ишлари билан тез-тез учрашсакда, ҳаммамизда психология нима ва психологларнинг нима қилишлари ҳақида фикримиз бор. Кўп холларда, мен аминманки, сизнинг тушунчаларингиз тўғри. Психологлар судга оид соҳаларда ишлайдилар, ва одамлар ва бахциз ходисалардан жабр кўрганларга маслаҳат ва терапия хизматларини кўрсатадилар. Аммо, дунёда юзлаб минглаб психологлар борки, уларнинг кўписи турли ишларни бажаради.

Кўплаб психологлар тадқиқот лабораториялари, шифохона ва одам ва ҳайвонларни қамраб олувчи бошқа соҳаларда ишлайдилар. Психологлар шунингдек мактаб ва бизнес соҳасида ишлайдилар, чунки улар кузатув,

сўроқнома, суҳбат ва лаборатория ўқишлари каби турлича услублардан фойдаланадилар ва улар хулқ атворни ўрганишга ёрдам беради⁵².

Психология соҳасида мукаммал дарсликлар ёзила бошлаган даврга деярли 160 йил бўлди. Шу давр ичида жуда кўплаб илмий тадқиқот натижаларини ўз ичига олган монографиялар, дарсликлар, қўлланмалар ёзилди. Лекин, бу билан фаннинг жамият ҳаётида тутган ўрни жуда ошиб кетди, деб бўлмайди. Сабаби, психология соҳасида фаолият кўрсатган барча олимлар кўпроқ диққатларини мавҳум шахс ва индивидуал психологияга қаратдилар. Ваҳоланки, инсон, унинг баркамоллиги, жамият тараққиётига бевосита таъсири масаласи ҳозирги даврга келиб, ўта долзарб ва муҳим муаммолар қаторидан жой олди.

«Психология» сўзи иккита грек сўзларидан - «psyche» - жон, руҳ ва «logos» - таълимот, илм сўзларидан иборат бўлиб, анъанавий маънода инсон руҳий дунёсига алоқадор барча ҳодисалар ва жараёнлар унинг предметини ташкил этади.⁵³

XX асрда инсоният техника, электроника ва бошқа шунга ўхшаш мураккаб технологияларни яратгангани билан характерланса-да, вақти келганда, шундай ҳолатга дуч келамизки, мураккаб электрон техникани яратган ўта ақлли инсон ўзи ва ўзи атрофидагиларнинг руҳий кечинмаларини тўғри баҳолай олмаслиги сабабли, ўзини ночор ва кучсиз сезиши мумкинлигини ҳаёт исботлади. XXI асрда жуда кўплаб давлатларда бўлгани каби дунё харитасида муносиб ўрин олган мустақил

⁵² Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 4-p.

⁵³ Introduction to Psychology by [Author removed at request of original publisher] is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License, except where otherwise noted. 5-7.

Ўзбекистонда ҳам барча соҳаларда туб ислохотлар бошланди. Бу ислохотларнинг барчаси инсон омилини ҳар қачонгидан ҳам юқори савияга кўтариб, унинг кучи, идроки, салоҳияти, рухий ҳамда маънавий баркамоллигини бевосита тараққиёт, ривожланиш ва цивилизация билан узвий боғлади. Бундан инсон ва унинг мукамаллиги, ўз устида ишлаши, ўз мукамаллиги хусусида қайғуриши муаммоси ҳар қачонгидан ҳам долзарб масалага айланди.

Инсон психологиясини билиш, ўз тараққиётини ва иқтидорини ташкил этишни билиш, ҳар қандай ёш даврда ҳам оптимал равишда ишга яроқлилиқни, турли ўзгаришларга психологик жиҳатдан тайёрлиқни таъминлаш, янги фикрлаш ва тафаккур қилиш, рўй бераётган жараёнларни объектив ва тўғри идрок қилиш қобилиятини ривожлантириш муаммосини илгари сурди.

Анъанага айланиб қолган ҳодисалардан бири шуки, психология ва у ўрганадиган ҳодисаларни фақатгина ушбу фан билан бевосита шуғулланадиган кимсалар ўрганиб келишган, зеро, психологик ҳодисалар билан ҳар қандай инсон ҳам таниш бўлиши ва у инсон ҳаётининг асосини ташкил этиши керак. Янги давр ва унинг ўзгаришларга бой ҳаёти энди ҳар бир кишининг психик ҳодисалар қонуниятларини билиш ва шунга мос тарзда оқилона ва омилкорона иш юритиш заруратини талаб қилмоқда. Чунки инсондаги барча психик жараёнлар ва шахсий хусусиятлар ўз-ўзича юзага келмайди. Психик жараёнлар ва шахсининг психик хусусиятлари ҳам одамнинг мавжуд фаолияти жараёнида намоён бўлади.

Шунинг учун психологя фани инсонни барча даврларнинг турли фаолиятларида ўрганиб боради. Зеро, инсон шахсининг моҳияти барча ижтимоий муносабатлар йиғиндисидан иборатдир.

Психологияни ўрганиш одамни психика ҳақидаги ва психик ҳаётнинг хилма-хил ҳодисалари ҳақидаги билимлар билан бойитибгина қолмай, шу билан бирга инсоннинг ақлий фаолиятини ҳам ўстиришга ёрдам беради,

янги билимлар, кўникмаларни тезроқ эгаллаш, янги назарий ва амалий вазибаларни тўғри хал қилиш қобилиятини шакллантиради, ўз фикрларини нутқда тўғри ифодалай билишида ўз ифодасини топади.

«Психология» сўзи иккита грек сўзларидан - «*psyche*» - жон, рух ва «*logos*»- таълимот, илм сўзларидан иборат бўлиб, анъанавий маънода инсон рухий дунёсига алоқадор барча ҳодисалар ва жараёнлар унинг предметини ташкил этади.⁵⁴ Психология бўйича адабиётларда унинг предметини қисқача қилиб, **психикадир**, деб таъриф беришади. Психика - бу инсон руҳиятининг шундай ҳолатики, у ташқи оламни (ички рухий оламни ҳам) онгли тарзда акс эттиришимизни, яъни билишимиз, англашимизни таъминлайди. Лекин бу қисқа таърифлардан психикага алоқадор жараёнлар онгининг акс эттириш шакллари экан, деган юзаки хулосага келиш нотўғри бўлади. Чунки инсон психикаси ва унинг рухий оламига алоқадор ҳодисалар ва жараёнлар шу қадар мураккаб ва хилма - хилки, биз баъзан ўз-ўзимизни ҳам тушунмай қоламиз. Шунинг учун ҳам

одамларнинг билимдонлиги нафақат ташқи оламда рўй бераётган объектив ҳодисалар моҳиятига алоқадор билимлар мажмуига эга бўлиш билан, балки ҳаётда муносиб ўрин эгаллаш, ўз ички

имкониятлари ва салоҳиятидан самарали фойдаланган ҳолда фаолиятини оқилона ташкил этишнинг барча сирларидан бохабар бўлиш, ўзига ва ўзгаларга таъсир кўрсатишнинг усулларини билиш ва улардан ўз ўрнида унумли фойдаланишни назарда тутати. Психологик билимдонликнинг мураккаблиги айнан шундаки, атрофимиздаги нарсалар ва ҳодисаларнинг моҳиятини бевосита ҳис қилиб билишимиз мумкин, лекин психикага

⁵⁴ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 4-р.

алоқадор бўлган жараёнларни, ўзимизда, миямиз, онгимизда рўй бераётган нарсаларнинг моҳиятини билвосита биламиз. Масалан, ўртоқларимиздан бири бизга ёқади, доимо бизда яхши, ижобий таассурот қолдира олади, лекин унинг у ёки бу хатти - ҳаракатларини бевосита кўриб, баҳолаб, таҳлил қилолсак-да, унга нисбатан ҳис қилаётган меҳримизни, узоқ кўришмай қолганимизда уни соғинаётганлигимиз билан боғлиқ ҳисни бевосита кўриб, идрок қилиш имкониятига эга эмасмиз. Айнан шунга ўхшаш ҳолатлар психология ўрганадиган ҳодисалар ва ҳолатларнинг ўзига хос табиати ва мураккаблигидан дарак беради ва улар бошқа турли ҳодисалардан фарқ қилади.

Шундай қилиб, психология фани ўрганадиган жараёнлар ва ҳодисалар мураккаб ва хилма-хил. Уларни ўрганишнинг икки жиҳати бор: бир томондан, уларни ўрганиш қийин, иккинчи томондан осон ҳам. Охирги жиҳати хусусида шунини айтиш мумкинки, бу ҳодисалар бевосита бизнинг ўзимизда берилган, уларни узоқдан қидириш, мавҳум аналогиялар

қилиш шарт эмас, бошқа томондан, улар ўзаро бир - бирлари билан боғлиқ бўлган умумий қонуниятлар ва тамойилларга бўйсунди.

Демак, психологиянинг предмети конкрет шахс, унинг жамиятдаги ҳуққ - атвори ва турли фаолиятларининг ўзига хос томонларидир⁵⁵, деб таърифлаш мумкин.

Психиканинг турли шаклларда кўринишлари: психик жараёнлар, психологик ҳолатлар, хусусиятлар мавжуд бўлиб, психик акс эттириш бир қатор хусусиятлари билан ажралиб туради, яъни шахс индивидуаллиги орқали намоён бўлади; шахснинг фаолияти жараёнида юзага келади; атрофдаги воқеликни тўғри акс эттириш имкониятини беради.

Психология фанининг мақсади ҳам инсонни ўз-ўзини англаши ва атроф-муҳит билан ўз мутаносиб муносабатларини ўрнатиш ва уни камол топтирувчи омилларни аниқлашдан иборат. Шунингдек, Психологиянинг бош мақсади бу – ҳуққ атворни олдиндан кўра билиш ва унинг сабабларини тушунишдир. Олдиндан тахминлар қилиш қисман қийин, чунки одамлар ҳар хил ва турли ҳолатларни турлича қабул қиладилар. *Индивидуал фарқлар – одамлар орасидаги жисмоний ёки психологик ҳажмлар бўйича фарқлардир.*⁵⁶ Индивидуал фарқлар сабабли, биз доимо ҳам ким агрессив (тажовузкор) ва ким ишни яхши бажаришини олдиндан тахмин қила олмаймиз. Айтиш мумкинки, мисол учун, онг синови бўйича юқори балл олган одамлар, ўртача ҳисобда мактабда яхши ўқийди. Аммо, ҳар бир инсон айнан қандай ҳаракат қилиши ҳақида аниқ тахминларга эга бўлмаймиз⁵⁷.

Психика ва унинг намоён бўлиш шакллари. Психика - (юнон psychikos - руҳий, жонга оид) миянинг акс эттириш фаолияти бўлиб, у кишининг ҳаёт шароитлари билан белгиланади ва объектив оламни алоҳида йўсинда (сезги, идрок, тасаввур, фикр, ҳиссиёт, иродавий ҳаракатлар каби формаларда) акс эттириш қобилиятига эга бўлган алоҳида

⁵⁵ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 4-8.

⁵⁶ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 4-8.

⁵⁷ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 4-8.

хусусиятдир.

Психика⁵⁸ - бу юкори даражада ташкил этилган материанинг (миянинг) хусусияти, воқеликни акс эттириши ва шакллантирилаётган образ асосида субъектнинг фаолиятини ва ҳулқини мақсадли бошқарилиши ҳамдир.

Психик жараёнларга билиш жараёнлари киради, яъни: онгимизнинг муайян объектга йўналтирилувчи *диққат*, сезги органларига бевосита таъсир қиладиган нарсаларнинг, яъни кўзгатувчиларининг инъикос сифатидаги *сезгилар ва идрок*; воқеликни янгиланиб турадиган акси сифатида *хотира*; воқелик хусусиятларининг киши онгида умумлашган ва қайтадан инъикос қилинган ҳамда бевосита билиш қийин бўлган *хаёл ва тафаккур*;

Психик жараёнлар - бу психик ҳодисаларнинг пайдо бўлиши, конуний, изчил равишда ўзгариши ва бир тараққиёт босқичидан навбатдагисига ўтиши, уларда сифат ўзгаришларининг содир бўлишидир.

Психика ўзига алоҳида бир олам эмас: у органик ҳаётнинг юксак шаклларидадан бўлиб, фақат ҳайвонлар билан одамга хосдир. Ҳайвонлар билан одам, ўсимликлардан фарқ қилиб, ёлғиз органик ҳаётга эга бўлибгина қолмай, балки шу билан бирга, психик ҳаётга ҳам эгадир. Лекин, маълумки, ҳайвонларнинг психик ҳаёти одамнинг психик ҳаётига қараганда соддароқ. Хусусан, ҳайвонлар ва инсон психикасининг фарқи қуйидаги жадвалда жадвалда акс эттирилган:

⁵⁸ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

№	Ҳайвонлар психикаси	Инсон психикаси
1.	Хаёт инстинктив-биологик тузилма асосида бошқарилади	Фаолият билишга ва мулоқотга бўлган эҳтиёж билан йўналтирилади
2.	Фаолиятнинг биргаликда олиб бориладиган шакли мавжуд эмас	Ҳар бир ҳаракат одамлар учун ҳамкорликда олиб бориладиган фаолиятдаги эгаллайдиган ўрни билан мазмун топади
3.	Хаёт вазиятдан келиб чиққан ҳолда бошқарилади	Мавҳумлаштиради, нарсаларнинг боғланишлари муносабатларига кириб боради, сабаблар боғланишларини ўрнатади
4.	Хулқ-атвор наслий бириктирилган дастурлар асосида юзага келади	Тажрибани мулоқотнинг ижтимоий воситаси бўлган (тил) билан узатади ва мустаҳкамлайди
5.	Иш куролларни, ёрдамчи воситаларни ишлатишлари мумкин, аммо уларни сақламайдилар ва доимий фойдаланмайдилар	Меҳнат куролларини тайёрлайди, сақлайди ва келгуси авлодларга беради
6.	Атров муҳитга мослашишади	Ташқи оламни ўз эҳтиёжларига биноан ўзгартиради

Психик ҳолатлар – шахснинг объектив воқеликдаги нарса ва ходисаларга, ўз-ўзига бўлган муносабатини ифодаловчи ижобий ҳамда салбий эмоционал кечинмалари; мамнуният ва ғазаб, ишонч ва ишончсизлик, активлик ва пассивлик каби ҳислар. Психик ҳолатларга хурсандчилик, хафачилик, паришонхотирлик, зийраклик, қайғу, аффект ва стресслар, ёқимли ва ёқимсиз туйғулар, тинчлик-фароғат, ҳаяжонланиш ва маюсланиш, ўйғоқлик ва уйку ҳолатлари, дадиллик, ланиб қолиш ҳолатларини бошдан кечириш психик ҳолатларга киради (1-расм).

Шахснинг психик хусусиятлари ёки фазилатларига киши ақлининг ва *тафаккурининг* белгилари, унинг *характерида*, *темпераментида*, *қобилиятларида* барқарор бўлиб қолган *иродавий хусусиятлар*, муайян тарзда ҳаракат қилишдан иборат барқарор ва янгидан ҳосил бўлиб турадиган хошиш-истаклар, хис-туйғу хусусиятлари ва шу кабилар киради.

Инсон психикасини ўрганишда физиологиянинг олий асаб тизими фаолиятини ўрганишдаги муваффақиятлар катта аҳамият касб этади. Жумладан, А.Р.Луриянинг бош мианинг ихтисослашиши таълимоти. Мия ярим шарларининг ихтисослашуви бош мианинг учта қисмини ажратади:

- 1) энергетик - нормал мианинг иш фаолиятини таъминлаб турувчи;
- 2) ахборотларни қабул қилиш, қайта ишлаш ва сақлаш;
- 3) режалаштиришни, бошқариб туриш ва назорат қилишни таъминлаб бериш.

Лурия
Александр Романович⁵⁹
(1902-1977)

Рус психологи. Бир нечта психологияга оид асарлар муаллифи. Нейропсихологиянинг асосчиларидан бири.

Миянинг чап ярим шари	Миянинг ўнг ярим шари
1. Тартиб.	1. Ўтиб бораётган вақт.
2. Харита ва жадваллар ўқиш.	2. Аниқ фазо.
3. Исmlарни, сўзларни, белгиларни эсда қолдириш.	3. Образларни аниқ воқеа-ходисаларни эсда қолдириш.
4. Нутқ фаоллиги, мазмун-моҳиятга таъсирчанлик.	4. Эмоционал ҳолатни идрок этиш.
5. Оламга яхши кўз билан назар солиш.	5. Оламни ёмон кайфиятда кўриш.
6. Изчил идрок этиш.	6. Яхлит образли идрок этиш.

Калит атамалар⁶⁰:

⁵⁹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

- Психология онг ва хулқ атворнинг илмий ўқишидир.
- Гарчи кундалик холатларнинг умумий жавобларга эга деб ўйлаш осон бўлсада, илмий ўқишларга кўра, одамлар доимо ҳам ўзлари ўйлагандай яхши тахмин қила олмайдилар.
- Ўтмишга назар йўналиши бизни аслида олдиндан кўриб билмайдиган ходисаларни олдиндан кўра оламиз дэган фикрга олиб келади.
- Одамлар кўпинча ўз хулқ атворлари сабабларини билмайдилар.
- Психологлар исботларни тўплаш, тахлил қилиш ва изохлаш учун илмий услублардан фойдаланадилар.
- Илмий услубдан фойдаланиш, олимларга объектив тарзда эмпирик ахборотни олиш ва уни илмий билимни жамлаш учун кўшиш имконини беради.
- Психологик ходисалар хилма хил, ва улар хақида тахминлар қилиш қийин, чунки индивидуал фарқлар бор ва улар кўплаб омиллар билан аниқланади.

6.2. Психологияни ўрганишга талаблар. Психологиянинг эволюцияси: тарихи ва ундаги турли ёндашувлар. Психологиянинг физиологик асослари

Психологиянинг фан сифатида дунёга келиши ва ривожланиши кўплаб олимларнинг илмий адабиёт ва дарсликларида баён этилган. Франциялик олим Ж.Годфруанинг “Что такое психология” номли 2-жилддан иборат

⁶⁰ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 8.

Ж. Годфруа⁶¹

1939 йил туғилган

Психолог.

**Квебека университети
психолог-ўқитувчиси**

китобида антик дунёдан бошлаб инсон психикаси, унинг қалби, ҳислари, хулқи масалалари диққат марказда бўлган эканлиги, психологиянинг фан сифатида ривожланишида файласуфларнинг қарашлари, табиий фанлар ривожини, 17-асрдан бошлаб фалсафа фанидан турли фанларнинг ажралиб чиқиши, 18 ва 19-асрларда Кондиляк, Локк, Юм ёндашувлари асослаб берилган.

Вилгелндт Вундт (1832-1920)

Психологиянинг фан сифатида ривожланишида немис психологи ва физиологи Вилгелм Вундт (1832-1920)нинг хизмати, унинг томонидан махсус тажрибавий синов лабораторияларининг ташкил этилиши ва моҳияти очиб берилгандир.

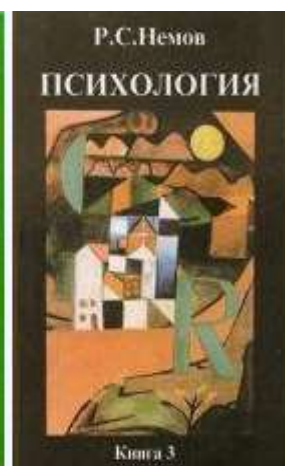
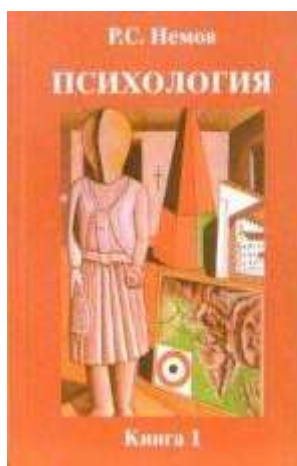

Демак, психология 1879-йилда Лейпсиг Университетида немис физиологи ва психологи Вилгелм Вундт томонидан биринчи психологик лаборатория ташкил этилиб, унда илмий асосда турли тажрибалар ўтказиш

⁶¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

бошлангандан кейин мустақил фан сифатида тан олинган.⁶²

Психологиянинг пайдо бўлиши ва фан сифатида эътироф этилишида биологик, ижтимоий, бихевиор (хулқга кўра), когнитив, психоаналитик, гуманистик, социал-психологик йўналишлар ва уларнинг асосчилари баён этилган⁶³. Россиялик психолог олим Р.С.Немов уч жилддан иборат “Психология” китобида психология атамаси 16-асрда биринчи марта қўлланилганлигини, онг ва ўзини кузатиш туфайли инсон ўзидаги психик ҳолатларни ўргана борганлигини, кейинчалик инсоннинг фаолияти соҳасида шу психик жараёнларни ўрганиш зарурати этилганлигини изоҳлаб берган⁶⁴.

Р.С. Немов⁶⁵

⁶² Introduction to Psychology by [Author removed at request of original publisher] is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License, except where otherwise noted. 12-14.

⁶³ Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. Т.1. Пер. с франс. М., Мир, 1992. -496 с. 57-80-б.)

⁶⁴ Немов Р.С. Психология: Учебник для студ. Вузов., Кн. 1.: 688 с. 8-12 б.)

⁶⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Австриялик Зигмунд Фрейд (1856 -1939) психоанализ асосчиси⁶⁶.

Психиканинг бузилишларини тадқиқ қилиб, онг, онглилик, онгсизлик назарияларини яратган.

**Америкалик психолог
Абрам Маслоу⁶⁷
(1908-1970)**

Иерархик тизимга асосланган назариясини яратди

**Америкалик психолог
Карл Родгерс⁶⁸
(1902-1987)**

Гуманистик мактаб психологиясига асос солди.

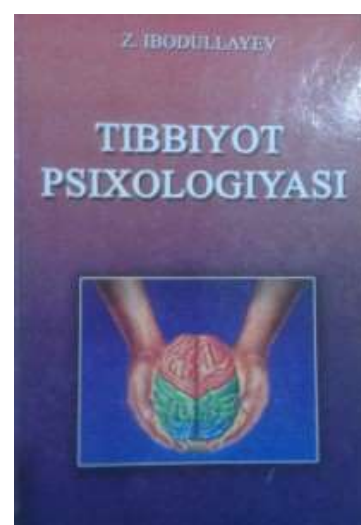
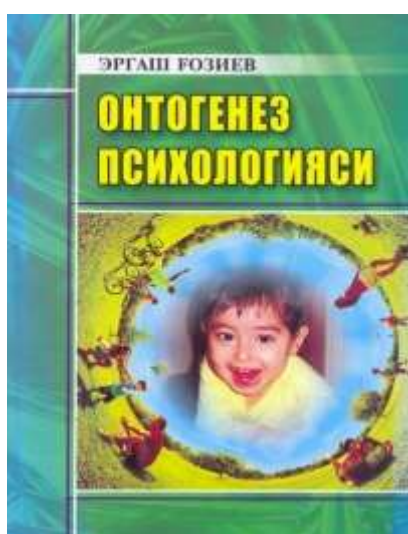
Ўзбек психолог олимлари Э.Ғозиев, М.Холмухамедов, Х.Иброҳимовларнинг “Психология методологияси” ўқув қўлланмасида психология фанининг фалсафа ва табиатшунослик фанлари негизида пайдо бўлганлиги етарлича далиллар воситасида кўрсатиб берилган. Э.Ғозиевнинг 2 жилддан иборат “Умумий психология” дарслигида

⁶⁶ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁶⁷ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁶⁸ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

психология фанининг предмети, бу фаннинг вужудга келши, асосий соҳалари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, психологиянинг методологияси ва принциплари, фаолият, унинг тузилиши, шахс ва унинг тузилмаси, шахс психикасининг намоён бўлиш шакллари, шахснинг психологик хусусиятларидан қобилият, темперамент, характер кабилар кенг ва батафсил ёритиб берилган. Ўзбек психологиясида шахснинг ривожланишида фаолият, фаолият тузилмаси, касбий фаолият хусусиятлари М.Г.Давлетшин томонидан ўрганилган.

Шахснинг ижтимоий таъсирлар маҳсули эканлиги, шахс ва жамият муносабатларининг ўзига хос томонлари, жамиятнинг бир бўлаги сифатида оила институтининг психологияси масалалари Ғ.Б.Шоумаров, Н.А.Соғинов, Б.М.Умаров ишларида ўрганилгандир. Оила масканининг миллий, худудий, анъанавий хусусиятларини ўзбек, тожик, қирғиз, қорақалпоқ, рус оилалари мисолида махсус тадқиқ этиш, унинг мотивлари, шахслараро муносабатлари, никоҳ қуриш омиллари жиҳатидан ўрганиш ишларини психологлардан М.Утепбергенов, Р.Душанов, Е.Моршинина, Ш.Жўраеваларнинг илмий ишларидан кўринади. Психология фанида тафаккур хусусиятларини махсус ўрганиш ва тадқиқ этиш ишлари Р.И.Суннатова, З.Т.Нишонова илмий ишларида кузатилади. Шу ўқув

қўлланманинг муаллифларидан бири В.М.Каримова ўзининг бир қатор китобларида психологиянинг ижтимоий психологияга алоқадор муаммоларини, чунончи раҳбарлик, лидерлик, мулоқот, самарали таъсир механизмлари, гуруҳ ва шахс психологияси муаммоларини; умумий психологияга алоқадор тафаккур, уни ривожлантириш усулларини, шахсда мустақил тафаккурни намоён бўлиши ва уни самарадорлигига оид масалаларни кўрсатиб берган. Шунингдек, бу муаллифнинг илмий йўналишлари оила, ёшларнинг оила тўғрисидаги ижтимоий тасаввурлари муаммоларига қаратилгандир.

Тасаввур ва ғояларга асосланган ҳолда психология фанининг асосий босқичлари мавжуд бўлиб, қуйида жадвални келтириб ўтамиз. Бунда:

Психология фанининг асосий босқичлари		
I босқич	Рух тўғрисидаги психология	Бундай таъриф психологияга 2300 йил аввал берилган. Инсон ҳаётидаги барча ноаниқ бўлган воқеа-ҳодисаларга руҳни мавжуд эканлиги билан тушунтириб берилган.
II босқич	Онг тўғрисидаги психология	XVII аср. Табиий фанлар риволаниши боис вужудга келади. Фикрлашга, ҳис этишга, хохиш-истакларга бўлган қобилият онг деб тушунилган. Ўрганишнинг асосий методи бўлиб инсонни ўзини-ўзи кузатиши ва фактларни таърифлаш ҳисобланган
III босқич	Хулқни ўрганувчи психология	XX аср. Психологиянинг вазифаларини кузатишда, бевосита кўришда, хусусан хулқни, инсоннинг реакцияларини, ҳаракатни чақирувчи мотивлар инобатга олинмаган
IV	Психиканинг аниқ фактларини, қонуниятларини	Илмий психологиянинг замонавий босқичлари

босқич	ва механизмларини ўрганувчи психология	
---------------	---	--

Психология тарихида психологлар учун аҳамиятли ва қизиқарли бўлган масалаларни таҳлил ва баҳолаш жараёнида турли ёндашувлар юзага келиб, инсон хатти-харакатини ўрганиш учун мавжуд технологиялар асосида ушбу илмий ёндашувлар янада шаклланиб борди. (Бенжамин & Бейкер 2004)⁶⁹.

Психологик ёндашувлар	Таснифи	Муҳим хисса қўшган тарафдорлар
Структурализм	психологик тажрибанинг асосий элементларини ёки “тузилмаларини” аниқлаш учун ички кузатиш усулидан фойдаланади	Вилгельм Вундт, Эдвард Б.Тинченер
Функционализм	нэга хайвонлар ва инсонларнинг хозирда эга бўлган, хусусан ишлаб чиқилган психологик жихатларини тушуниш учун ҳаракат қилади	Уильям Джеймс
Психодинамик	хатти-харакат -харакатни белгилашда бизнинг онгсиз фикрларимиз, ҳис-туйғуларимиз ва хотираларимиз, ҳамда эрта болалик тажрибасидан роль яратади	Зигмунд Фрод, Карл Юнг, Альфред Адлер, Эрик Эриксон, Карен Хорни
Хатти-харакат - ҳаракатга оид	онгни объектив тарзда ўрганишга имкон бермайдиган асосга таянади, ва шунинг учун психологлар хатти-харакат -харакатни ўрганишда ўз эътиборларини чеклашлари керак.	Джон Б.Уоцон, Б.Ф.Скиннер
Биологик	биологиянинг инсон хатти-харакат -харакати ва рухий жараёнларидаги ролига таянади (генетикаси, невротрансмитерлари, гормонлар ва мия)	Майкл Газзанига
Гуманистик	Эътибор шахсий ўсиши учун шахснинг салоҳиятига қаратилади	Карл Роджерс, Арбахам

⁶⁹ Lea Chapuis. хориж асар.74-б 77б.

		Маслоу
Когнитив-онгга оид	Идрок, тафаккур, хотира, ва хукм, шу жумладан, рухий жараёнларни ўрганишга бағишланган	Германн Эббингхаус, Сер Фредерик Бартлетт, Джин Пигет
Ижтимоий-маданий	ижтимоий вазиятлар ва маданиятларнинг одамлар ўзларини фикрлаш ва хатти-ҳаракат -ҳаракат таъсирида қандай топишлари ҳақидаги таълимот	Фриц Хейдер, Леон Фестингер, Стенли Шастер
Эволюцияга оид	хулқ ва рухий жараёнларнинг асоси сифатида мослашуви ва сақлаб қолишини ўрганади	Чарльз Дарвин, Дэвид Басс, Ричард Довкинс, Стивен Пинкер

Замонавий жаҳон психологиясининг йўналишларига келадиган бўлсак, унинг ушбу кўринишлари мавжуд:

1) *Бихевиоризм* – психологик тадқиқот предмети сифатида фақат хулқ ва унинг ташқи ва ички стимулларга боғлиқлиги кўрилади. Бихевиоризм психик воқеа-ҳодисаларни илмий тадқиқ этишни инкор этади. Бихевиорим асосчиси америкалик олим Д.Уотсон (1878-1958).

2) *Необихевиорим* – XX асрнинг 30- йилларида бихевиоризмдан кейин пайдо бўлган йўналиш. Хулқни бошқарилишида психик ҳолатларнинг фаол ролини тан олиши билан таърифланади. Намояндalари: америкалик психологлар Э.Толмен (1886-1959), К.Халл (1884-1952), Б.Скиннер (1904й.-).

3) *Гештальт психология* - XX асрнинг бошларида психология фанининг очик инқирози даврида Германияда пайдо бўлган. Ассоциативизмга қарши гештальтпсихология психик жараёнларининг ташкил этилишида ва уларни кечиши қонуниятлари ва динамикасида тизимлилик ва яхлитлиликни устун қўйишган. Намояндalари: М.Вертгеймер (1880-1943), В.Келлер (1887-1967), К.Левин (1890-1947).

4) *Гуманистик психология* – инсон ўз олдига камолотга етишга ва бунга эришишни мақсад қилган юқори даражада маънавий мавжудот сифатида қаралади. XX асрнинг биринчи ярмида АҚШ да пайдо бўлган. Психологлар: Г.Олпорт (1897-1967), А.Маслоу (1908-1970), К.Роджерс (1902-1987).

5) *Фрейдизм* – австриялик психиатр ва психолог Зигмунд Фрейд (1856-1939) номи билан боғлиқ бўлган таълимот. Психоанализдан ташқари (ғоялар ва тушлар таъбирини изоҳлаш ва бошқа онгсиз психик воқеаларнинг, ҳамда турли руҳий касалликларни ташхис этиш ва даволаш методларини), шахс назариясини, инсон ва жамият муносабатларига, инсонни психосексуал ривожланишининг босқичлари тўғрисидаги ғоялар мажмуини ўз ичга олган.

6) *Неофрейдизм* – З.Фрейднинг психоанализи асосида ташкил топган таълимот. Бу таълимот ўз намояндалари томонидан шахснинг шаклланишида жамиятнинг аҳамиятли ролини тан олиш ва инсоннинг ижтимоий хулқини ўрганишда органик эҳтиёжларга ягона асос сифатида қарашдан бош тортишлари билан ифодаланади.

Ҳозирги кундаги психологиянинг асосий масалалари қаторига: Ривожлантириш нуқтаи назаридан шахс хулқ-атворининг, хис-туйғулари ва мотивларининг яширин асосий сабабаларини ўрганишга қаратилади. Бунда: хулқ-атворга нисбатан ташкилий ёндашув, гуманистик ёндашув ва когнитив истиқболга қараб жадал ривожланиб бормоқда. Билиш жараёнларининг мия фаолияти билан узвий ҳамкорлик ҳолати ҳам ўрганилиши ҳозирда аҳамиятлидир⁷⁰.

Замонавий истиқболлар эса:

социомаданият истиқболи (ижтимоий хулқ-атвор билан маданият ўртасидаги муносабат);

биопсихологик истиқбол (ҳайвон ва инсон ўртасида, ирсий ва гормонал фаолият муносабатлар дораси);

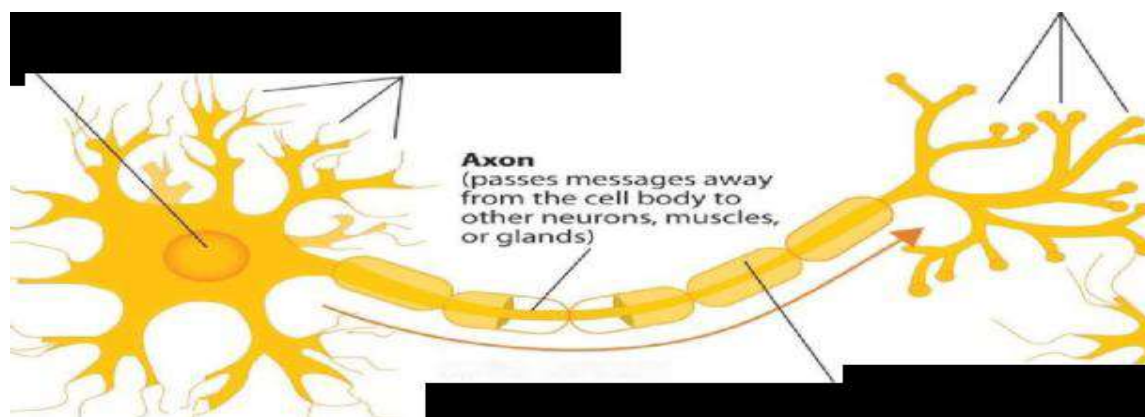
⁷⁰ General Psychology. PSY 1000. Sherry Dockins, MASA, LCPC,CADC, ICDVP.Sherry_Dockins@IVCC.edu

тадрижий истиқбол.

Психологиянинг физиологик асослари. Психиканинг моддий асослари тўғрисида фикр юритилганда, энг аввало, у миянинг хусусиятидир. Организмнинг психик фаолияти тананинг кўп микдордаги аъзоларининг ёрдами билан ишга тушади. Аъзоларнинг баъзи бирлари таъсиротларни қабул қилса, бошқалари уларни сигналларга айлантиради ва хатти-ҳаракатларнинг амалга ошишини назорат қилади.

Органик оламнинг микроорганизмдан то инсонга қадар бир неча ўн миллион йил давом этган эволюцияси давомида хатти-ҳаракатларнинг, хулқ-атворнинг физиологик механизмлари узлуксиз равишда мураккаблашиб, табақаланиб, бунинг оқибатида организм муҳитнинг ўзгаришларига тез реакция қилувчан, мослашувчан хусусият касб этиб борган. Жумладан, нерв системасининг асосий унсурлари нерв хужайралари ҳисобланиб, уларнинг функцияси кўзғатишдир. Нейрон хужайра таначасидан, дендритдан, аксондан ташкил топади⁷¹.

Нейрон хужайра таначаси, дендритдан ва аксондан ташкил топиши⁷²

⁷¹ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 62-p.

⁷² Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 62-p.

Марказий нерв системаси бош мия ва орқа миядан иборат. Ҳозирги замон фанининг кўрсатишича, орқа мия ва мия найчаси рефлектор фаолиятининг туғма яъни ҳисобланган шаклларни амалга оширади, катта ярм шарларнинг қобиғи эса ҳаётда орттирилган, психика ёрдами билан бошқариладиган хулк-атвор шаклларининг органи саналади.

Одамнинг психик ҳаётида катта ярим шарлар қобиғи сиртининг пешона қисмлари алоҳида роль ўйнайди. Психик функциялар муайян тарзда чап ва ўнг ярим шарлар ўртасида тақсимланиши чуқур ўрганилган. Маълумки, психиканинг мазмуни тирик мавжудод ўзаро муносабатда бўладиган ташқи олам билан белгиланади. Шунинг учун ташқи олам инсон мияси учун шунчаки оддий биологик муҳит эмас, балки одамлар томонидан уларнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида яратилган ҳодисалар олами ҳамдир. Психик ҳодиса сифатида онгнинг ҳаракати танасиз рухнинг хусусиятига эмас, балки вужудга келиш усулига, биноан рефлексга ўхшаш хислатга эга бўлган жараёндир.

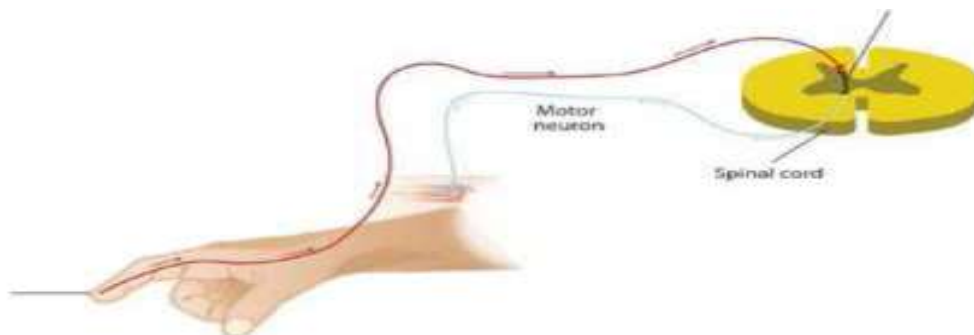
Иван Михайлович Сеченов⁷³
(1829-1905)

**РУС ФИЗИОЛОГИ. ФИЗИОЛОГИК
МАКТАБ АСОСЧИСИ.
МАТЕРИАЛИСТ.**

Психиканинг рефлектор хусусияти тўғрисида мулоҳаза юритилганда рус олими И.М.Сеченовнинг «Бош мия рефлекслари» номли асарида фикр билдиришича, «онг ва онгсиз ҳаётнинг барча ҳаракатлари рўй бериш усулига кўра рефлекслардан иборатдир». Психик ҳодиса инсоннинг шахсий ғояларини, ҳиссий кечинмаларини, сезги ва *идрок* жараёнларини ўзи кузатиш жараёнида акс этувчи воқеликдангина иборат эмас. Балки у

⁷³ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

рефлекс сингари ташқи қўзғатувчиларнинг таъсирини ва унга жавобан билдириладиган ҳаракат реакциясини ҳам ўзида мужассамлаштиради.⁷⁴

Психологияда тан олиб келинаётган исихик жараёнлар онгнинг ичида туғилади ва унинг ичида яқунланади, деган ғоя И. М. Сеченов томонидан инкор қилинади.

И.М. Сеченовнинг фикрича, психик ҳодиса яхлит реффлектор ҳаракат туфайли юзага келувчи ва унинг маҳсули бўлиши билан бирга вужудга келмаган, лекин таъсир ўтказиш эҳтимоли мавжуд қутилмадан бохабар қилувчи омил функциясини бажаради. Психик жараёнлар организмда сигнал ва бошқарув функциясини ижро этиб, ўзгарувчан шарт-шароитларга ҳаракатни мослаштиради. Психик жараён миянинг бўлмалари яъни таркибий қисмлари функцияси тариқасида ташқи олам тўғрисидаги ахборот фаолиятини идора қилувчи ҳисобланади.

Барча хайвонларнинг миялари умумий шаклида жуда ўхшаш. Хар бир хайвоннинг мияси қатламли бўлиб, миянинг асосий тузилмалари (3.5-расмга қаранг) ўхшайди. Миянинг энг чуқур тузилмалари – орқа мияга яқин мия-қисмлари миянинг энг қадимий қисмини ташкил қилади ва бу сохаларда улар бизнинг олис аجدодларимиз қилган бир хил вазифаларни бажаради. "Эски мия", ҳаракатланувчи дам олиш ва озиқлантириш, нафас олиш каби асосий омон қолиш вазифаларини тартибга солади ва бизнинг хис-туйғуга оид тажрибамизни яратади. Одамлар, жумладан, сут эмизувчи хайвонларда, масалан, яхши хотира, янада мураккаб ижтимоий шовқинларни хис қилиш қобилиятини таъминлаш орқали янада чуқур мия

⁷⁴ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 87-p.

катламларини ишлаб чиқди. Одамлар - бош мия пўстлоғи деб номлануви ташқи катламни жуда кенг ва юқори тарзда ривожлантирдилар, ва у бизни ушбу жараёнларни қабул қилиш имконини беради.

Мия сопи миянинг энг қадимги ва ички минтақа хисобланади. Бу нафас, эътибор ва ҳаракат жавоб шу жумладан, ҳаётнинг энг асосий вазибаларини, назорат қилиш мўлжалланган. Орқа мияга бош суяги киради ва мияни, юрак тезлигини ва нафас назорат мия сопи майдонини ҳосил қилади, ва бу ердан мия сопи бошланади. Кўп ҳолларда ёлғиз орқа миянинг ўзи ҳаётни сақлаб қолиш учун етарли бўлади – ҳайвонлар орқа миядан юқорида турган мияларининг қолдиғи туфайли ҳалигача, еб нафас, ва ҳатто кўчиб ўтишга қодир. Орқа миянинг доирасимон шакли – пон дейилади, бу мия сопидаги тузилма бўлиб – тана ҳаракатларини назорат қилишга ёрдам бериб, катта ролни мувозанат ва юришга беради.⁷⁵

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, И. М. Сеченов психиканинг рефлекторлиги ва фаолиятнинг психик жихатдан бошқарилиши таъли-мотини ҳаспўшлаб берди. Бу илғор ғоя муҳим таълимот, назария рус олими И.П.Павлов ҳам одамларнинг, ҳам ҳайвонларнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳаракати мия билан бошқарилиши қонуниятини очиқ, мазкур қонуниятларга тааллуқли биринчи ва иккинчи сигналлар тизими тўғрисидаги таълимотни илгари сурди.

Теварак-атроф муҳитидаги нарса ва ҳодисаларнинг кўриниши, эшитилиши, енгил ёки оғирлиги, қаттиқ ёки юмшоқлиги кабилар ҳайвонлар учун шартсиз кўзғатувчи кейинчалик, улар шартли рефлексга айланиши мумкин. Бинобарин, уларнинг психик фаолияти биринчи сигналлар системаси босқичида амалга ошади ва унга узлуксиз равишда амал қилади. Инсон фаолияти ва ҳулк-атвори учун ҳам биринчи сигнал системасининг сигналлари яъни тасаввурлар, образлар уларни бошқариши, йўналтириши, муҳим аҳамият касб этади. Масалан, йўл, кўча

⁷⁵ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 70-p.

коидалари, хавф-хатар белгилари шахс учун муҳим роль ўйнайди. Инсоннинг хулқ-атворини сигнал қўзғатувчилар механик равишда бошқармайди, балки мазкур қўзғатувчиларнинг мияга ўрнашиб қолган тимсоллари, яъни сигналлари бошқариб туради. Муайян тимсолга эга бўлган тимсоллар нарса ва ҳодисалар тўғрисида сигнал жўнатади, бунинг натижасида инсоннинг хатти-ҳаракатини бошқариб туради.

Одамларда ҳайвонлардан фарқли ўлароқ, биринчи сигналлар системаси билаи бир қаторда иккинчи сигналлар системаси ҳам мавжуддир. Иккинчи сигналлар системасининг сигналлари одамлар томонидан талаффуз этилган ва сўзлардан ташкил топади. Агар сўзнинг маъноси шахсга таниш бўлса, у ҳолда унинг хулқ-атворини бошқара олади, табиий ёки ижтимоий муҳитга мослашувини таъминлашга ёрдам кўрсатади. Агарда сўзнинг маъноси нотаниш бўлса, у одамга фақат биринчи сигналлар системасининг сигналлари тарзида таъсир ўтказади ва шахс учун аҳамиятсиз нарсага айланиб қолади. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чикқан ҳолда психика объектив борлиқнинг субъектив образининг воқелик тарзида мияда акс этиши деб баҳолаш мумкин. Психика борлиқнинг сезги органнинг орқали инсоннинг миясига бевосита таъсир этиши асосида вужудга келиб, билиш жараёнларида, шахснинг хусусияти ва ҳолатларида, диққати, ҳис туйғулари, характер хислатларида, қизиқиши ҳамда эҳтиёжларида ўз ифодасини топади. Психиканинг негизида миянинг реффлектор фаолияти ётади. киик дунёдан кириб келадиган қўзғатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини билдиради. Бош мия катта ярим шарларида вужудга келадигай муваққат нерв боғланишлари психик пмисаларнинг физиологик асослари ҳисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади.

Психофизиологик қонуниятларга биноан миянинг функцияси нафақат нерв боғланишларининг бирлашиш механизми ҳамда анализаторлар фаолияти механизмлари таъсирида ҳосил бўлади.

6.3. Психологиянинг асосий методлари

Одамларнинг ўз кундалик ҳаётларида маълумот тўплашлари ва уларни изоҳлаш усуллари доимо ҳам илмий бўлавермайди. Одатда, маълум бир ҳолат учун изоҳ тўғридек туюлади. Бунда биз изоҳни ҳақиқат деб оламиз. Аммо, бундай асослаш илмийдан кўра кўпроқ ички овозга таянган бўлади. Интуиция – ички овоз бу кўпроқ тажрибавий, ҳиссий, автоматик ва онгсиз фикрлаш бўлиб, ҳолатнинг барча аспектларини таҳлил қилишга олиб келмайди. (Кахнеман, 2011).⁷⁶

Айтиш жозки, аниқ изланиш предметиға эға бўлган ҳар қандай фан ўша предметининг моҳиятини ёритиш ва материаллар тўплаш учун махсус усуллар ва воситалардан фойдаланади ва улар фаннинг **методлари** деб юритилади. Фаннинг салоҳияти ва обрўси ҳам биринчи навбатда ўша методлар ёрдамида тўпланган маълумотларнинг **ишончлилиги ва валидлилигига** боғлиқ бўлади. Бу фикрлар бевосита психологияға ҳам алоқадор бўлиб, методлар масаласи бу фанда жуда катта аҳамиятға молик масала сифатида қаралади. Чунки юқорида таъкидлаганимиздек, психик ҳодисаларни бевосита қўл билан ушлаб, кўз билан илғаб, қулоқ билан сезиш қийин. Лекин жуда кўплаб фанлар билан фаол ҳамкорлик шунга олиб келганки, психологиянинг ҳар бир тармоғи ўз вазифаларини ечиш ва маълумотларға эға бўлиш учун кўплаб методларни синовлардан ўтказиб энг ишончли ва мукамалларини сақлаб қолган.

Келтирилган методлар ёрдамида тадқиқотчи ёки қизиққан шахс у ёки бу психик жараён, ҳолат ёки шахс хусусиятлари тўғрисида бирламчи маълумотлар тўплайди, тўпланган маълумот яна таҳлил қилинади ва махсус тарзда ишлатилиши мумкин. Психология фанида инсон психикасини тадқиқот қилиш методларининг турлича таснифи мавжуд. Б.Г. Ананев психикани ўрганиш методларини тўртта гуруҳға ажратиб

⁷⁶ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 70-p.

берган.

Психологиянинг асосий методлари

АСОСИЙ МЕТОДЛАР	Асосий методларнинг вариантлари
КУЗАТИШ МЕТОДИ	Ташқи (обектив кузатиш) Ички (субектив, ўз-ўзини кузатиш) Ёрқин кузатув (стандартлаштирилган) Гуруҳ ичида кузатиш Гуруҳ ташқарисида кузатиш
СЎРОҚ МЕТОДЛАРИ	Оғзаки сўроқ, Ёзма сўроқ Ёркин сўроқ (сухбат) Стандартлаштирилган сўроқ
ТЕСТЛАР МЕТОДИ	Тест – сўров Тест - топшириқ Проектив тест Сосиометрик тест
ЭКСПЕРИМЕНТ	Табиий эксперимент Лаборатория эксперименти
МОДЕЛЛАШТИРИШ	Математик моделлаштириш Мантикий моделлаштириш Техник моделлаштириш Кибернетик моделлаштириш

Кузатиш методи. Кузатиш методи табиий методлар жумласига киради.

Ташқи кузатиш моҳиятан кузатиловчи хулқ-атворини бевосита ташқаридан туриб кузатиш орқали маълумотлар тўплаш усулидир.

Ёркин кузатув кўпинча бирор ижтимоий ҳодиса ёки жараёнини ўрганиш мақсад қилиб қўйилганда қўлланилади.

Ўз-ўзини кузатиш эса одам ўзида кечаётган бирор ўзгариш ёки ходисани ўзи ўрганиш мақсадида маълумотлар тўплаш ва қайд этиш усулидир.

Масалан, байрам арафасида аҳолининг қайфиятини билиш мақсадида кузатув ташкил қилинса, олдиндан махсус режа ёки дастур бўлмайди, кузатув объекти ҳам қатъий бўлиши шарт эмас. Ёки дарс жараёнида болаларнинг у ёки бу мавзу юзасидан умумий муносабатларини билиш учун ҳам баъзан эркин кузатиш ташкил этилиши мумкин. Стандартлаштирилган кузатув эса, бунинг акси бўлиб, нимани, қачон, ким ва кимни кузатиш қатъий белгилаб олинади ва махсус дастур доирасидан чиқмасдан, кузатув олиб борилади.

Сўров методи психологиянинг барча тармоқларида бирламчи маълумотлар тўплашнинг анъанавий усулларидан ҳисобланади. Унда текширилувчи текширувчи томонидан қўйилган қатор саволларга мухтасар жавоб қайтариши керак бўлади.

Агар мабодо унинг профессионал маҳорати ёки тажрибаси бунга етарли бўлмаса, сўров ўз натижаларини бермаслиги мумкин. Лекин маҳоратли сўровчи ушбу метод ёрдамида инсон руҳий кечинмаларига алоқадор бўлган ноёб маълумотларни тўплаш имконига эга бўлади.

Оғзаки сўроқни ёки баъзан уни оддийгина қилиб суҳбат методи деб аталади, ўтказадиган шахс унга маълум даражада тайёргарлик кўргач сўроқ ўтказди.

Суҳбат методи. Бу метод билан инсон психикасини ўрганишда суҳбатнинг мақсади ва вазифаси белгиланади, унинг объекти ва субъекти танланади, мавзуси, ўтказиладиган вақти аниқланади, яқка шахслар, гуруҳ ва жамоа билан ўтказиш режалаштирилади, ўрганилаётган нарса билан узвий боғлиқ савол жавоб тартиби тайёрланади. Суҳбатнинг бош мақсади муайян бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Суҳбат орқали турли ёшдаги кишиларнинг тафаккури, ақл-заковати, хулқ-атвори, қизиқиши, эътиқоди, иродаси тўғрисида маълумотлар олинади.

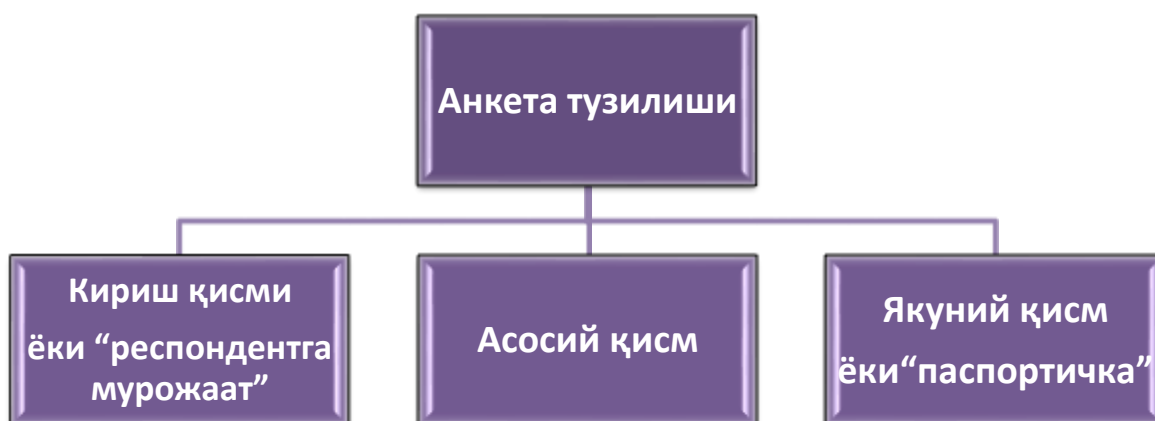

Ёзма сўроқ ёки анкетанинг афзаллиги шундаки, унинг ёрдамида бир вақтнинг ўзида кўпгина одамлар фикрini ўрганиш мумкин бўлади.

Унга киритилган саволлар, улардан кутиладиган жавоблар (ёпик анкета), ёки эркин ўз фикрini баён этиш имкониятини берувчи (очик анкета) сўровномалар аниқ ва равои тилда жавоб берувчилар тушуниш даражасига монанд тузилган бўлса, шубҳасиз, қимматли бирламчи материаллар тўпланади.

Анкета методи ҳаммага таниш бўлган усуллардан бири. Ёзма сўроқ ёки анкетанинг афзаллиги шундаки, унинг ёрдамида бир вақтнинг ўзида кўпгина одамлар фикрini ўрганиш мумкин бўлади.

Одатда анкета тузилиши жиҳатдан уч қисмга бўлинади:

1

Кириш қисми ёки “респондентга мурожаат”.

Бу қисмда одатда тадқиқот мақсадлари ва уларнинг қандай фойдаси борлиги, текширилувчининг шахсий иштироки нима бериши, олинган маълумотларнинг умумлаштирилган ҳолда ишлатилиши (анонимлик), анкетанинг тўлдирилиш йўллари ва босқичлари ёзилади. Ўйриқнома-мурожаатнинг қанчалик яхши ёзилганлиги бевосита текширилувчининг ишга бўлган муносабатига боғлиқдир.

2

Асосий қисм.

Бунга саволлар киритилади.

3

Яқуний қисм ёки “паспортчика”

Бу қисм респондентнинг шахсий сифатдаги объектив маълумотларни олишга қаратилган бўлиб, унда текширилувчининг жинси, ёши, оилавий аҳволи, касб-кори ва бошқалар сўралади.

Анкеталар тарқатилиш услубига кўра:

- ✚ *қўл билан тарқатиладиган;*
- ✚ *почта, э-маил ёки СМС орқали юбориладиган;*
- ✚ *газета ёки журналлар орқали тўлдириладиган турларга бўлинади.*

Қўлга киритилган маълумотларга одатда, статистик қайта ишлов берилади ёки улар компьютер дастурлари ёрдамида таҳлил қилинади.

Сўроқнинг ҳам эркин ва стандартлаштирилган шакллари мавжуд бўлиб, биринчисидан олдиндан нималар сўралиши катъий белгилаб олинмайди, иккинчи шаклида эса, ҳаттоки, компьютерда дастури ишлаб чиқилиб, минглаб одамларда бир хил талаблар доирасида сўроқ ўтказилиши назарда тутилади.

Интервью методи – одамлар тилидан ёзма ёки оғзаки тарзда олинган фикрлар маълумотларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади.

Интервью – бу бевосита, эркин фикр алмашинуви шароитида ўзаро фикр алмашинувига қаратилган мулоқотдир. Чунки суҳбатдан фарқли ўлароқ интервью аниқ муаммо доирасида, қатъий бир йўналишда олиб борилади. Интервью олувчи суҳбатдошга нисбатан нейтрал мавқеда бўлиб, унинг фикрлашига халақит бермаслиги, айниқса, унга тазъийк ўтказмаслиги лозим. Интервью жараёнининг самарали кечиши учун суҳбатдошда ўзига нисбатан ижобий муносабат шакллантириб, биринчи сўзларни аниқ, раво, ифодали баён қилиш муҳимдир.

Интервью ўтказишга одам махсус равишда тайёргарлик кўриши керак, чунки у одамдан қатор муҳим сифатларнинг бўлишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам психодиагностикада “ролли ўйинлар” методи ёрдамида психодиагност ёки амалий психолог махсус тайёргарлик курсидан ўтадилар.

ТАРЖИМАИ ҲОЛ (БИОГРАФИЯ) МЕТОДИ - инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар муҳим аҳамиятга эга. Бу борада кишиларнинг таржимаи ҳоли, кундалиги, хатлари, эсдаликлари, ўзгалар ижодига берган баҳолари, танбехлари, тақризлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган иаржимаи ҳол ҳақидаги материаллар: эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, баҳолар, аудио ва видеокассеталар, СД, ДВД, MP3 дисклар, мултимедиалар, ҳужжатли филмлар, тақризлар ўрганилаётган шахсни тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Таржимаи ҳол маълумотлари инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатишда, унинг суҳбат ва тажриба методлари билан ўрганиб бўлмайдиган жиҳатларини очиб беришда ёрдам беради. Масалан, мазкур маълумотлар орқали ижодий ҳаёл билан боғлиқ жараёнлар: шеърят,

музыка, нафосат, тасвирий санъат, техник ижодиётнинг нозик турлари ва кашфиётдаги тафаккурнинг ўзига хослигини, шахснинг маънавият, кадрият, қобилият, иқтидор, истеъдод сингари фазилатларини ўрганиш мумкин. Инсон онгининг хоссаси, намоён бўлиши, ривожланиши, ўзига хос ва ижтимоий хусусиятлари атоқли шахслар билдирган мулоҳазаларида ўз ифодасини топади. Алломалар тўғрисидаги маълумотлар замондошлари, издошлари, сафдошларининг таъриф тавсифлари орқали авлоддан авлодга ўтади.

Биографик маълумотлар одамларнинг ўзини-ўзи тарбиялаши, назорат қилиши, идора этиши, ўзининг услубини яратиши, камолот чўққисига эришиши жараёнида намуна вазифасини ўтайди.

Бадиий адабиётда яратилган талай асарлар, масалан, Садриддин Айний, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Лев Толстой, Максим Горкий ва бошқа катор адибларнинг эсдаликлари таржимаи ҳол шаклида бўлиб, улар билан танишиш натижасида муаллифларнинг ҳис-туйғуси, темпераменти, характери, қобилияти, истеъдоди, қизиқиши, интилиши, майли, лаёқати, дунёқараши эътиқоди, нафосати, ахлоқ ва одоби тўғрисида маълумолар олиш мумкин.

ТЕСТ МЕТОДИ. ТЕСТЛАР охириги пайтда ҳаётимизга дадил кириб келган текширув усуллари сирасига киради. Улар ёрдамида бирор ўрганилаётган ҳодиса хусусида ҳам сифат, ҳам микдор характеристикаларини олиш, уларни кўпчиликда қайта - қайта синаш ва маълумотларни коррелясион анализ орқали ишончлиликка текшириш мумкин бўлади. Айни тестга қўйилган талаб ҳеч қачон ўзгармайди, ҳаттоки, шундай тестлар борки, улар турли миллат ва элат вакилларида, турли даврларда ҳам ўзгармаган ҳолда ишлатилаверади. Масалан, Равеннинг ақлий интеллектни улчаш, Кеттелнинг ва Айзенкнинг шахс тестлари шулар жумласидандир.

Тест – сўров олдиндан қатъий тарзда қабул қилинган саволларга бериладиган жавобларни тақозо этади.

Масалан, Айзенкнинг 57 та саволдан иборат тести шахсдаги интроверсия - экстровеерсияни ўлчайди, саволларга «ҳа» ёки «йўқ» тарзида жавоб бериш сўралади.

Тест-топшириқ одам хулқи ва ҳолатини амалга оширган одам хулқи ва ҳолатини амалга оширган ишлари асосида баҳолашни назарда тутлади.

Масалан, шахс тафаккуридаги креактивлиликни аниқлаш учун кўпинча бир қарашда оддийгина топшириқ берилади: берилган 20 та доира шаклидаги шакллардан ўзи хоҳлаганча расмлар чизиш имконияти берилади. Маълум вақт ва тезликда бажарилиш суръати, расмларнинг ўзига хос ва бетакрорлигига қарабшахс фикрлаши жараёнининг нақадар ностандарт, ижодий ва креактивлигига баҳо берилиб, микдорий кўрсаткич аниқланади.

Проектив тестлар – тестнинг асл мақсади текширилувчига сир бўлади. Текширилувчи топшириқни бажараётганда, нимани аниқлаши мумкинлигини билмайди.

Проектив методлар тест усулларининг бир кўриниши ҳисобланиб, уларда текширилувчига аниқ тизимга ёки кўринишга эга бўлмаган ноаниқ нарсалар тавсия этилади ва уларни шарҳлаш топшириғи берилади. Бинобарин, текширилувчига турлича талқин қилиш мумкин бўлган расмлар, тугалланмаган ҳикоялар, бирор аниқ кўриниши мавжуд эмас буюмлар, ёғочлар берилиши, ёки уларга қараб текширилувчи ўзининг ҳиссий кечинмалари, қизиқишлари, дунёқараши нуқтаи назаридан

баҳолаши кутилади.

Проектив усуллар қаторига машҳур “Роршахнинг сиёҳ доғлари” тестини киритиш мумкин (1921й.). Бу – икки томонлама симметрик шаклда берилган 10 хил доғлардан иборат бўлиб, ҳар бир “доғ” ниманинг шаклини эслатиши сўралади. Унинг оғзидан чиққан сўзлар, ассоциацияларга қараб (контент-таҳлил қилиниб), шахс хусусиятлари юзасидан хулоса чиқарилади. Ўша 1921 йилда кашф этилган «сиёҳ доғлари» ва уларга қараб текширилувчининг нималарни эслаётганлиги, доғлар нималарга ўхшаётганлигига қараб, унинг шахс сифатидаги йўналишлари, ҳаётий тамойиллари, кадриятларига муносабати, ишни бажариш пайтидаги эмоционал ҳолатлари аниқланади. Бу тестлар жуда ноёб, қимматли, лекин уни фақат профессионал психологгина қўллаши ва натижаларни моҳирона таҳлил қилиши талаб қилинади.

Яна бир проектив усул – бу С.Розенсвейгнинг расмли ассоциацияларидир.⁷⁷

Саул Розенсвейг⁷⁸
(1907 – 2004)

Америкалик психолог, психотерапевт

Бунда турмушда тез-тез учраб турадиган зиддиятли вазиятларни акс эттирган расмлар текширилувчига тавсия қилинади. Бу расмларда бир томонда турган персонажлар нималарнидир гапираётган ҳолда гавдалантирилади, унга қарама-қарши томондаги шахс ҳали жавоб

⁷⁷ Karla A. Lassonde. Introduction to Psychology. University of Minnesota Libraries Publishing edition, 2015. P 30-34.

⁷⁸ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

қайтариб улгурмаган, текширилувчидан текширувчи тез, қисқа муддат ичида бўш катакларга қайтарилиши кутилаётган жавобни ёзишни сўрайди. Берилган жавобларга қараб шахснинг йўналиши, унинг зиддиятларга муносабати, жаҳолат ҳиссининг хусусиятлари, бу ҳиснинг кимларга қаратилганлиги ва шунга ўхшаш фактлар тўпланади.

Психологик тажриба ёки эксперимент методи. Ушбу метод турли ёшдаги (чақалоқлик, болалик, ўқувчилик, ўспиринлик, етуклик, кексалик) одамлар психикасини чуқурроқ, аниқроқ тадқиқ қилиш методлари ичида энг муҳими ҳисобланади.

Эксперимент методи – кўпинча одамлар психикасини чуқурроқ, аниқроқ тадқиқ қилиш методлари ичида энг муҳими ҳисобланади. Эксперимент методи ёрдамида сунъий тушунчаларни шакллантириш, нутқ ўсишини текшириш, факулотдаги ҳолатдан чиқиш, муаммоли вазиятни ҳал қилиш, билиш жараёнлари, шахснинг ҳис-туйғулари, характер ва типологик хусусиятлари ўрганилади.

Табиий метод психологик-педагогик масалаларни ҳал қилишда қўлланилади. Методнинг илмий асоси 1910 йилда Ф.Лазурский томонидан ишлаб чиқилган. Табиий шароитда инсон психикасини ўрганишда синалувчилар эспериментдан беҳабар бўлиши, тадқиқот дастури шарт-шароит билан мувофиқлаштирилиши ҳамда кундалик ҳаёт тарзидан четга оғишлар бўлмасилиги лозимдир.

**Александр
Фёдорович Лазуриский⁷⁹
(1974-1917)**

Рус шифокор-психологи

Лаборатория (клиника) методи кўпинча индивидуал (гоҳо гуруҳ ва жамоа) шаклида синалувчилардан яширмай, махсус психологик асбоблар, йўл-йўриқлар, тавсиялар, кўрсатма ва иловалардан фойдаланиб олиб борилади. Лаборатория методи ёрдами билан диққатнинг сифатлари, сезги, идрок, хотира ва тафаккурнинг хусусиятлари, эмоционал ҳамда иродавий ва ақлий зўриқиш сингари мураккаб психик ҳолатлар текширилади. Кўпинча лаборатория шароитида кишилар (учувчи, шофёр, оператор, электрончилар) ва кутилмаган тасодифий вазиятлар (ҳалокат, портлаш, издан чиқиш, шовқин кўтариш)нинг моделлари яратилади. Асбобларнинг кўрсатиши бўйича ўзгаришлар, ривожланиш динамикаси, жисмоний ва ақлий толиқиш, ҳиссий-иродавий, асабий зўриқиш, жиддийлик, танглик қандай содир бўлаётганини ифодаловчи маълумотлар олинади.

Психологик экспериментнинг моҳияти шундаки, унда атайлаб шундай сунъий бир вазият шакллантирилади ва ташкил этиладики, айнан шу вазиятда қизиқтираётган психик жараён ёки ҳодиса ажратилади, ўрганилади, таъсир кўрсатилади ва баҳоланади. Агар табиий эксперимент ўша қизиқтираётган феномен текширилувчи учун табиий ҳисобланган шароитларда (масалан, меҳнат жараёнида, каникулда ёзги лагерда, лисей аудиториясида ва шунга ўхшаш) мақсадли ташкил этилиб, ўрганилса, лаборатория эксперименти махсус жойларда, махсус асбоб - ускуналар

⁷⁹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

воситасида атайлаб ўрганилади. Масалан, диққатингизнинг хусусиятларини билиш керак бўлса, психология лабораториясида махсус тахистоскоп деб аталган мослама ёрдамида ёки «Ландолт ҳалқачалари» деб номланган жадваллар ёрдамида ўрганиш мумкин бўлади. Ҳаттоки, ижтимоий муносабатлар борасида ҳам ўзаро ҳамжихатлик, лидерлик ва конформлилик ҳодисаларини текшириш учун *группавий интеграторлар ва гомеостат* деб номланувчи мосламалар яратилган ва улар ёрдамида гуруҳдаги турли хил ҳодисалар ўлчанган.

Моделлаштириш методи.

 Моделлаштириш методи кузатиш, сўроқ, эксперимент ёки бошқа усуллар ёрдамида ўрганилаётган ҳодисанинг туб моҳияти очилмаган шароитларда қўлланилади.

Бунда ўша ҳодисанинг умумий хоссаси ёки асосий параметрлари моделлаштирилиб, ўша модел асосида тадқиқотчини қизиқтирган жиҳат ўрганилади ва хулосалар чиқарилади.

Моделлар техник, мантиқий, математик ёки кибернетик бўлиши мумкин.

- *математик*
- *техник*
- *мантиқий*
- *кибернетик тарзида бўлиши мумкин.*

Ҳозир кўпгина мураккаб шахс хусусиятлари ҳам программалаштирилган бўлиб, улар алгоритмлар асосида қисқа фурсатда кўпгина сифатларни кўплаб параметрлар нуқтаи назаридан ҳисоблаб натижаларни умумлаштиришга имкон бермоқда. Кўпинча математик ўйинлар ғояси одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар соҳасини ўрганишда ҳам қўлланилмоқда. Маълум бўлишича, одамнинг фикрлаш операсиялари билан ЭХМ ларнинг ишлаш принциплари ўртасида маълум

уйғунлик бор экан, бу эса мураккаб психик жараёнларни моделлаштириш орқали инсон ақлу - заковати чегарасини янада кенгайтириш истикболини беради.

6.4. Психологиянинг асосий тармоқлари

Психологиянинг тадбиқий ва амалий соҳалари

Ҳозирги даврга келиб психологияни инсон шахси ҳақидаги энг муҳим фанлардан бири сифатидаги аҳамиятини ҳамма тан олмоқда. Инсон шахсининг эса бевосита кириб бормаган соҳасини топиш қийин. Психология иқтисод, педагогика, фалсафа, мантик, социология ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан алоқадор фан ҳисобланади.

Психологиянинг 300 дан ортиқ тармоқлари фан сифатида ривожланаётганлиги ҳозирги кунда психологиянинг фанлар тизимида янада мустаҳкамланаётганлигидан далолат беради:

Зоопсихология

Нейропсихология

**Меҳнат
психологияси**

**Инженерлик
психологияси**

**Юридик
психология**

**Харбийлар
психологияси**

Савдо психологияси

**Тиббиёт
психологияси**

**Генетик
психология⁸⁰**

- *умумий психология* - психологиянинг барча масалаларининг ўзига хос жihatларини ўрганадиган махсус соҳаси;

- *педагогик психология* - кишига таълим ва тарбия беришни психологик қонуниятларини ўрганишни ўз предмети деб билади;

- *ёш давр психологияси* - турли ёшдаги одамларнинг туғилгандан то умрининг охиригача психик ривожланиш жараёнини, шахснинг шаклланиши ва ўзаро муносабатлари қонуниятларини ўрганади;

- *дифференциал психология* – инсонларнинг психологиясидаги ва хулқидаги тафавутларини ўрганади, тушунтиради;

- *зоопсихология* – ҳайвонлар хулқини ва психологиясини ўрганади;

- *когнитив психология* – психологиядаги замонавий йўналишларидан бири бўлиб, инсон хулқини унинг билимлари асосида ва уларни шаклланиш динамикасини ўрганади;

- *нейропсихология* – психик жараёнларни, психик хусусиятларни мия фаолияти билан боғлиқлигини ўрганади;

- *парапсихология* – ноанъавий бўлган ва инсоннинг психологияси, хулқи билан боғлиқ воқеаларни илмий изоҳлаб беришга бўйсунмайдиган нарсаларни ўрганади.

- *ижтимоий психология* - одамларнинг жамиятдаги биргаликдаги иш фаолиятлари натижасида уларда ҳосил бўладиган тасаввурлар, фикрлар,

⁸⁰ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

этикодлар, ҳиссий кечинмалар ва хулқ-атворларини ўрганади;

- *этнопсихология* – психология фанининг тармоғи бўлиб, у инсон психикасининг этник хусусиятларини, миллий характерини, миллий англашни, этник стереотипларни, шу воқеалар шаклланишининг қонуниятларини ўрганади;

- *меҳнат психологияси* - киши меҳнат фаолияти психологик хусусиятларини, меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг психологик жиҳатларини ўрганади;

- *инженерлик психологияси* - автоматлаштирилган бошқарув системалари операторнинг фаолиятини, одам-техника ўртасида функцияларни тақсимлаш ва мувофиқлаштиришнинг хусусиятларини ўрганади;

- *юримдик психология* - ҳуқуқ системасининг амал қилиши билан боғлиқ масалаларнинг психологик асосларини ўрганади;

- *ҳарбий психология* - кишининг ҳарбий ҳаракатлар шароитида намоён бўладиган хулқ-атворини, бошлиқлар билан ижро этувчилар ўртасидаги муносабатларнинг психологик жиҳатларини ўрганади;

- *савдо психологияси* - жамиятда тижоратнинг психологик шароитлари, эҳтиёжнинг индивидуал, ёшга оид, жинсга оид хусусиятларини, харидорга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайди, модалар психологияси каби масалаларини кўради;

- *тиббий психологияси* - шифокор фаолияти психологиясини, бемор хулқ-атворининг психологик жиҳатларини ўрганади;

- *генетик психология* – психик воқеа-ҳодисаларнинг келиб чиқишини ва инсон генотиби билан боғлиқлигини ўрганади.

Шунингдек психологияда оилавий ҳаёт психологияси, бошқарув психологияси, иқтисодий психология, шахс психологияси, раҳбар психологияси, мулоқот психологияси, интеллект психологияси, психодиагностика ва бошқа кўплаб соҳалари мавжуд.

Амалий психологиянинг асосий йўналишлари. Ҳозирги замон

илм - фанининг қадри ва аҳамияти унинг нечоғли амалиётга кириб бориб, тадбиқий салоҳияти ортиб бориши билан баҳоланади. Психологиянинг охириги йиллардаги тараққиёти ҳам айнан ана шу мезон талабларига жавоб бериши билан характерланади.

Амалий психологиянинг асосий йўналишлари⁸¹

**Сиёсат соҳасидаги
психология**

Оила ва никоҳ

Маъориф

**Ҳуқуқбузарликни
олдини олиш**

Саноат

Ишлаб чиқариш

Маркетинг

Хизматлар

Тадбиркорлик

Саноат ва ишлаб чиқариш соҳаси

- маркетинг хизматлари
- ходимлар (персонал) билан ишлаш.

⁸¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Сиёсат соҳасидаги психология.

Сиёсий соҳада ишлаётган психолог ишининг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, унга қуйидагилар киради:

- а) сиёсатда психолог аралашуви кўпчилик оммага бевосита алоқадор бўлмайди;
- б) зарурат туғилганда, психолог шундай тез ва ишончли ўлчайдиган методикаларни ишлатадики, уларнинг натижалари сир сақланиб, ўша буюртмачи - сиёсатчининг талабига кўра изланишлар олиб борилади;
- в) психолог ҳар бир сиёсатчи учун шундай ишончли шахс бўлиши лозимки, ундан одамларнинг қайфиятлари, реакциялари, ҳис - кечинмалари хусусида аниқ маълумотлар сўралади;
- г) ўзига хос қийинчилик шундан иборатки, жамоатчилик психолог киёфасида кўпинча лидернинг бевосита «одамини» кўришга мойил бўлиб, лидернинг ўзи ҳам баъзан ўта профессионал психологдан ҳадиксираб қолиши мумкин.

Оила ва никоҳ борасидаги тадбиқий ишлар.

Ўзбекистонда энди шаклланаётган, лекин назарий нуқтаи назардан маълум анъаналарга эга бўлган соҳадир. 1998 йилнинг Президентимиз томонидан «Оила йили» деб эълон қилиниши жойларда психологик хизмат ўчоқларининг пайдо бўлишига ва у ерларда психологик хизматидан фойдаланишни англашга туртки бўлди.

Маориф соҳасидаги амалий ишлар.

Бошқа соҳаларга нисбатан анчагина яхши тажрибага эга. Айниқса, Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури қабул қилингандан сўнг ташкил қилинган янги типдаги таълим муассасалари - академик лисейлар ва касб - хунар коллежларига бир нечтадан психологлар штати киритилган ва улар айнан тадбиқий муаммолар - боланинг ўқув жараёнига психологик жиҳатдан тайёрлигини диагностика қилишдан тортиб, профессионал ва касб маҳоратини ривожлантиришгача бўлган барча муаммоларни ҳал қилишга «аралашади».

Ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш.

Бу соҳа ва унга алоқадор муаммолар ҳар доим ҳам психолог аралашувини талаб қилиб келган. Чунки жинойтчи ёки ҳуқуқбузар шахси ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди, уни шакллантирувчи омиллар, мотивлар ва болани қайта тарбиялаш ва реабилитасия масалалари ижтимоий психологик жараёнлар моҳиятини билиш ва уларга фаол таъсир кўрсатиш талаб қилади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда ёшлар ўртасида ҳуқуқий маърифат ва ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга жуда катта эътибор қаратилган ва бу ишда амалиётчи ходим - психологнинг ўрни ва роли катта бўлади.

6.5. ПСИХОДИАГНОСТИКА ВА ПСИХОКОРРЕКЦИЯ ҲАҚИДА ТУШУНЧА. ШАХС ХУЛҚИНИ МАҚСАДЛИ ТУЗАТИШ-ПСИХОКОРРЕКЦИЯ ЭКАНЛИГИ

Психологик бузилишлар жамиятга улкан индивидуал, ижтимоий, жисмоний ва иқтисодий тармоқ яратади. Бузилишлар одамларнинг маҳсулли ҳаётлари ва ўз оила ва жамиятларига хисса қўшишларини қийинлаштиради. Бузилишлар ногиронлик ва иш жойларида абсентизм, шунингдек, жисмоний муаммолар, эрта ўлим ва ўз жонига қасд қилиш қабиларга олиб келади. Ижтимоий даража харажатлари ошиб кетмоқда⁸². Психологик бузилишларни олдини олишда психодиагностика алоҳида аҳамият касб этади.

Психодиагностика нима? «Психодиагностика» сўзининг моҳияти «психологик ташҳис қўйиш» ёки кишининг мавжуд психологик ҳолати ва хусусияти ҳақида қарор қабул қилишни англатади. Психодиагностика – амалий жиҳатдан психологнинг деярли барча фаолият доираларида, яъни психологик-педагогик тадқиқотларда муаллиф ёки иштирокчи сифатида қатнашаётганда, психологик маслаҳат ҳамда психологик коррекцион (тўғрилаш ва ривожлантирувчи) ишларни амалга

⁸² Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 387-p.

ошираётган жараёнда қўлланилади. Аммо кўпинча амалий психологнинг ишларида психодиагностика – фаолиятнинг алоҳида мустақил тури сифатида намоён бўлади. Унинг мақсади – психологик ташҳис қўйиш, яъни кишини мавжуд психологик ҳолатини баҳолаш орқали ифодаланади.

Психодиагностиканинг назарий асослари психология фанининг турли жабҳалари, жумладан, умумий, дифференциал, тиббий, ёш даврлари психологияси каби соҳаларга асосланади. Унинг методик усулларига эса, индивидуал-психологик хусусиятларни ўрганиш, олинган натижаларни қайта ишлаш ва таҳлил қилишнинг аниқ йўл-йўриқлари киради⁸³.

Психодиагностика соҳасидаги назарий-методик ишларнинг йўналишлари авваламбор психологик амалиёт талаблари асосида белгиланади.

Ушбу талабларга мувофиқ усулларнинг махсус комплекси шаклланади. Психодиагностик фаолият жараёнини методикалар апробацияси, талаблар йўриқномасини ишлаб чиқиш, тадқиқотларни ўтказишдаги қонун-қоидаларни яратиш, натижалар таҳлилининг усулларини шакллантириш ҳамда маълум методларнинг имконият ва чекланишларини муҳокама қилиш ташкил этади. Диагностик фаолият ўз мақсадига кўра ташҳис (диагноз) йўналишининг турли кўринишларига эга бўлади. Қўйилган ташҳис ўрганилаётган хусусиятларни шакллантиришга ёки коррекцион ишларни ташкил этишга қаратилган амалий тавсиялар билан ифодаланади.

Шундай қилиб, диагностика ёрқин намоён бўлувчи индивидуал-

⁸³ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

психологик, психофизиологик хусусиятлар асосида олинган маълумотларни таққослаш билан алоҳида киши ёки маълум шахслар гуруҳи борасида хулоса чиқариш демакдир.

Психологик диагноз (diagnosis - грекча, аниқлаш, билиш деган маънони англатади) - шахс индивидуал-психологик хусусиятларининг ҳозирги ҳолатига баҳо бериш, ривожланишини олдиндан айтиб бериш (прогноз қилиш) ва психодиагностик текширув вазифаларидан келиб чиқиб, тавсиялар ишлаб чиқишга қаратилган психолог фаолиятининг сўнгги натижасидир. Демак, психодиагностика психологдан профессионал фаолияти жараёнида махсус тайёргарлик талаб қилувчи мураккаб соҳадир. Психолог (ташҳисчи) эгаллаши керак бўлган билим, кўникма ва малакалар шунчалик кенг ва мураккабки, унинг ўзлаштирилиши билан психодиагностикани профессионал психолог фаолиятининг негизи сифатида эътироф этилишига сабаб бўлади. Ҳақиқатан ҳам амалий психологларни малакали мутахассис этиб тайёрлаш аҳамиятга молик омилдир.

Психологлар касалликнинг био-психо-ижтимоий модели нуқтаи назаридан бир бузилиш сабабларини кўриб чиқиб, даволаш, шунингдек, психологик биологик ва ижтимоий ёндашувларга асосланган⁸⁴.

- бир касалликни камайтириш бўйича психологик ёндашув - Психоанализ, гуманитар йўналтирилган даволаш, когнитив-хатти харакатга оид даволаш (КХД) ва бошқа ёндашувлар, жумладан, руҳий даволаш орқали жисмоний шахслар ёки оилаларга ёрдам берувчиларни ўз ичига олади.

- бир касалликни камайтириш учун биотиббидиётшунослик ёндашуви (электроконвулсив даволаш (ЭКД), ички магнитни рағбатлантириш, жумладан, руҳий шизофрения, руҳий тушкунлик ва ташвиш касалликлари, шунингдек, мия аралашувидаги техник бандлик, даволаш учун доридан фойдаланишга асосланган) ва физиофаррохлик.

⁸⁴ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 387-p.

- бир касалликни камайтириш учун ижтимоий ёндашув шахслар бузилишининг асосий сабабларини камайтириш учун яшаётган ижтимоий мухитни ўзгартириб беришга қаратилган. Бу ёндашувлар гуруҳи, ўртоқлар ва оилани даволаш, шунингдек, жамоа билан боғлиқ ижтимоий дастурларни ўз ичига олади.

Бу даволаш, балки касалликлар (Жахон соғлиқни сақлаш ташкилоти, 2004) олдини олиш эмас, балки фақат уларга қаратилган, чунки жамият ёндашуви уч ёндашувларнинг энг самаралиси бўлиши мумкин⁸⁵.

Психологик баҳолаш⁸⁶.

Психолог тизимли тарзда беморнинг рухий ва ақлий саломатлигини баҳолашдан иборат бўлган расмий психологик баҳолаш орқали беморнинг эҳтиёжлари ҳақида ўрганиб даволашни бошлаши мумкин. Баҳолаш давомида психолог индивидуал талаб ёрдамида атрофлича интервью ўтказди. Мақсад ёки проекцион тестлар берилиши мумкин. Терапевт ҳам оила аъзолари, мактаб ходимлари, тиббий ёзувлар, ёки бошқа манбалардан кўпроқ маълумот олиши мумкин. Психологик баҳолашдан ташқари, бемор салохияти жисмоний муаммолари ҳақида маълумот олиш учун шифокор томонидан кўрилиши мумкин.

Тиббий ва психологик баҳолашдан сўнг, терапевт рухий бузилишни диагностик ва статистик қўлланмада тақдим этилган ртартибсизликлар билан батафсил тушунтириб ва фойдаланиб расмий ташхис қўйиши мумкин. Суғурта компаниялари даволаш учун тўловни оқлаш мақсадида бир ДСМ нинг ташхисини талаб қилади.

Баъзи психотерапевтлар расмий ташхисдан фойдаланмайди. Бу муносабатлар масалалар ёки суғурта билан қаратилмаётган бошқа муаммолар билан қолганлар терапевтлар учун ёрдам, айниқса, тўғридир. Бироқ, барча терапевтлар дастлабки баҳолаш ёзувларини ва аниқланган муаммо жойларини давом эттиради. Муаммолар кўрилиб ва даволаш учун

⁸⁵ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 387-p.

⁸⁶ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 388-p.

мақсадлар мумкин қадар терапевтнинг мижоз билан муҳокамасида ҳал қилинади. Ёзма равишда огохлантириш рухсат ҳужжатлари молиявий ва процессуал масалалар бўйича даволаш шартнома имзоланади. Мижоз ёки унинг ўрнига оригинал терапевт хизматлар туридан ташқари даволаш керак бўлади деб ҳулоса бериши мумкин, агар бошқа мутахассислар учун рейтинг қилинган бўлса.

Гарчи камгина тадқиқотлар ўтказилган бўлса-да, мета-таҳлиллар, шунингдек, психологик бузилиш учун дори муолажалар самарадорлигини қўллаб-қувватлайди. Мисол учун, психостимуландан фойдаланиш эътибор-дефицит - гиперфаолликнинг бузилиши (ЭДГБ) аломатларини камайтиришда яхши муваффақиятли бўлиши учун маълум ва кўп тадқиқотлар шизофрения ижобий ва салбий аломатларини сезиларли антипсихотик доридан фойдаланиб камайтиради деб топилган (Либерман ва бошқалар., 2005).

Бузилишлар ёки ҳавотирлилик учун антидепрессантлар қабул қилувчилар доимо яхшироқ ҳис қилишлари ҳақида хабар берадилар, гарчи дорилар фобия бузилиши ва обсессив-компульсив бузилиши учун камроқ фойдали бўлса-да. Бу яхшиланишларнинг баъзилари деярли албатта плацебо таъсири (Кардена & Кирш, 2000) натижасидир, лекин дори қамада қисқа муддатда иш беради.

Дори билан боғлиқ муолажалар билан яна бир муаммо, улар вақтинчалик ёрдам беради-да, улар бузилишнинг асосий сабабини даволаш эмас, деб ҳисобланади. Дори олиш тўхтагандан сўнг, аломатлар кўпинча тўлиқ кучга қайтади. Бундан ташқари кўп дори салбий ён таъсири бор, ва баъзилари ҳам, гиёҳвандлик ва суиистеъмол учун салоҳиятига эга. Турли одамларда турли реакциялар бўлиши ва барча дорилар огохлантиришларга эга. Бу дорилар тез-тез тугилган бўлса-да, бир натижаси сифатида, шифокорлар қисқа вақт давомида мумкин бўлган энг паст дозаларини буюришга ҳаракат қилишлари керак.

Биотиббий терапияларнинг самарадорлиги⁸⁷.

Ёши катта одамлар дорига кўпроқ сезгир бўладилар ва катта беморлар хар куни хар хил дори ичиш истагида бўладилар. Улар, ўз таблеткаларни қабул қилишни унутишлари, кўп ёки жуда кам қабул қилишлари, уларни ёмон кўз нури ёки пул етишмовчилиги туфайли аралаштириб юборишлари мумкин.

Дори барча турлари каби, рухий касалликларни даволашда ишлатиладиган дори бир туғилмаган чақалоқ учун сезгини ошириши мумкин. Улар туғма камчиликлари ёки бошқа болалар муаммоларини олиб келиши мумкин, чунки Тинчлантирувчи воситалар биринчи триместрда олинса, айниқса, агар, хомиладор ёки хомиладор бўлишни кутган аёллар томонидан қабул қилинмаслиги керак. Баъзи серотонин қайта юклаш ингибиторлари (СҚЮИ), шунингдек, хомила учун хатарларни ошириши мумкин (Луик, Лин, Верлер, Хернандез, & Митчелл, 2007) АҚШ озиқ-овқат ва фармацевтика идораси, 2004)., худди антипсихотик воситалар каби (Диав-Цитрин ва бошқалар, 2005).

Дорилар устидан қарорларни диққат билан кўтариб ўлчанади ва хар бир шахснинг эҳтиёжи ва вазиятига асосланган бўлиши керак. Дорилар мавжуд илмий Тадқиқотлар асосида танланган бўлиши керак, ва улар мумкин бўлган энг кам дозада белгиланган бўлиши керак. Одамлар дори қабул қилаётганда яқиндан кузатилиши керак.

Ижтимоий ва жамиятга оид даволаш⁸⁸.

⁸⁷ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 388-p.

⁸⁸ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 406-p.

Шу пайтгача индивидуал муолажалар, биринчи навбатда, бузилиш, био-психо-ижтимоий моделининг психологик ва биологик жихатлари хақида муҳокама юритган бўлсакда, ижтимоий йўналтирилганлиги ҳеч қачон расмдан чиқиб кетмайди. Терапевтлар бузилиш сабабларини ва потенциал тарзда уни олдини ола биладилар, катта ҳиссада, биз билан мулоқотда бўлган одамлар томонидан. Шизофрения билан оғриган киши вакуумда яшамайди. У ўз оила аъзолари билан ва жамиятнинг бошқа аъзолари билан ўзаро ҳамкорлик қилади, ва ўша одамлар хулқи унинг касаллигига таъсир қилиши мумкин. Ва рухий тушкунлик ва ташвиш, уларнинг атрофида муҳим одамлар таъсири шахснинг идрок (ва қони) томонидан биринчи навбатда яратилади. Шундай қилиб олдини олиш ва даволаш шахс яшаётган қайси ижтимоий нуқтаи назар томонидан катта қисмига таъсир қилади.

Гуруҳ, жуфтлик ва оилавий терапия⁸⁹.

Амалиётчилар баъзан бузилиш юз берган гуруҳларда терапия ўтказиш билан ижтимоий созламани ўз ичига оладилар. Гуруҳли даволаш миждозлари бошқалар билан биргаликда психологик даволашни қабул қилган психотерапияси ҳисобланади. Профессинал ўқитилган терапевт иштирокчилари (Ялом ва Лезц, 2005) ни қўллаб-қувватлайди ва ҳиссий ҳавфсизлиги муҳитини яратади, одатда 6 ва 10 иштирокчилар ўртасида, гуруҳ тузади.

⁸⁹ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 407-p.

Figure 11.10 Group Therapy

Гуруҳли даволаш терапевт бир вақтнинг ўзида кўпроқ одамларни даволаши мумкин, индивидуал даволашдан кўра кўпинча арзон, лекин тежамкорлиги унинг жалб қилиниши учун фақат бир қисмдир. Гуруҳли даволаш одамларда ғоялар, муаммолар ва ечимлари билан алмашиш, бир-бирига ёрдам бериш учун имкон беради⁹⁰.

Бу ижтимоий қўллаб-қувватлаш имконини бериб, бошқа одамлар олдида турган ва муваффақиятли ўхшаш вазиятларни енгишга эришилади ва билим таклиф этилади, бунда гуруҳ аъзолари бошқа гуруҳ аъзолари билан муваффақиятли хулқ моделини яратади. Гуруҳли даволаш бошқалар билан ўзаро яратишни фаоллаштириш ва потенциал бузилишни енгилаштириш мумкин деган ғояси аниқ қилади.

Гуруҳли даволаш фойдаланишда бўлган 50 дан ортиқ йил ичида кўп муваффақиятга учраган ва у одатда индивидуал даволашга (Мак Дермут, Миллер, & Браун, 2001) кўра, деб, ёки янада самарали бўлиши учун хизмат қилди. Бу уларнинг касаллик билан яхши енгишга ёрдам беради уларнинг хаётлари сифатини оширади, ва баъзи ҳолларда хатто узоқ (Америка Психотерапия Бирлашмаси гуруҳи) яшашга уларга ёрдам учун беради, хаётни ўзгартириш касаллигига чалинган одамлар учун айниқса самарали ҳисобланади (2000).

Баъзан гуруҳли даволаш яқин муносабатларда бўлган одамлар билан олиб борилади.

Жуфт даволаш - турмуш қурган, никоҳсиз бирга яшайдиган ёки учрашиб турадиган икки киши ўз муносабатлар ҳақида ўз ташвишлари ва масалаларни муҳокама қилиш учун амалиётчи билан бирга ўтказадиган даволаш усули ҳисобланади. Бундай даволаш айрим ҳолларда таълимга оид бўлиб, жуфтликни улар муносабатларидан нима кутилаётгани ҳақида

⁹⁰ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 408-p.

бохабар қилади. Даволаш жинсий лаззатланиш, алоқа, ёки шериклар (масалан, рухий тушқунлик) ларнинг бирор белгилари каби масалалара йўналтирилиши мумкин.

Оилавий даволаш- оилалар терапевт билан бирга мажлисни ўз ичига олади. Баъзи холларда бундай учрашув биполяр бузилиш касалига учраган бола, бир оила аъзоси билан муаммо алохида ёритилади. Оилавий даволаш, биринчи навбатда, бир кишига таъсир бўлса ҳам муаммо, оила одамлар орасида ҳамкорликнинг натижаси деган тахминларга асосланган бўлади.

Ўз ўзига ёрдам берувчи гуруҳлар⁹¹.

Гуруҳли даволаш - одамлар бошқалар билан ижобий ижтимоий муносабатларни таъминлашларига ёрдам беради деган фикрга асосланган. Одамлар бу ижтимоий қўллаб-қувватлашни қозониш учун бир усул психологик касалликка бартараф ёки уларнинг фаровонлигини (Хампрейс & Раппапорт, 1994) яхшилаш учун умумий интилишини одамлар ихтиёрий бирлашмаси бўлган Ўз ўзига ёрдам бериш гуруҳи аъзоси бўлади. Ўз ўзига ёрдам берувчи гуруҳлари шахслар хулқи кўплаб турлари билан енгишга ёрдам бериш учун ишлатилади. Энг таниқли ўз ўзига ёрдам гуруҳлари учта тури: ичкиликка муккасидан кетган аноним шахслар бўлган Америка Қўшма Штатларида Қимарбозлар аноним Очофатлардан иборат икки миллиондан ортиқ аъзолари бор.

Хампрейс – психолог-клиник⁹²

Раппапорт - психолог⁹³

⁹¹ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 408-p.
179

Ўз-ўзини бошқарувчи гурухлар ғояси гурухли даволашга жуда ўхшайди, лекин гурухлар одамларнинг кенг доираси учун очик бўлади. Гурухли даволаш каби, манфаатларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, таълим ва кузатувини ўрганишни ўз ичига олади. Дин ва маънавият, тез-тез таъкидланиб, ва ўз-ўзини гунохини тан олиш тушкунликка олиб келади. Мунтазам гурух учрашувлари бир таълим раҳбари назоратида ўтказилади.

Жамиятнинг рухий саломатлиги: хизмат ва олдини олиш⁹⁴.

Бузилишнинг ижтимоий жихатини тушуниб, жамият доирасида муомала қилинади. Жамият рухий соғлиғини сақлаш хизматлари жамият доирасида тақсимланади ва унинг психологик даволаш чоралари мавжуд. Жамиятнинг рухий соғлиқни сақлаш хизматлари хамширалар, психологлар, ижтимоий ишчилар ва мактаблар, касалхоналар, милиция, дори даволаш шифохоналари ва уй-жойлар сифатидаги жойлардаги бошқа мутахассислар томонидан тақдим этилади. Мақсад одамларга керак бўлган рухий саломатлик хизматнинг (Гонзалес, Келли, Мовбрей, Хайс & Сноуден, 1991) ёрдам берадиган дастурларини ўрнатишдан иборат.

Анъанавий даволашдан фарқли ўлароқ, жамият рухий саломатлиги хизматларининг асосий мақсади олдини олиш ҳисобланади. Болаларда кенг тарқалган эмлаш каби полиомиелит ва чечак каби касалликлари каби, рухий соғлиқни сақлаш хизматлари тиббиёт психологик бузилиши (Тиббиёт институти, 1994) олдини олиш учун мўлжалланган. Жамият миқёсида касаллик олдини олиш, иккиламчи профилактика ва учламчи олдини олишни ўз ичига олади.

⁹² <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁹³ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁹⁴ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 408-p.

Ханс-Вернер Гессманн
(*Hans-Werner Gessmann*)⁹⁵

1950 йилда туғилган.

Немис психологи, Психология фанлари
доктори, клиник психология ва
психотерапея профессори.

Станли Смит Стивенс⁹⁶
(1906-1973)

Америкалик психолог

Бошланғич олдини олиш – бу жамиятнинг барча аъзоларини даволаш учун қабул қилинган туридир. Асосий олдини олишга мисоллар – барча хомиладор аёлларни сигарет ва алкоголь ичишдан сақлашга қаратилган дастурлардан иборат бўлади, чунки хомила учун хавфли бўлиб ва ушбу дастурлар уйлардаги хавфли мухитни йўқотишга қаратилган бўлади.

Ўрта олдини олиш - кўпроқ чекланган бўлиб, маълум бир бузилиш хавфини бошидан кечирувчилар учун бузилиш омилларини акс эттиради. Хавф омиллари - берилган индивидуалда бузилишнинг ривожланиши бўйича ижтимоий, экологик ва иқтисодий рискларни англатади (Вернер & Смит)⁹⁷

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

⁹⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁹⁶ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁹⁷ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 408-p.

1. Ҳозирги замон психология фанининг предмети ва унинг ижтимоий табиати.
2. Психологияни ўрганишга талаблар.
3. Психологиянинг эволюцияси: тарихи ва ундаги турли ёндашувлар.
4. Психологиянинг физиологик асослари.
5. Психологиянинг асосий методлари.
6. Психологиянинг асосий тармоқлари.
7. Психологиянинг тадбиқий ва амалий соҳалари
8. Психодиагностика ва психокоррекция ҳақида тушунча.
9. Шахс хулқини мақсадли тузатиш-психокоррекция эканлиги.

7-МАВЗУ. ШАХНИНГ ИНДИВИДУАЛ ЎСИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

- 7.1. Шахс ривожланишининг ёш даврлари.**
- 7.2. Когнитив ривожланиш бўйича Пиаже назарияси.**
- 7.3. А.Маслоунинг эҳтиёжлар иерархияси.**

7.1. Шахс ривожланишининг ёш даврлари

Шахс индивидуал тараққиётининг муҳим омилларидан бири унинг ёшига боғлиқ бўлган хусусиятларидир. Чунки тараққиётнинг ҳар бир ёш босқичи ўзининг ривожланиш омилларига, қонуниятларига, янгиликлари ва ўзгаришларига эга бўлиб, улар шахснинг характери, темпераменти, иқтидори, билиш жараёнларига бевосита таъсирини ўтказди.

Ёш тараққиёти даврларининг ҳам сифат, ҳам миқдор ўзгаришларига эга бўлган кўрсаткичлари борки, амалий психология ҳар бир ёш хусусиятларини ана шу иккала кўрсаткич нуқтаи назаридан ўрганиши ва

шахс хулқини бошқариш ва таъсир кўрсатишда уларга таянмоғи лозим. Умуман психологияда исбот қилинган фактлардан бири шуки, турли даврлардаги инсон тараққиёти ўта мураккаб жараён бўлиб, ҳар бир даврнинг ўз қонуниятлари мавжуд. Ҳар бир босқичда шахснинг бирор бир хусусиятлари ўзининг етуклик фазасига эришади. Масалан, оламни сенсор жихатдан билишнинг етуклик фазаси 18 - 25 ёшларда (Лазарев маълумотларига кўра), интеллектуал, ижодий етуклик - 35 ёшларда (Леман маълумотлари), шахснинг етуклиги 50 - 60 ёшларга келиб энг юқори нуқтасига эришади. Шунга ўхшаш хусусиятлар инсоннинг бутун умри мобайнида муттасил камолга етиб, ривожланиб боришини таъминлайди. Шуниси характерлики, ҳар бир ёшда бирор функцияларнинг ривожланиши бошқа бир функцияларнинг сусайиши ҳисобига рўй беради. Масалан, болаликнинг илк боғча ёшида фазога мослашув жуда кучайса, кейинчалик унинг ўрнини вақтни адекват идрок қилиш кучаяди. Қарияларнинг бирор нарсалар хусусида билимдонлиги, маълумотлар дунёсидаги яхши ориентацияси, психомоторик функциялар ва бевосита билиш жараёнларининг сусайиши ҳисобига рўй беради. Худди шундай боланинг 3-5 ёш даври тилни, унинг луғавий ва структуравий хусусиятларини ўзлаштиришга жуда мақбул бўлса, етуклик даври бўлмиш 45-55 ёшларга келиб айни шу сифат деярли ўзини йўқотади («тил қотиб қолади»).

Психологиянинг махсус тармоғи ҳисобланмиш ёш даврлари психологиясининг энг асосий муаммоларидан бири шуки, инсон психик тараққиётида қандай омиллар - генетик, туғма ёки орттирилган, ижтимоий омиллар роли етакчи эканлиги масаласидир. Бир томондан, боланинг ўз ота - оналаридан мерос сифатида ўзлаштирган сифатлари, масалан, анатомио - физиологик хусусиятлар, мия фаолиятининг ўзига хослиги, тана тузилиши (кўл, оёқ, юз тузилиши ва бошқ.) албатта психологик жаҳатдан одам боласининг муҳитга мослашуви, унга эркин ҳаракат қилиши, жараёнларни онгида акс эттиришига сабаб бўлади. Чунки оддийгина анатомик аномалия ҳолати (кўлнинг калталиги, бўйнинг жуда кичиклиги

каби) психикага ва шахнинг жамиятда ўзини тутишига салбий таъсир кўрсатади. Лекин иккинчи томондан ташқи муҳит таъсирини ҳам камситиб бўлмайди. Масалан, агар бола махсус ўқув масканларида ўқимаса, унга тарбиявий таъсирлар кўрсатилмаса, унинг ривожланиши қандай бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас.

Бу муаммолар устида бош қотирган олимлар Л. Выготский, Ж. Пиаже, С. Рубинштейн, А. Леонтьев ва кўплаб бошқа психологлар иккала омил ролини ҳам инкор қилмаган холда ижтимоий муҳитнинг етакчи таъсири тўғрисидаги фикрни баравар ёқлаганлар.

Л. Выготский⁹⁸

Ж. Пиаже⁹⁹

С. Рубинштейн¹⁰⁰

А. Леонтьев¹⁰¹

Чунки тўғри ташкил этилган таълим-тарбия, оила ва ундаги ўзаро муносабатларнинг характери, шахс мулоқотда бўладиган ижтимоий гуруҳлар, у танлаган касб ва касбдошлари муҳити, никоҳ ва маълумот масалаларининг қандай ҳал қилинганлиги каби қатор ижтимоий омиллар шахснинг ривожланиши, унинг ўз-ўзини англаши ва ўзгаларга муносабати, билиш жараёнлари ҳамда интеллектуал тараққиётида катта аҳамиятга эгалигига шубҳа йўқ. Республикамизнинг биринчи Президенти И. Каримов бошчилигида мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаёқ бошланган

⁹⁸ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁹⁹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁰⁰ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁰¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

«Соғлом авлод учун» шиорини амалга ошириш сиёсати фарзандларимизнинг ҳам жисмонан, ҳам руҳан, ҳам ақлан етук бўлишларига қаратилган. Жисмонан соғлом танада соғлом руҳ бўлиши табиий.

Даврларга бўлишга қаратилган классификацияларнинг ўзи ҳам икки турли бўлади: жузъий (алоҳида даврларни яна қўшимча даврларга бўлиш - «даврлар ичидаги даврлар») ва умумий (инсон умрининг барча босқичларини ўз ичига олган). Масалан, жузъий классификацияга Ж. Пиаженинг интеллектнинг ривожланишини босқичларга бўлишини киритиш мумкин. У бу тараққиётни 3 босқичда тасаввур қилган:

- сенсомотор интеллект босқичи (0 - 2 ёш). Бунда асосан олти босқич фарқланади;

- конкрет операцияларни бажаришга тайёрлаш ва уни ташкил этиш босқичи (3 - 11 ёшлар);

- формал операциялар босқичи (12 - 15 ёшлар). Бу даврда бола нафақат бевосита кўриб турган нарсаси, балки мавхум тушунчалар ва сўзлар воситасида ҳам фикр юрита олади.

Д.Б. Элькониннинг ёш даврлари босқичлари ҳам шу гуруҳга киради ва у ҳам болаликнинг уч даврини фарқлайди: илк болалик, болалик ва ўсмирлик. Ҳар бир босқичнинг ўзига хос етакчи фаолияти, ўзгаришлари ва ривожланиш шарт - шароитлари мавжуд бўлади ва уларни билиш тарбиячилар учун катта амалий аҳамиятга эга бўлади. Ҳар бир босқичда фаолият мотивлари ҳам ўзгаради, уларнинг ўзгариши шахс эҳтиёжлари ва талаблари даражасининг ўзгаришига мос тарзда рўй беради.

**Борис Герасимович
Ананьев¹⁰²
(1907-1972)**

**Даниил
Борисович
Эльконин¹⁰³
(1904—1984)**

**Жан Пиаже¹⁰⁴
(1896-1980)**

Инсон ҳаётининг барча даврини яхлит тарзда қамраб олган классификациялардан бири бутун жаҳон олимларининг қарорига кўра, 1965 йили Фанлар Академиясининг махсус симпозиумида қабул қилинган схема ҳисобланади. У қуйидаги 6 - жадвалда келтирилган. У Б.Г. Ананьев, чет эллик олим Бирренлар таклиф этган классификацияга яқин бўлиб, умумлаштирилган тоифалашдир.

Ёш даврлари	Эркакларда	Аёлларда
Чақалоқлик	1 – 10 кун	1 – 10 кун
Эмизиклик даври	10 кундан 1 ёшгача	10 кундан 1 ёшгача
Илк болалик	1 – 2 ёш	1 - 2 ёш
Болаликнинг 1 - даври	3 – 7 ёш	3 - 7 ёш
Болаликнинг 2 - даври	8 - 12 ёш	8 – 11 ёш
Ўсмирлик даври	13 - 16 ёш	12 - 15 ёш
Ўспиринлик даври	17 - 21 ёш	16 - 20 ёш
Ўрта етуқлик даври:		
биринчи босқич	22 - 35 ёш	21 - 35 ёш
иккинчи босқич	36 - 60 ёш	36 - 55 ёш
Кексалик даври	61 - 75 ёш	56 - 75 ёш
Қарилик даври	76 - 90 ёш	76 - 90 ёш
Узоқ умр кўрувчилар	90 ёшдан ортиқ	90 ёшдан ортиқ

Тараққиётни ёш даврларга бўлишда ўзига хос классификациялар ҳам

¹⁰² <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁰³ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁰⁴ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 233 p.

бор. Масалан, Э. Эриксон шахс «Мен» ининг ривожланиш босқичларини ажратган ва ҳар бирида ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларни ажратган.

1 - босқич (ишонч - ишончсизлик) - бу ҳаётнинг 1 - йили.

2 - босқич (мустақиллик ва қатъиятсизлик) - 2 - 3 ёшлар.

3 - босқич (тадбиркорлик ва гуноҳ ҳисси) - 4 - 5 ёшлар.

4 - босқич (чаққонлик ва етишмовчилик) - 6 - 11 ёшлар.

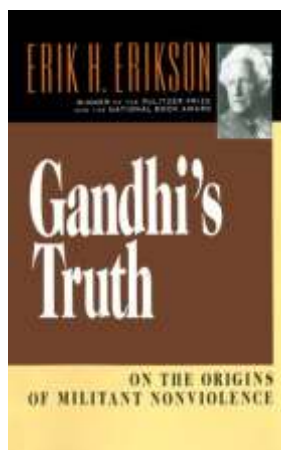
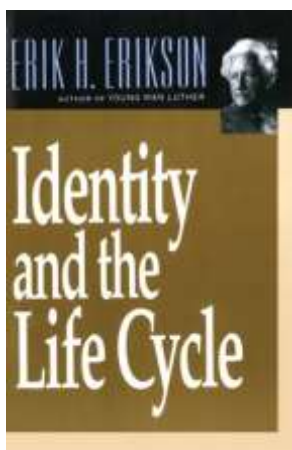
5 - босқич (шахс идентификацияси ва ролларнинг чалкашлиги) - 12 - 18 ёшлар.

6 - босқич (яқинлик ва ёлғизлик) - етукликнинг бошланиши.

7 - босқич (умуминсонийлик ва ўзига берилиш) - етуклик даври.

8 - босқич (яхлитлик ва ишончсизлик) - кексалик.

Э.Эриксон классификациясининг ўзига хос қиммати шундаки, унда шахснинг ўзи тўғрисидаги тасаввурларининг жамият таъсирида ўзгариши назарда тутилади. Шунга ўхшаш босқичларга бўлишлар охири пайтда яна кўплаб муаллифлар томонидан таклиф этилмоқда (Д.Гримм, Д.Бромлей ва бошқ.). Уларнинг барчасидаги умумий мезон шуки, ҳар бир тараққиёт даври шахс ривожини учун нимани таклиф этади-ю, шахс унда қандай ривожланиш кўрсаткичларига эга бўлади. Уларни табиий ўзгаришларда билиш ва ўрганиш керак, чунки бусиз шахс тарбиясини тўғри йўлга қўйиб бўлмайди. Масалан, мактаб ёшидаги болаларга қўйилган талаблар катта одамлар жамоасига тўғри келмайди, ёки боғча ёшидаги бола билан тил топиши билан талаба билан тил топиш ўзига хос педагогик тактни ва ўша ёш соҳасида билимдонликни талаб қилади.

Даниел иванович Гримм¹⁰⁵
(1823-1898)

Эрик Эриксон¹⁰⁶
(1902-1994)

7.2. КОГНИТИВ РИВОЖЛАНИШ БЎЙИЧА ПИАЖЕ НАЗАРИЯСИ.

Когнитив ривожланиш бўйича Пиаже назарияси¹⁰⁷ орқали табиатнинг тараққиётда муҳим рол ўйнашини кўрамиз (исботланишича, барча генетик кодларини баҳам кўрган эгизаклар одатда бир хил ўтиради, бир хил кунларда юради). Лекин озикланиш ҳам муҳим-биз хали она қорнида бўлганимизда ривожланишни бошлаймиз ва бу таъсирлар бизнинг ривожланишимиз давомида биз билан қолади ҳатто бизнинг муҳитда

¹⁰⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁰⁶ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁰⁷ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 233 p.

таъсирни бошлайди. Бундан ташқари, биз ўз ҳаётимизни шакллантиришда фаол рол ўйнаймиз. Бизнинг ўз хулқимиз, одамларнинг бизга қандай жавоб беришларини ўрганиш ва биз ҳар биримизнинг ривожланишимизга қандай ва нима таъсир кўрсатишини кўриб чиқамиз.

Ривожланиш ёши йиллари¹⁰⁸

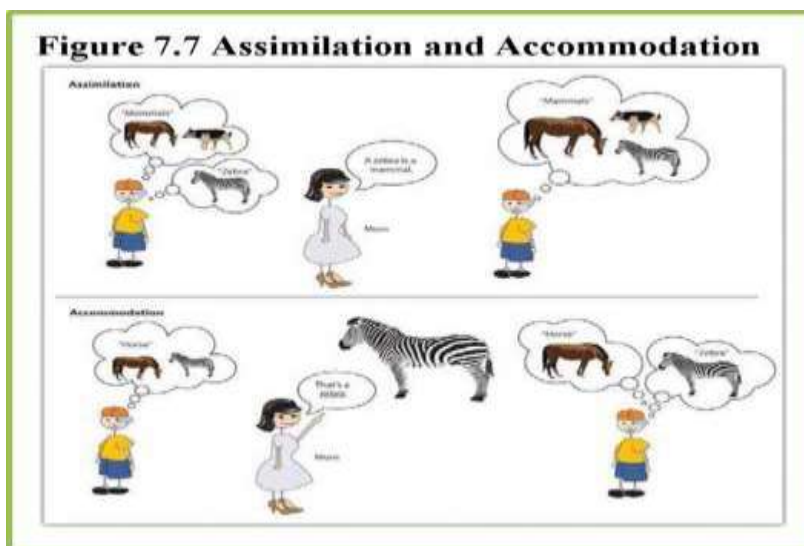
Ёш даври	Таснифи
Чақалоқлик	туғилишдан бошланиб бир ёшгача давом этади
Болалик	чақалоқликдан бошланиб ва етукликкача давом этади
Ўсмирликка ўтиш	етуклик даври ўсмирликнинг бошланиши
Эрта ўсмирлик	25-45 ёш орасида
Ўртача ўсмирлик	45-65 ёш орасида
Кеч ўсмирлик	65 ёш ва ундан кейин

Жан Пиаже болалар хулқини кузатиб бола ривожланиши назарияларини ишлаб чиққан. Болалик даврида асаб ўзгаришлари болаларга маълум ёшдаги бир неча нарсага ва ҳали имконсиз уларни бошқа нарса қилиш қобилиятини беради. Бу ҳақиқат Швейцария психологи Жан Пиаже нуқтаи назаридан ўрганилган. Пиаже болаларни 19-20 ёшида қодир бўлган мантиқий фикрлаш турларини аниқлаш учун бир уринишни олиб бориш учун болалар учун онг (идрок) тестини бошқарган¹⁰⁹. Пиаже болалар берган нотўғри жавобни зулматдаги оддий тортишиш эмас, балки болалар ривожланиш босқичига хос фикрлаш йўллари деб ўйлаган. Худди деярли барча чақалоқлар улар ўзлари томонидан ўтиришни ўрганишдан олдин ва улар юришни ўрганишдан олдин эмакляб юришни ўрганишган.

¹⁰⁸ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 233 p.

¹⁰⁹ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 233-p.

Пиже болаларни ривож-ланиш мақсадида уларнинг билим қобилиятига ишо-нарни. Бу тушунчаси турли ёшдаги болаларда тубдан фарқ қилади деб ўйларди. Бу Пигетнинг босқичли модели йўлларига олиб келди.

Ассимиляция ва жойлашув¹¹⁰

Пиже болалар нафақат пассив ўрганади деб таъкидлайди, балки фаол одамларнинг мантиқий ҳаракатларини бажаради. У уларнинг ўрганиш ва етук бўлишлари, болалар узок муддатли билим жадвалларини-нақш хотира-уларни эслаб қолиш, ташкиллаштириш ва ахборотга жавоб беришда ёрдам бериб ривожлантиради. Бундан ташқари, Пиже болалар янги нарсаларни бошидан, мавжуд жадваллари билан янги билимларни яраштириш учун ҳаракат қиладилар деб ўйлаган. У болаларни икки алоҳида усуллари фойдаланишларига ишонарди. (“Ассимиляция ва жойлашув”¹¹¹) ва бу усуллар ассимиляция ва жойлашув деб аталади.

7.3. А.МАСЛОУНИНГ ЭҲТИЁЖЛАР ИЕРАРХИЯСИ

Шахсиятнинг психо таҳлили моделлари инсоний психологлар назариялари томонидан 1950 ва 1960-йилларда ишланган. Психоанализ ҳимоячиларидан фарқли ўларок, гуманистлар ҳохиш тушунчасини қабул қилдилар. Одамлар ўз ҳаётини танлаш ва ўз қарорларини қабул қилиш бепул деб бахслашиб, инсоний психологлар ўз-ўзини тушунчасини табиат билан боғлаб тушунтирадилар.

¹¹⁰ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 233 p.

¹¹¹ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 233 p

Энг муҳим гуманистлардан бири, Абрахам Маслоу (1908-1970) бўлиб, у шахсиятни пирамида шаклидаги иерархик (эҳтиёжлар иерархияси) жиҳатидан умумлаштирган. Пирамиданинг базасида очлик, ташналик, хавфсизлик ва қарамлик, шу жумладан энг паст даражадаги ниятлар бор. Маслоу илгари сурган фикрга кўра, одамлар бизнинг туғма салоҳиятимизни ривожлантириш мотивациясига эга бўлган, ўз-ўзини ҳурмат қилиш олий даражадаги эҳтиёжларини акс эттиради.

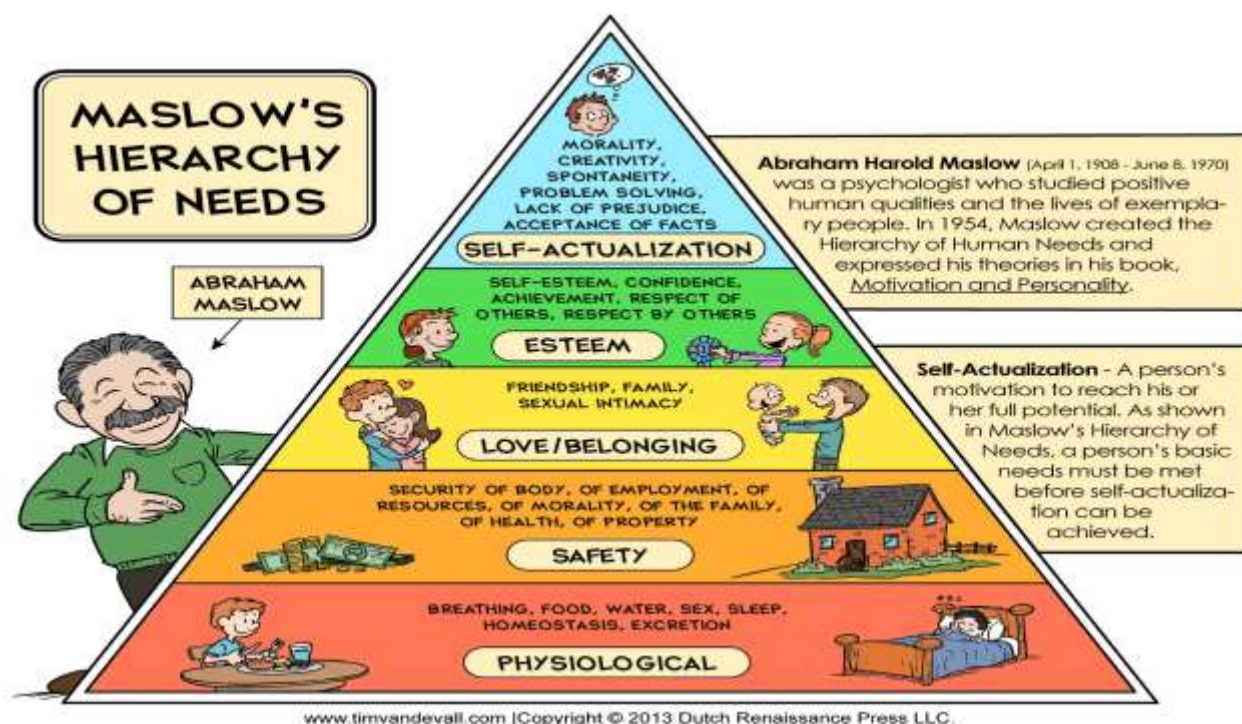
**АБРАХАМ ХАРОЛЬД МАСЛОУ
(1908-1970)**

**АМЕРИКЛИК ТАНИҚЛИ
ПСИХОЛОГ¹¹²**

**ЭҲТИЁЖЛАР ИЕРАРХИЯСИ
НАЗАРИЯСИ АСОСЧИСИ**

¹¹² <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Маслоунинг эхтиёжлар иерархияси¹¹³

Ўз ўрнини топиш

Ўз ўзини хурмат қилиш

Севги, қарамлик

Хавфсизлик

Физиологик эхтиёж

Маслоу Алберт Эйнштейн, Абраам Линколн, Мартин Лютер Кинг Сер, Хелен Келлер каби ҳаёти муваффақиятли одамларни ўрганган¹¹⁴. Маслоу ҳаётда ўз ўрнини топган одамлар, ижодий инсонлар бўлади ва улар бошқаларга меҳрибон бўлади деб ишонади. Уларда чуқур дўстликка эга бўлиш истаги одатда хусусий бўлади. Маслоунинг эхтиёжлар иерархияси шахслар статик эмас, деб ҳисоблайди. Улар турли пайтда турли эхтиёжлар орқали мақсадига эришилган. Мисол учун, баъзан рақобат сабаблари бир

¹¹³ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 273 p.

¹¹⁴ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 273 p.

вақтнинг ўзида мавжуд бўлиши мумкин. Унинг тан олинishi учун эҳтиёжлар, масалан, шахсий хавфсизлиги учун эҳтиёжлари бирлаштириш мумкин. Ниҳоят, ўзаро бир-танқид назарияси Ғарб эътибори томонидан ноҳолис деб таклиф қилинди. Бошқа маданиятлар ўзини-марҳаматли сифатида "хаётда ўз ўрнини топган"¹¹⁵ муносабатда бўлиши мумкин. Улар ўз салоҳиятига тўла етиб гуруҳ эҳтиёжларини қўллаб-қувватлаш ва бошқалар манфаати учун ўз салоҳиятини қурбон этишига ишонаман.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Шахс ривожланишининг ёш давлари.
2. Ўсмирлик даври ва унинг ўзига хослиги.
3. Когнитив ривожланиш бўйича Пиаже назарияси.
4. Пиаже назариясининг ўзига хослиги.
5. А.Маслоунинг эҳтиёжлар иерархияси.

8-МАВЗУ. БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ФАОЛИЯТДАГИ ЎРНИ

- 8.1. Шахс ва унинг ташқи оламни билиш имкониятлари.
- 8.2. Билиш жараёнлари классификацияси.
- 8.3. Онг ва тил. Онгни аниқлаш ва ўлчаш. Роберт Стернбергнинг уч қисмли назарияси.
- 8.4. Ховард Гарднернинг кўп онглилик назарияси. Фикр ва фикрлаш операциялари.

8.1. Шахс ва унинг ташқи оламни билиш имкониятлари.

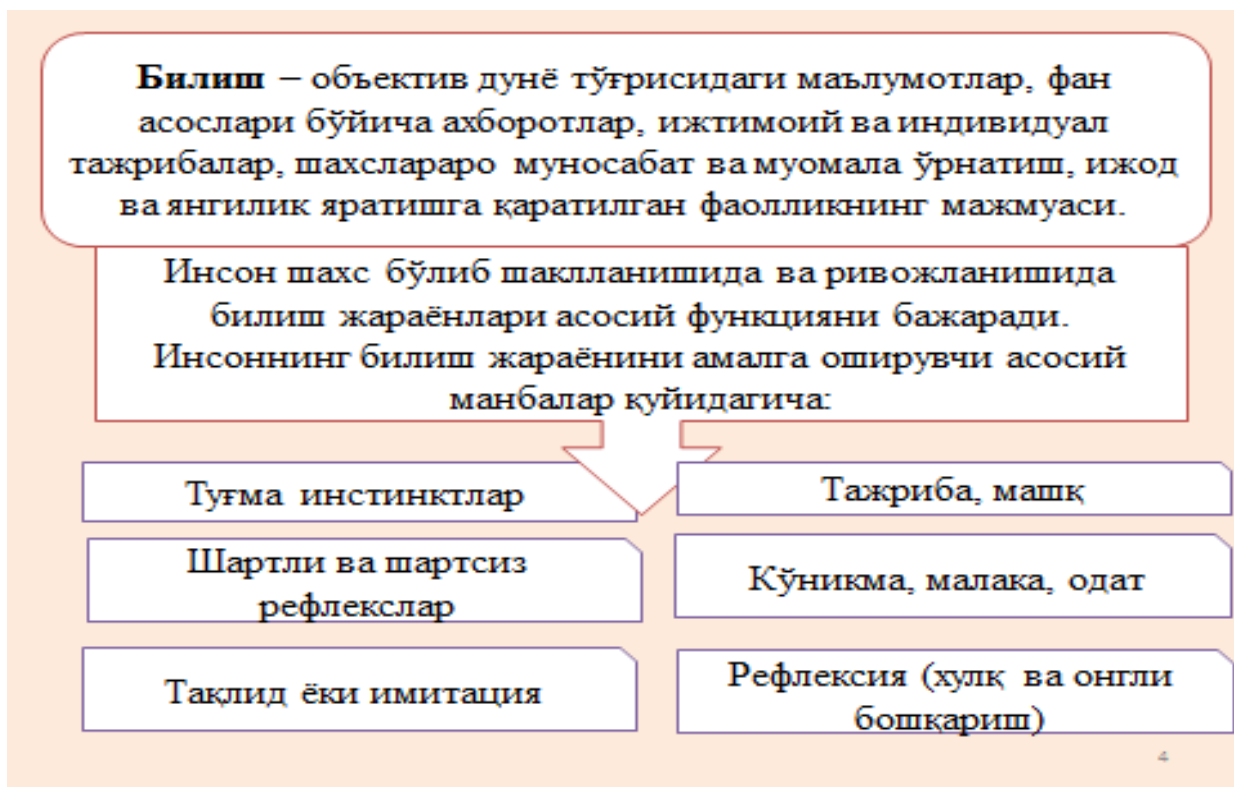
¹¹⁵ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 273 p.

Профессионал фаолият шахсдан жуда кўп билимларни ҳамда малакаларни талаб қилади. Нима учун у ёки бу касбни танлаганини англаб етган шахс (мотивлар муаммоси), энди ўз фаолияти ва қобилиятларини бошқара билиши ва ўз устида муттасил ишлаб, малакаларини орттириб бориши шарт. **Профессионал билимдонлик** шу нуқтаи назардан шахс умумий маданиятининг шундай йўналишики, унга фақат касбига тааллуқли бўлган билимлардан ташқари шу билимларнинг ҳосил бўлиш йўллари ва малакаларнинг такомиллашувини таъминловчи психологик жараёнлар ва ҳолатларни билишни ҳам тақозо этади. Бу психологияда билиш жараёнлари ва уларнинг моҳиятини ва кечишини билиш демакдир.

Шахсиятни сезиш тенденцияси инсон табиатнинг асосий қисми ва энг адаптив турларидан бири ҳисобланади. Биз бошқа одатда одамлар ҳақида нимани аниқ умумлашма чизиш мумкин бўлса, биз улар келажакда қандай муомала қилишларини олдиндан кўришимиз мумкин, ва бу бизга улар турли вазиятларда жавоб бўлган ҳар қандай аниқлаш ёрдам бериши мумкин. Шахсиятни идрок этиш ҳам бизга яхшироқ психологик бузилиш ва улар ишлаб чиқариш мумкин бўлган салбий хулқ-натижаларини тушунишга ёрдам бериши мумкин. Бу хатти-харакат шахсият масаласи, қисқаси, чунки у хулқни бошқаради¹¹⁶.

Маълумки, одамлар бир-бирларидан кўп жиҳатлари билан фарқ қиладилар. Масалан, айримлар кўрган-кечирганларини жуда яхши эсда олиб қолиб, керак вақтда аниқ эсга тушира оладилар. Баъзилар кўзи билан кўрган ҳар қандай объектни майда деталларигача баён этиш қобилиятига эга. Яна бирлари эшитган нарсалари хусусида аниқроқ фикрлайди, кимдир содда, равон тилга ўз ҳис-кечинмаларини айта олса, бошқалар - ҳар бир ҳикояга албатта, фантазия элементларини қўшишга мойил бўладилар.

¹¹⁶ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 265-p.

Демак, одамларнинг ташқи оламдан оладиган таассуротлари ва уларни онгда тартиблаштириш қобилиятлари ҳар хил бўларкан. Иккинчи томондан, шундай касб-корлар борки, у шахсдаги у ёки бу сифатларнинг мукаммаллашиб боришига имкон беради. Масалан, йирик автоматик бошқарув тизимларида ишлайдиган оператор ўз диққатини ҳар қандай майда ўзгаришларга ҳам қаратишга ўрганса, конструктор мавҳум математик ҳисоб - китобларга уста бўлиб боради. Иқтисодчи - молиячи пулнинг ҳар бир тийинидан фойда олишга ўрганса, шоир табиатан барча ҳодиса ва воқеаларни бадиий бўёқларда, ўзига хос идрок қилишга мойиллиги ошади. Демак, одамнинг ташқи олам хосса ва хусусиятларини онгида акс эттириши унинг иқтидори ўсиши ва профессионал малакалари ривожланганлигига боғлиқ тарзда кечади. Шунинг учун ҳар онгнинг муҳим акс эттириш шакллари бўлмиш билиш жараёнлари - идрок, сезгилар, хотира, диққат, тафаккур, ирода ва ҳиссиётларнинг инсон ҳаёти ва профессионал ўсишидаги ролига тўхтаб ўтамиз.

Бу жараёнлар инсонга жуда яқин ва таниш. Чунки ҳар биримиз

онгимиз борлигини, атрофдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг айрим алоҳида ҳамда яхлит хусусиятларини биламиз. Бу нарса ва ҳодисалар бизда ҳар бир алоҳида шароитда ўзига хос ҳиссий - кечинмаларни келтириб чиқаришини ҳам биламиз. Масалан, қорнингиз оч қолганда, емишга бўлган талабингизни ҳақиқатан бор ёки йўқлигини бировлардан сўрамайсиз-ку? Ёки китоб мутоала қилаётган шахс шу китобни рост билан ҳам ўзи ўқиётганлигини бошқалардан сўрамайди. Бундай ишлар ўз-ўзидан табиий жараёнлардай кечаверади. Фақат имтиҳон пайтида кеча кечаси билан мутоаала қилиб, ўрганиб чиққан материални нега ҳозир домла олдида эслай олмаётганлигингиз сизни кўпроқ қизиқтиради ва сиз «Хотирам устида ишлашим керак» деган хулосага келасиз.

Дарҳақиқат, билиш жараёнлари ҳам маълум маънода бошқариладиган жараёнлар бўлиб, агар сиз ўз имкониятларингизни кенггайтириш ёки иқтидор даражангизни орттирмоқчи бўлсангиз, бу жараёнларга оид маълум қоидалар ва хусусиятларни билиб олишингиз керак.

Билиш жараёнлари

Инсон онги бир қарашда яхлит нарса, аслида у айрим алоҳида жараёнлардан иборат. Онг муҳим чунки, у кўп инсон хулқига таъсир қилишда муҳим аҳамиятга эга. Онг муваффақиятли, таълим, касб-хунар, иқтисодий ва ижтимоий натижалари билан боғлиқ бўлади. (Шмит & Хантер, 1998, Висвесваран, & Дилчерт, 2005)¹¹⁷.

¹¹⁷ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 183-p.

**Вера Феродорона
Смидт¹¹⁸
(1889-1937)**

Психолог

(Research scientist at the U.W. Human Interface Technology Laboratory Affiliate Faculty at the U.W. Dept of Psychology, and Dept of Radiology)¹¹⁹.

Хантер Хоффман

**Психология фанлари
доктори**

Шунинг учун ҳам атроф-муҳитни, ўзимизни билишимизга имкон берувчи онгни ўрганиш учун уни алоҳида психик жараёнларга бўлиб ўргана бошлаганлар. Бу жараёнлар - сезгилар, идрок, хотира, диққат, тафаккур, нутқ ва бошқалардир. Бу жараёнлар шу қадар бир-бирлари билан боғлиқки, бирини иккинчисиз тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Масалан, кўриб идрок қилиб турган нарсангизни фикрламай кўрингчи, унинг моҳиятини биласизми? Диққат билан кўрган ёки ўқиган текстингизни эслаб қоласиз. Ёки бирор нарса тўғрисида фикрлаш учун бизга бир вақтда ҳам илгариги идрок образлари, ҳам эслаб қолиш маҳоратимиз, ҳам ички нутқимиз, иродамиз ва диққат керак бўлади. Ҳаттоки, тасодифан қўлимизга кириб кетган зирапчага берган реакциямиз ҳам эмоциялардан ташқари, ўша нарсанинг бу ерда қандай пайдо бўлганлиги каби қатор тафаккур жараёнларини келтириб чиқаради.

¹¹⁸ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹¹⁹ <http://directory.paininfo.ru/>

Мураккаб компьютер техникаси чиққандан кейин одамнинг ўз психик жараёнларига қизиқиши янада ортди. Энди маълумотларни қабул қилиш (анъанавий идрок деб аталувчи жараёнга ўхшаш), уларни қайта ишлаш

(тафаккурга ўхшаш) ва уни сақлаш (хотира) ҳақида кўп гапирадиган бўлиб қолдик. Лекин бу инсондаги табиий жонли жараёнлар аҳамияти ва тарбияси масаласини янада юқори кўтарди.

Психология соҳасида экспериментал ишларнинг муваффақиятли амалга оширилиши аслида инсон психикаси компьютердан кўра мураккаблиги ва одам англаган маълумотларидан кўпроқ нарсаларни идрок қилиб, қабул қилишини исботлади. Масалан, махсус асбоблар ёрдамида аслида одам кўрмаётган, ҳис қилмаётган жуда кучсиз сигналлар ҳам физиологик реакцияларни келтириб чиқараётганлиги қайд этилди. Масалан, шу нарса аниқланганки, одам кино кўраётганда бир секундда 24 кадрни идрок қилади ва бирор тасвир кўз ўнгида гавдаланади. Психологлар шундай эксперимент қилишди: кунларнинг бирида ўзига хос тасвир намоён этилди. 24 та кадр ўрнига 25 кадр бериб, ўша 25-кадрда «Кока - кола ичинг» деган ёзув берилди. Табиий, оддий идрок бу битта кадрни илғамайди. Лекин кинотеатр буфетида ушбу ичимликни ичиш кадрдан кейин 18 фоизга ошган. Демак, аслида онг бу маълумотни қабул қилган, лекин реал англаш, ойдинлашув рўй бермаган экан.

Аналогик ҳолат хотирамизда ҳам тез-тез рўй беради. Кимнидир учратиб қоламизда, ўйланамиз: қаерда кўрган эканман? Ҳеч эслолмайсиз, лекин юзи, кўзи ва бошқа сифатлари танишдай. Буни ҳам шундай изоҳлаш лозимки, одам кўрган-кечирганлари аслида мияда сақланади, биз онг соҳасига айримларинигина чиқара оламиз. Фақат, касал бўлиб ёки бирор нарсадан қаттиқ ташвишга тушганимизда калламизга ҳар хил уй-фикрлар

келаверади. Ўшалар аслида бор нарсаларнинг беихтиёр тикланиши.

Онгдаги маълумотларнинг аслида миямиздагилардан камлигининг асосий сабаби - одам ҳар қандай маълумотни *саралаб, танлаб қабул қилади*, ўзи учун «аҳамиятсиз» деб баҳолаган нарсага диққат ҳам қилмайди, эслаб қолмайди ҳам. У ўз онгида барча мавжуд маълумотни ўзига хос тарзда қайта ишлайди, ўзгартиради. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон ўзига хос ва қайтарилмасдир - индивидуалдир, дейилади. Билиш жараёнлардаги индивидуаллик сабабларини тушуниш учун энг муҳим билиш жараёнлари билан танишамиз.

8.2. Билиш жараёнлари классификацияси.

Сезгилар ва уларнинг хусусиятлари. Сезгилар тўғрисидаги илмий таълимотларга биноан нарсалар ва уларнинг хоссалари, уларнинг таркибий қисмлари, хусусиятлари, шакллари, ҳаракати бирламчи ҳисобланиб сезгиларнинг ўзи эса ташқи ва ички қўзғатувчиларнинг сезги аъзоларига таъсир этишининг маҳсулидир.

Инглиз олими Ч.Шеррингтон сезгиларнинг ушбу таснифини беради:

- 1) экстерioreцептив сезгилар, яъни ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттиришга мослашган рецепторлар.
- 2) интерioreцептив сезгилар, яъни инсон ички тана аъзолари ҳолатларини акс эттирувчи сезгилар.
- 3) проприорецептив сезгилар, яъни инсон танаси ва гавдасидаги турли ҳолатларни ва ҳаракатларни мускуллар билан боғловчи сезгилар.

Чарльз Скотт Шеррингтон
(1857 - 1952)

(англ. *Charles Scott Sherrington*;
нейробиолог.

Нобель мукофоти совриндори¹²⁰

Биринчи туркум сезгиларни кўриш, эшитиш, хидлаш, тери-туюш, таъм-маза каби турлар ташкил қилади. Кўриш 380-770 гача миллимикрон диапазондаги электромагнит нурлардан иборат. Эшитиш частотаси 16 дан 20 000 гача бўлган товуш тўлқинларидан иборат. Тактил сезгилари механик қўзғатувчиларнинг тери юзасида таъсири натижасида ҳосил бўлади. Улар учун сезгининг яширин даври 130 миллисекунд, оғриқ сезгилари учун эса 370 миллисекунд тўғри келади, маза-таъм сезгиси эса тил юзасига таъсир этилгандан сўнг 50 миллисекунд вақт оралигида ҳосил бўлади. Кўриш сезгилари бош мианинг орқа бўлагига жойлашган, эшитиш сезгилари эса мианинг тепа бурмасида жойлашган. Тери-туюш, ҳаракат сезгилари мианинг марказий бурмаси орқа қисмида жойлашган.

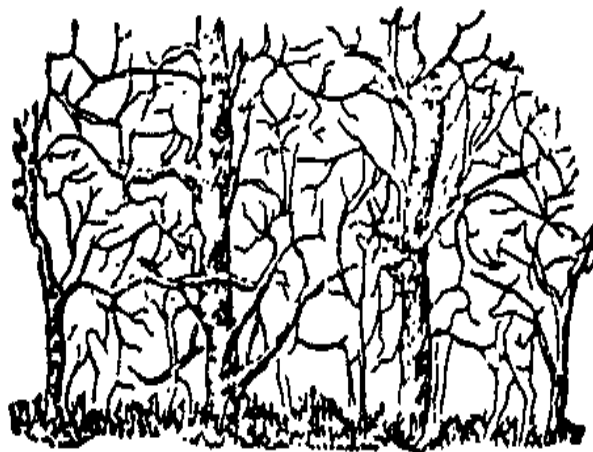
Идрок ва унинг хусусиятлари. Психологларнинг фикрича, инсон ниманики идрок қилса, уни *фигура ва фонда* идрок қилади. Фигура - шундай нарсаки, уни аниқ англаш, ажратиш, кўриш, эшитиш ва туйиш мумкин. Фон эса аксинча, ноаниқроқ, умумийроқ нарса бўлиб, аниқ объектни ажратишга ёрдам беради. Масалан, гавжум бозорда кетаётган тақдирда ҳам ўз исми мизни биров айтиб чақирса, дарров ўша тарафга қараймиз. Исм - фигура бўлса, бозордаги шовқин - фон ролини ўйнайди. Бошқача қилиб айтганда, биз бирор нарсани идрок қилаётган пайтимизда уни албатта бирор фондан ажратиб оламиз. Масалан, гул бозорида айнан

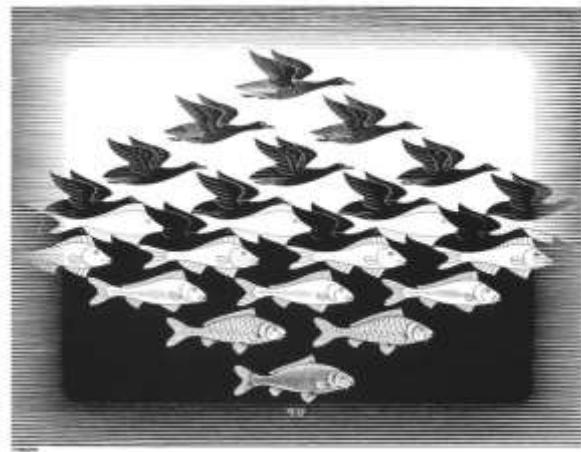
¹²⁰ <http://www.wikiwand.com/ru/>

қип-қизил атиргул сизга ёқиб қолиб, ўшани харид қиласиз, қолган гуллар фондай онгингиз активига ўтмайди.

Шундай қилиб, *идрок - бу билишимизнинг шундай шаклики, у борлиқдаги кўплаб, хилма-хил предмет ва ҳодисалар орасида бизга айни пайтда керак бўлган объектни хосса ва хусусиятлари билан яхлит тарзда акс этишимизни таъминлайди.* Яъни, идрокнинг асосида нарса ва ҳодисанинг яхлитлашган образи ётадики, бу образ бошқаларидан фарқ қилади. Идрок ўзига нисбатан соддароқ бўлган сезги жараёнларидан ташкил топади. Масалан, олманинг шаклини, хидини, мазасини, рангини сезамиз, яъни алоҳида-алоҳида хоссалар онгимизда акс этади. Бу - сезгиларимиздир.

Сезгилар яхлит тарзда идрок жараёнини таъминлайди. Лекин олимлар идрокни сезгиларнинг оддийгина, механик тарздаги бирлашуви, деган фикрга мутлоқ қаршилар. Чунки идрок онгли, мақсадга қаратилган мураккаб жараён бўлиб, унда шахснинг у ёки бу объектга шахсий муносабати ва идрокдаги фаоллиги асосий роль ўйнайди. Масалан, буни исботи учун кўпинча **Рубин фигураси** тавсия этилади. Унда иккита қора профиль оқ фонда берилган. Бир қарашда айримлар бу расмларга қараб, «Бу - ваза» деб атаса, бошқалар уни бир-бирига қараб турган икки киши юзининг ён томондан кўриниши, деб таърифлаши мумкин.

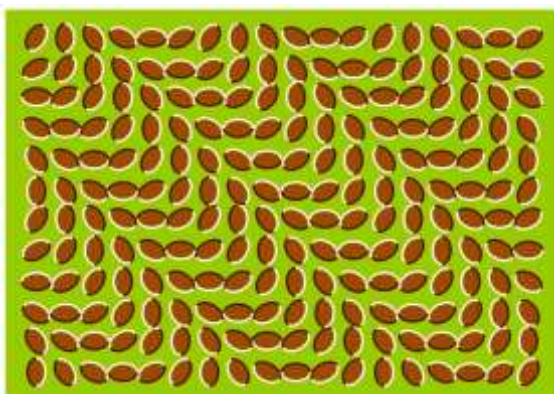
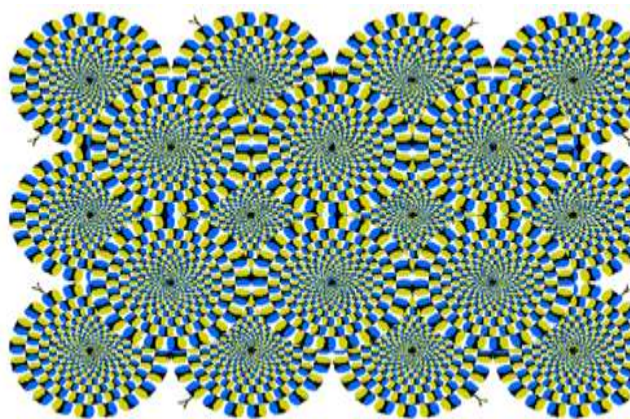
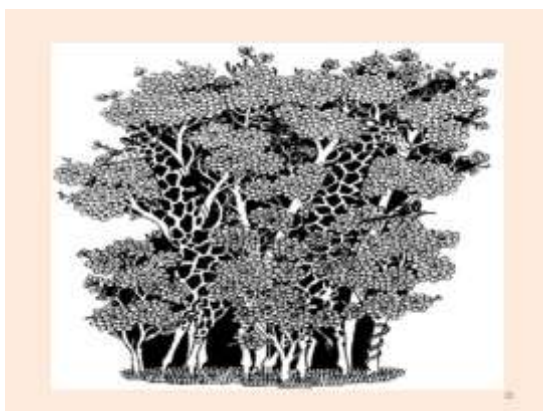

Шуниси характерлики, биринчи марта шу расмни кўрган одам уни яхлит идрок қилиб, нима эканлигини *тушунишга* ҳаракат қилади, лекин бирор фигурани кўргач, маълум вақтгача бошқасини кўрмай туради. Агар шу идрок даражаси қолса, яъни яна ниманидир кўришни хохламас, у иккинчи фигурани кўрмаслиги ҳам мумкин. Бу биздаги идрок жараёнларининг фаоллигимизга, объектга муносабатимизга бевосита боғлиқлигини кўрсатиб турибди. Иккинчидан, идрок бизнинг қайфиятимизга ҳам боғлиқ. Ташвиш билан йўлакчадан ўтиб кетаётиб, оёғингиз тагидаги нарса тугул, рўпарадаги одамни ҳам кўрмай қолишингиз мумкин. Ёки санъат музейида томоша қилиб юрган икки киши бир расмда тамоман ҳар хил нарсаларни, элементларни кўриши мумкин. Яхши қайфиятда, яхши дўстлар компаниясида истеъмол қилган таом сизга жуда мазалидай туюлади. Агар талаба бирор фан предметида қарздор бўлиб қолса, оч қоринга еган ширин таоми ҳам «таътимайди», ҳатто нима еганини ҳам унутиб қўяди. Ёмон қайфият кўпроқ қора, нурсиз ранглари идрок қилишга мойил бўлса, яхши, кўтаринки қайфият, аксинча, ҳамма нарсани энг ёқимли рангларида «кўради». Бу яна бир бор идрокнинг оддийгина акс эттириш ёки билиш жараёни эмас, балки шахсдаги фаол установкага боғлиқ бўлган, мантиқан асосланган онгли жараён эканлигини исботлайди.

Идрок қилиш қонунлари. Шахс идрок қилиши жараёнларига хос бўлган бир нечта қонуниятлар психолог олимларнинг ёзган илмий

адабиётларда келтирилган, биз уларнинг айримларини белгилаймиз:

А. ФИГУРА ВА ФОННИНГ ИЛГАРИГИ ХАРАКАТГА БОҒЛИКЛИГИ ҚОНУНИ. Бу қонуннинг маъноси: одам илгариги тажрибасида бўлган, бевосита тўқнаш келган нарсаларини идрок қилишга мойил бўлади. Агар бирор предметни у илгари фигура сифатида идрок қилган бўлса, демак, кейинги сафар ҳам уни айнан фигурадай идрок қилади, агар фон бўлган бўлса, табиий, фондай қабул қилади. Бу қонуннинг ҳаётдаги ўрни чет давлатларда борган туристлар тажрибасига таяниб тушунтирилиши мумкин. Ўзбекистонликлар Ер қуррасининг қайси бурчагида бўлмасин, ўзбек дупписи ёки атлас кўйлакни жуда тез илғаб оладилар ва суюниб кетадилар ҳам. Ёнидаги шериклари ўзбек бўлса ҳам, айнан дўппили ўзбекни кўриб, кўзлари яшнаб кетади. Бошқа миллат вакиллари, масалан, нигериялик ҳам миллий куйлагида юрган бўлиши мумкин, лекин ўзбек турист учун бу кийим фон эди, фонлигича қолади ҳам.

Б. Идрокнинг константлилиги қонуни. Бу қонун маълум маънода

олдингисига боғлиқ. Яъни бунда ҳам илгариги тажриба катта роль ўйнайди. Маъноси: одам ўзига таниш бўлган нарсаларни ўша хосса ва хусусиятлар билан ўзгаришсиз идрок қилишга мойилдир. Масалан, самолёт ичида ўтириб ерга қараганмисиз? Автомобил йўллари, уларда ҳаракат қилаётган машиналар кичкина кўринади, лекин биз уларни ҳозир кичрайиб қолган, деб идрок қилмаймиз-ку? Аслида кўз қорачиғимиздаги акс кичкина бўлса-да, уларни ўзимиз «тўғрилаб» алоҳида предметлар сифатида идрок қилаверамиз.

Бу ўринда бир этнографнинг Африкадаги кузатиши ҳақида мисол келтириш жоиздир. У кунларнинг бирида пигмейлар деб аталувчи қабила вакиллари билан куюқ ўрмондан чиққан (бу қабиланинг умри калин ўрмонда ўтади). Рўпарада яйловда сонсиз моллар подаси ўтлаб юрган бўлган. Этнограф уларни оддий моллар подаси сифатида идрок қилган, пигмей эса уларни чумолиларга ўхшатиб, уларнинг кўплиги ва кичиклигидан ҳайратланган. Олимда идрокнинг константлиги намоён бўлган бўлса, унинг шеригида унинг бузилганлиги кузатилган.

Демак, идрокимизнинг константлиги, яъни илгариги тажриба асосида нарсаларнинг хосса ва хусусиятларини ўзгартирмай, турғун ҳолда яхлит тарзда идрок қилиш хусусияти бизга ташқи муҳитда тўғри мослашувимиз, нарсалар дунёсида адашмаслигимизни таъминлайди. Константлик -

«constanta» сўзидан олинган бўлиб, ўзгармас, доимий деган маънони билдиради.

В. Кутишлар ва тахминларнинг идрокка таъсири. Кўпинча бизнинг идрокимиз айна пайтда биз нималарни кутаётганимизга боғлиқ бўлиб қолади. Биз ўзимиз кутгандан ҳам кўп пайтларда ўзимиз кўргимиз келган нарсаларни кўрамиз, эшитгимиз келган нарсани эштамиз. **Масалан, сонлар қаторида пайдо бўлган В харфи узоқдан албатта 13 сонидай идрок қилинади, ёки аксинча харфлар орасидаги 13 «В» га жуда ўхшайди. Кечаси ёлғиз қолиб кимнидир кутаётган бўлсангиз, ҳар қандай жуда секин шарпа ҳам оёқ товушларига ўхшайверади. Соғинган дўстингизга бирор жихати билан ўхшаш бўлган одамни кўрсангиз-чи?**

Шундай қилиб, инсон идроки шахсий маъно ва аҳамият касб этган маълумот воситасида онгдаги бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилади. Бировнинг орқадан чақиришини кутаётган бўлсангиз, негадир албатта, бош харфи тўғри келган исмни айтса ҳам тезгинада ўша томонга ўгирилиб қарайсиз.

Айнан шундай ҳодисалар баъзан идрокдаги хатоликларнинг келиб чиқишига олиб келади. Америкалик Дж. Бэгби деган олим стереоскоп орқали америкалик ва мексикалик болаларга шакли унчалик аниқ бўлмаган слайдларни бирин-кетин кўрсатган. Америкалик болалар уларни бейсбол ўйини, оқ сочли қиз ифодаланган десалар, мексикалик болалар уларни буқалар жанги, қора сочли қиз, деб таърифлаганлар. Кўпчилик болалар эса кўрсатилган иккита расмдан фақат биттасини кўрганини эътироф этганлар. Демак, бизнинг идрокимиз, унинг мазмуни маданий ва маънавий муҳитга ҳам боғлиқ бўлиб, бу кутишлар тизимидан келиб чиқаркан.

Г. Ўзгармас маълумотнинг идрок қилинмаслиги қонуни. Бу қонуннинг моҳияти шундаки, мунтазам таъсир этувчи маълумот онгда узоқ ушлаб турилмайди. Масалан, ўтирганингизда соатнинг тикқилашини

эшитганмисиз? Ҳа, товуш эшитилади, лекин маълум вақт ўтгандан сўнг у йўқ бўлиб қолгандай - эшитилмайди. Ёки эксперимент шароитида ёлғиз битта нуқтадаги ёруғлик манбаи кўзга таъсир этилиб, кўз ҳам шу нуқта билан бир вақтда ҳаракатга келтириб турилганда, 1-3 секунддан сўнг одам ёруғлик манбаини кўрмай кўйгандек. Шунга ўхшаш экспериментлар барча идрок турларида ҳам синалган. Паст оҳангли куй ҳам маълум вақтдан кейин эшитмагандай ҳисни келтириб чиқаришини синаб кўришингиз мумкин.

Нутқ воситасида ҳадеб бир хил сўзларни қайтаравериш психотерапевтик практикада гипнотик ҳолатни келтириб чиқарувчи омил сифатида ишлатилади. Чунки бир хил сўзлар ҳадеб қайтарилаверса, улар ўзининг маъно - моҳиятини ҳам йўқотади. Масалан, кўчаларда юрадиган «фолбинлар»ни кўрганмисиз? Улар автоматик тарзда айтадиган сўзлари аслида уларнинг ўзлари учун умуман маъносини йўқотган («бахтингдан очайми, тахтингдан очайми?») ва ҳақозо шунга ўхшаш сўзлар). Ҳар қандай ҳаракат ҳадеб қайтарилаверса, «психологик тўйиниш» ҳодисаси рўй беради ва ҳаракатлар автоматлашиб, унинг айрим деталлари умуман онг назоратидан чиқади. Масалан, маҳоратли раққоса ҳар қандай рақсга ҳам чиройли, жозибали ҳаракатлар билан ўйин тушиб кетаверади.

Д. Англинлик қонуни. Идрок қилаётган шахс учун фигуранинг англинлиги, унинг зарурати ва маъноси катта аҳамиятга эга бўлади. Агар биз кузатаётган предмет, эшитаётган нутқ ёки ҳис қилаётган нарсамиз маъносиз, тушунарсиз, ноаниқ бўлса, биз жуда тез чарчаймиз ва толиқамиз. Масалан, хитой тилини билмайдиган одам шу тилда сўзлашувчилар орасига тушиб қолса, психологик жиҳатдан жуда қийналади. Яъни, *бизга барча нарсаларда бирор маъно ва мазмун керак.* Одам одатда тушунадиган нарсасинигина идрок қилади. Ҳаттоки, маърузачининг бугун тушунтираётган маърузасидаги фактлар сизнинг тушунчаларингиз ва билим доирангиздан узоқ бўлса, профессорга қараб ўтирган бўлсангиз ҳам унинг гаплари қулоғингизга кирмайди. Шундай

пайтларда «Нима деяпти ўзи?» деб қўшнимиздан сўраб қўямиз ҳам, зеро маърузаси ўша биз учун кадрдон бўлган ўзбек тилида гапираётган бўлса ҳам. Синаб кўриш учун ўртоғингизга бир нечта сўзлардан иборат каторни беринг. Улар орасида мазмунан бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзлар, ҳаттоки маъносиз (тескарисига ёзилган сўзлар) бўлсин. Орага 2-4 та таниш ўзбек тилидаги сўзлардан аралаштиринг. Бир дақиқа мобайнида қараб, эслаб қолганини қайтаришни сўрасангиз, ўша 2-4 та сўзлардан бошқаларни деярли «кўрмаганининг» гувоҳи бўласиз.

Е. Тахминларни текшириш жараёнида идрок қилиш. Биз идрок жараёнида илгариги тажрибага таянганимиз билан кўпинча адашамиз, баъзан эса ўзимиз учун янгиликлар очиб, тажрибани янада бойитамиз. Илгариги тажриба ва келажакни башорат қилиш инсонга хос хусусият бўлиб, бизнинг сезги органларимиз орқали келадиган маълумотларнинг кўлами ва имкониятларини янада оширади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, *идрок - ташқи муҳит тўғрисидаги тахминларимизни исбот*

қилишига қаратилган фаол жараёндир.

Одам кўрган, ҳис қилган ва эшитган нарсаларининг жуда оз миқдоринигина эслаб қола олади. Маълум бўлишича, бир вақтнинг ўзида одам онгида 7 тадан ортиқ белгига эга бўлган маълумотнинг қолиши қийин экан экан. Бу етгита сўз, сон, белги, нарсанинг шакли бўлиши мумкин. Агар телефон рақамлари 8 та белгили бўлганда, уни ёдда сақлаш анча қийин бўларкан. Демак, онгнинг танловчанлиги ва маълумотларни саралаб, териб ишлатиши яна бир психик жараёни - хотирани билишимиз лозимлигини билдиради.

Одатда биз бирор бир материални ўқийдиган бўлсак, уни ҳеч бир ўзгаришсиз эслаб қолишга ҳаракат қиламиз. Лекин ажабланарлиси шундаки, борган сари материал маълум ўзгаришларга юз тўтиб, хотирада дастлабки пайтдагисидан бошқачароқ бўлиб сақланади. Баъзи бир материал ёки маълумот хоҳласак ҳам хотирадан ўчмайди, бошқаси эса жуда қаттиқ хоҳласак ҳам керак пайтда ёдимизга туширолмаймиз. Бу каби саволлар, инсон билиш жараёнларидаги энг муҳим саволлар бўлиб, баъзан ўз тараққиётимиз ва камолатимизни ҳам ана шундай омилларга боғлагимиз келади.

Маълум бўлишича, инсон мияси ҳар қандай маълумотни сақлаб қолади. Агар шу маълумот бирор сабаб билан одамга керак бўлмаса, ёки ўзгармаса, у онгдан табиий тарзда йўқолади. Лекин ҳар доим ҳам бизнинг профессионал фаолиятимиз манфаатларига мос маълумотларни эса сақлаш жуда зарур ва шунинг учун ҳам кўпчилик атайлаб хотира тарбияси билан шуғулланади.

Х о т и р а - бу тажрибамизга алоқадор ҳар қандай маълумотни эслаб қолиш, эса сақлаш, эса тушириш ва унутиш билан боғлиқ мураккаб жараёндир. Хотира ҳар қандай тажрибамизга алоқадор маълумотларнинг онгимиздаги аксидир.

Эмоционал хотира – воқеадаги нарс ва ҳодисалардан, ўз-ўзимизга бўлган муносабатларимиздан келиб чиқадиган ғойил хамда ётмасиз кечинмаларни эсда қолдириш, эсга тушуришдан иборат хотира тури.

Сўз-мантлик хотираси – фикр ва мувоҳазалар, аниқ ҳужм ва ҳулоса чиқаришлар ташкил этади.

Образ хотираси – тасаввурлар ва турмуш манзаралари, шунинг билан бирга, товушлар, таъмлар, ранглар, шакллар билан боғлиқ бўлган хотира туридир.

Ҳаракат хотираси - механик ҳаракатлар билан боғланган.

Хотира жараёнлари шахснинг фаолиятдаги ютуқларига боғлиқ бўлгани учун ҳам, унинг табиати, қандай кечишига кўплаб олимлар аҳамият берганлар. Масалан, нима учун одам у ёки бу маълумотни хотирада сақлайди, деган саволга турли олимлар турлича жавоб берадилар. Масалан, физиологлар унинг сабабини миёда ҳосил бўладиган нерв боғланишлари - ассоциациялар билан боғлашса, биохимиклар - рибонуклеин кислота (РНК) ва бошқа биохимик ўзгаришлар оқибатидадир, деб тушунтирадилар.

Ихтиёрий хотира- маълум мақсадни рўйга чиқариш учун, муайян даврларда ақлий усусиятларга суянган ҳолда амалга оширишдан иборат хотира жараёни. Бу фаолиятни одатда оғг бевосита бошқаради.

Ихтиёрсиз хотира – унинг муҳим ҳусусияти махсус мненик мақсадсиз, ақлий, асабий, иродавий зўр беришсиз ҳаётлий аҳамиятга эга бўлган кенг қўламдаги маълумот, лабар, ахборот, таассуротларнинг кўпчилик қисмини ақс эттиришдир.

Қисқа муддатли хотира- жуда кичка вақт оралиғида идрок қилиш ва кичка вақт мобайнида эсда қолиши билан белгиланади.

Узоқ муддатли хотира- шахс фаолиятининг ҳаётлий муҳим мақсадларига эришишида тактик жаҳатдан эмас, балки стратегик жаҳатдан аҳамият касб этган ахборот келиб туради.

Оператив эсда олиб қолиш – инсоннинг бевосита амалга ошираётган фаол, тезкор усудлари учун хизмат қилувчи жараёнини аяплатувчи мненик ҳолат.

Психологлар эса хотирани доимо инсон фаолияти, унинг шахс учун аҳамияти ва мотивлар характери билан боғлайдилар. Чунки шахснинг йўналганлиги, унинг ҳаётдаги мавқеи ва қобилиятларининг ривожланганлик даражаси айнан хотирасининг мазмунига боғлиқ. Шунинг

учун хаттоки, шундай гап ҳам бор: «Нимани эслашингни менга айт, мен сенинг кимлигингни айтаман».

Амалий нуктаи назардан хотиранинг самарадорлиги, уни ўқув ва меҳнат фаолияти жараёнида ошириш катта аҳамиятга эга. Чунки кўпинча одамлар орасида ишчанроғи, ўқувчи ёки талабалар орасида билимлироғи ҳам бир қарашда хотирасининг кучи билан бошқалардан ажралиб туради. Буюк бобокалонимиз Амир Темурнинг хотираси ҳақида афсоналар юради. Масалан, у ўз қўл остидаги бекларнинг нафақат исмини, балки отасининг исмларини ҳам ёддан биларкан, учрашувларда бевосита номини айтиб мурожаат қиларкан. Бу фазилат ҳам унинг ўз қўл остидагилар орасида обрўининг баландлигига таъсир кўрсатган. Американинг машхур Президентларидан Авраам Линкольн ҳам ана шундай феноменал хотирани ўз яқинлари ва иш юзасидан у билан боғлиқ бўлган ходимларга нисбатан намоён этиб, лол қолдирган экан. Демак, хотира тарбияси, уни керакли йўсинда ривожлантириш - керак бўлса, шахсий обрў ҳамда ишдаги самара масаласи билан бевосита боғлиқ экан.

Умуман, *хотиранинг самарадорлиги* эслаб қолишнинг кўлами ва тезлиги, эсда сақлашнинг давомийлиги, эсга туширишнинг аниқлиги билан боғланади. Демак, одамлар ҳам айнан шу сифатларга кўра ҳам фарқланадилар:

- материални тезда эслаб қоладиганлар;
- материални узоқ вақт эсда сақлайдиганлар;
- истаган пайтда осонлик билан эсга туширадиганлар.

Эриксон, Чейс ва Фалун (1181, 1980) хотиранинг “йирик бўлади” намунасини қайд этган, шунингдек “билим ва хотира қобилиятлари меъёри” каби ишларни коллеж ўқувчилари учун тадқиқ қилишган. 20 ой ичидаги кетма-кет лаборатория тест натижалари 7 та рақамдан 80 та рақамгача эслаб қолиш имконияти яхшиланганини кўрсатди. Бу ғайри оддий маҳоратга қарамай, тест машғулоти ярмида ўқувчи доимий текширувда бўлди, натижада унинг хотира қобилияти 6 та рақамга тенг

экани аниқланди. Эриксон ва ҳамкасбларининг таъкидлашича уларнинг фани хотира тезлигини эмас, балки (хотира) узунлигини оширди¹²².

Баъзи одамларнинг хотирасига хос жиҳатларни туғма деб аташади. Тўғри, олий нерв тизими, унинг ўзига хос ишлаш хусусиятлари хотиранинг ўзига хос индивидуал услубини белгилаши мумкин. Лекин ҳаётда кўпинча шахснинг билиш жараёнлари ва сезги органларининг ишлаш қобилиятларига боғлиқ тарзда ажралиб турадиган типлари ҳақида гапиришади. Масалан, айрим одамлар кўрган нарсаларини жуда яхши эслаб қолади, демак, уларнинг *хотираси кўргазмали-образли* бўлиб, кўзи билан кўрмагунча, нарсанинг моҳиятини тушунмайди ҳам. Бошқалар эса ўзича фикрлаб, номини айтиб, мавхум тарзда тасаввур қилмагунча, эслаб қолиши қийин бўлади. Бундайлар *сўз - мантиқий хотира* типи вакиллари дар. Яна бир типли одамлар бевосита ҳис қилган, «юрагидан» ўтказган, унда бирор ёркин эмоционал образ қолдира олган нарсаларни яхши эслаб қоладилар, бу - *эмоционал хотирадир*. Лекин яна бир хотира эгалари борки, уларни *феноменал хотира* сохиблари деб аташади. Психологияга оид китобларда ана шундай хотирага эга бўлган кишилар тўғрисида кўп ёзилган. Бу шундай кишиларки, улар бир вақтнинг ўзида нисбатан жуда катта ҳажмдаги маълумотларни эсда сақлай олади ва эсга туширади. Масалан, тарихий шахслар орасида Юлий Цезарь, Наполеон, Моцарт, Гаусс, шахмат устаси Алехин каби инсонлар хотираси ана шундай ноёб бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор.

¹²² Kieth S. Taber. Modelling Learners and Learning in Science Education. 120-p.

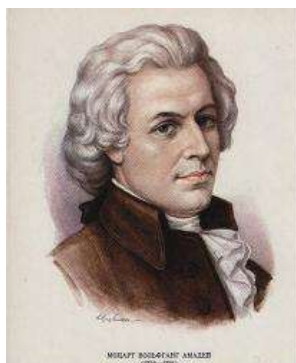

Гай Юлий Цезарь

Цезарь

Наполеон

Моцарт

Гаусс

Таниқли, рус психологи ва нейрпсихологи А.Р. Лурия ҳам ана шундай хотира сохибларидан бири - асли касби журналист бўлган Шерешевский деган шахс хотирасини атайлаб узоқ вақт мобайнида ўрганган. Унинг хотираси шундай эдики, Дантенинг «Илоҳийлик комедияси»дан олинган узундан-узоқ парчани бир марта қараб олгандан сўнг, 15 дақиқадан сўнг сўзма-сўз айтиб бера олган. Шуниси характерли эдики, комедия унга нотаниш бўлган итальян тилида ёзилган эди. Кўпчиликни қандай қилиб яхши, мустаҳкам эсда сақлаб қолиш муаммоси кизиқтирса, Шерешевский учун қандай қилиб унутиш масаласи мураккаб эди. Уни хотира образлари доимо қийнар, кўрган нарсалари кўз олдида гавдаланаверар эди. Қандай қилиб эслаб қоласиз? деган саволга у шундай жавоб берган: мен «материални» ўзимга таниш ва севимли бўлган Москва кўчаларига жойлаштираман. Бир марта бир материалнинг бир бўлаги ўша «кўчанинг» салқин тушган ерига тушиб қолиб, эсга тушириши анча қийин бўлган экан. Шунга ўхшаш ҳар бир феноменал хотира эгаларининг ўзига хос эслаб қолиш услублари бўлар экан.

Шотландиялик математик А. Эткин 1933 йили 25 та бир-бири билан боғланмаган сўзлардан иборат икки қаторни эслаб қолиб, ҳеч бир хатосиз уни 27 йилдан кейин эсга тушира олган. «Қилич ва қалқон» кинофильмидаги рус разведчиги И. Вайснинг нацистлар томонидан режалаштирилган биринчи навбатда батамом йўқ қилиниши лозим бўлган объектлар - шифрлари билан кўрсатилган рўйхатини бир карра кўриб

чиқиб, бир неча дақиқадан сўнг эсга туширганини эсланг. У ҳам гуёки, кўриб тургандай ўша рўйхатларни қайтадан ўқигандай, такрорлайди. Тарихда бундай кишилар бор ва улар бизнинг орамызда ҳам йўқ эмас. Муҳими шундаки, ана шу феноменал хотирани шахс ва жамият манфаатига мос тарзда унумли ишлата билишдир.

Эсда сақланган маълумотни хотирадан чиқариб олиб, қайта тиклаш ҳам муҳим муаммо. Чунки кўпинча биз хотирамызда кечагина ўқиган ёки яқиндагина ўқитувчимиз айтиб берган маълумотнинг борлигини биламызу, лекин керак вақтда уни эсга тушира олмамыз. Маълумотни хотирадан чиқариб олиш омилларига қуйидагилар киради:

Маълумотнинг анланганлиги. Биз ўзимиз тўла анлаган, тушунган нарсаларни осонроқ эсга туширамыз. Масалан, алфавитни жуда осон эсга туширамыз, ёки 1, 2, 3, 4 ва ҳақозо тартибли сонларни бир кўргандан сўнг у миллионгача бўлса ҳам эсга туширишимиз сираям қийин эмас. Лекин шу сонлардан бор йўғи 7 - 8 тасини тескари ёки аралаш тартибда ёзилган бўлса, уларни эсга тушириш анча мушкул бўлади. «Психология» ёзувини эсга тушириш жуда осон, лекин «и п и о х о я с л г» ҳарфлари тўплами айнан ўша ҳарфлардан иборат бўлса ҳам сира эсга тушира олмамыз. Демак, материални яхшилаб эсда сақлаш ва эсга тушириш учун уни тушуниш ва англаш керак. Мазмунини ва моҳиятини тушунган холда иложи бўлса, ўзимиздаги қизиқишларга боғлай олишимиз керак.

Кутилмаган маълумот. Кутилмаганда пайдо бўлган янги ва яхши маълумот ҳам яхши эсга тушади. Масалан, сонлар қаторида берилган битта ҳарф, ёки аксинча, ҳарфлар орасидаги битта сон, узун жумлалар орасида пайдо бўлган қисқа жумла эсга тезроқ ва аниқроқ тушади. Бунинг оддий сабаби - биз кутилмаганда пайдо бўлган маълумот ёки нарсага ҳайратланамиз, жонли эмоциялар билан жавоб берамыз, бу эса яхши эслаб қолишга ва керак бўлганда, ёрқин тиклашга асосдир.

Маълумотнинг мазмун ёки шакл жиҳатдан бир-бирига яқинлиги. Масалан, агар кўплаб бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзлар орасида «эркак»

ва «аёл» сўзлари пайдо бўлган бўлса, биттасининг эсга туширилиши иккинчисининг ҳам эсга тикланишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўқув режасига киритилган барча фанлар шундай бирин-кетинликда берилдики, бирини ўзлаштириш иккинчисининг ҳам ўзлаштирилиши, бир - бирини тўлдиришга хизмат қилсин.

Эсда сақлаш вақти билан эсга тушириш вақти ўртасидаги фарқ. Одамда берилган маълумотни идрок қилиш ва шу орқали эсда сақлаш вақти канчалик кўп бўлса, эсга тушириш ҳам осонроқ бўлади. Шунинг учун ҳам узок муддатли хотирада сақланадиган информация узок вақт мобайнида, кўпинча бир неча марта қайтариб берилди, қисқа муддатлида эса бир марта, қисқа фурсатда берилди ва шу нарса эсга тушириш керак бўлганда, тикланмайди. Масалан, бирор текстни компьютерга киритиш учун ўртоғингизга бериб, кейин нималарни киритганини сўранг. Жавоб аниқ: «Эсимда йўқ». Яъни маълумотнинг умумий мазмуни ёдда қолса ҳам, асосий тушунчалар ва моҳият эсда қолмайди.

Шундай қилиб, хотира фаол жараён бўлиб, у шахснинг у ёки бу турли маълумотлар билан ишлаш малакасига, унга муносабатига, материалнинг қимматини тасаввур қилишига бевосита боғлиқ бўлади. Энг характерли нарса шуки, инсон фақат эшитган маълумотининг 10 фоизини, эшитган ва кўрган нарсасининг 50 фоизгачасини, ўзи фаол бажарган ишларининг деярли 90 фоизини ёдда сақлайди. Бу кўплаб психологик экспериментларда исбот қилинган. Шахснинг ўзи уйлаб топиб, ўзи бевосита бажарган ишлари жуда осон эсга тушади. Бу ҳодиса психологияда *генерация эффементи* деб аталади. Агар талаба ёки ўқувчи ҳам ўзи бирор теоремани мустақил равишда исбот қилган бўлса, ёки бирор хулосага мустақил равишда келолган бўлса, ўқитувчи тушунтирган ҳодисага яқин нарса тўғрисида ўртоқларига сўзлаб берган бўлса, албатта уни хохлаган пайтда осонгина эсга туширади. Шунинг учун ҳам охириги пайтларда ўйин методлари, мунозара методларидан ўқув жараёнида ҳам кенг фойдаланилмоқда. Ҳаттоки, катталарни қисқа фурсатда ўқитиш ва

малакаларини оширишда ҳам турли хил амалий ўйинлардан, ижтимоий психологик тренинглардан фойдаланишнинг маъноси ҳам шунда - яхши ва тез эслаб қолиш ҳамда самарали эсга тушириш. Иқтисодий ўқувларда турли хил «кейс стади» ларни таҳлил қилиш ва ўз нуқтаи назарича мақбул ҳаракат шакллари қарорлар қабул қилиш ҳам мутахассислар малакасини оширишга самарали таъсир кўрсатади.

ХОТИРАНИНГ ҚОНУНЛАРИ. Шахс ўз хотирасини яхшилаш истаги бўлса, у холда хотиранинг сакқиз қонунини эслаб қўйишни тақлиф этамиз:

1. **Англаганлик қонуни.** Оддий, лекин мураккаб қонун, яъни берилган материални қанчалик чуқур англасак, шунчалик уни мустаҳкам хотирада муҳрлаган бўламиз.

2. **Қизиқиш қонуни.** Анатолий Франс: «Билимларни яхши ҳазм қилиш учун уни иштаҳа билан ютиш керак» деганда, албатта, материалга жонли қизиқиш билан муносабатда бўлишимиз, ва уни яхши кўришимиз кераклигини назарда тутган.

3. **Илгариги билимлар қонуни.** Маълум мавзу юзасидан билимлар қанчалик кўп бўлса, янғисини эсда сақлаб қолиш шунчалик осон бўлади. Масалан, илгари ўқиган бирор китобни қайтадан ўқиб, уни янғидан ўқиётгандай ҳис қилсангиз, демак, сиз илгариги тажрибангиз етишмаганлигидан уни яхши ўзлаштира олмаганлигингизни ҳис қилишингиз мумкин. Демак, эски билимлар ҳам тажрибага айлангандагина, янғиларига замин бўла олади.

4. **Эслаб қолишга тайёрлик қонуни.** Бирор материални эслаб қолишдан аввал, бўлгуси ақлий ишга қандай ҳозирлик кўрган бўлсангиз, шунга мос тарзда эслаб қоласиз. Масалан, физика ўқитувчисининг барча дарслари сизга доимо маъкул бўлган бўлса, Сиз: «Бугун ҳам янги нарса ўрганиб чиқаман», деб ўзингизни ишонтирасиз ва оқибатда натижа ҳам яхши бўлади. Ёки вақтга нисбатан тайёрлик ҳам шундай. «Бир амаллаб имтихон топширсам, кейин қутуламан», деб дарсга тайёрланган бўлсангиз, имтихон тугагач, гуёки миянгни бирор «ювиб қўйгандай» тасаввур ҳосил

бўлади. Агар материални мутахассис бўлишим учун жуда керак, деб умрингиз охиригача муҳимлигини англасангиз, у нарса хотирада муқим сақланади.

5. Ассоциациялар қонуни. Бу қонун ҳақида эрамиздан аввал Арасту ҳам ёзган эди. Қонуннинг моҳияти шундаки, бир вақтда шаклланган тасаввурлар хотирада ҳам ёнма-ён бўлади. Масалан, айтишда конкрет хона ўша ерда бўлган ҳодисаларни ҳам эслатади.

6. Бирин - кетинлик қонуни. Ҳарфларни алфавитдаги тартибда ёддан айтиш осон, уни тескарисига айтиш қийин бўлганидек, хотирада ҳам маълумотларни маълум тартибда жойлаштиришга ва керак бўлганда, тартиб билан бирин-кетин тиклаш мақсадга мувофиқдир.

7. Кучли таассуротлар қонуни. Эслаб қолинадиган нарса тўғрисидаги биринчи таассурот қанчалик кучли бўлса, унга алоқадор образ ҳам шунчалик ёрқин бўлади. Бундан ташқари, сиз учун аҳамиятли ва жозибали маълумотлар оқимида эсланаётган материал ҳам яхши эсга туширилади.

8. Тормозланиш қонуни. Ҳар қандай муайян маълумот ўзидан олдинги маълумотни тормозлайди. Шунинг учун унинг ўчиб кетмаслиги учун янгини эсда сақлашдан аввал мустаҳкамлаш чораларини кўришингиз керак.

Демак, яхши кучли билимларга эга бўлиш учун ҳар бир предмет ёки фаннинг мавзуларини ўзига хос тарзда ёқтира олиш ва хотирада сақлаш услубларини ишлаб чиқишингиз керак экан. Лекин албатта, математика фанидан кейин физикани, тарихдан кейин адабиёт фанини, шеър ёдлашни уйқу олтидан амалга оширмасликни маслаҳат берамиз.

Кодлаш. Биз эслаймиз ва хотирамизни аҳамиятли нарсаларни кодлаш учун мойил деб биламиз. АҚШ тангаларининг турли тасвирларига қаранг. Қайси бири эканлигини айтиб бера оласизми?

«Ҳақиқий» тангани аниқлаш мумкинми? Биз тез-тез уларни кўриб ҳам, муҳим бўлмаган нарсаларни ёмон хотирага мойил эканлигини билиб

олдик. Бизнинг хотирани ривожлантириш учун бир йўл - яхшироқ кодлаш стратегияларидан фойдаланиш ҳисобланади (Краик & Локхарт, 1972; Харрис & Куалс, 2000)¹²³.

Хар хил услубдаги тангалар¹²⁴

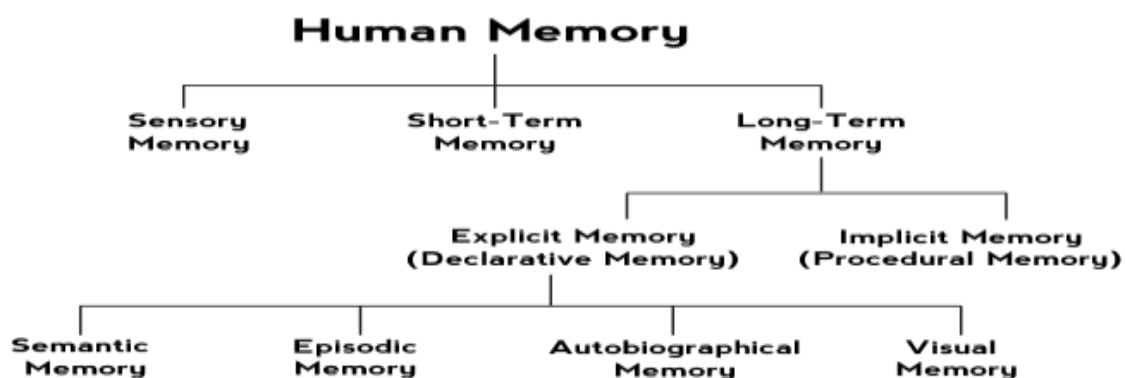
Самарасиз кодлаш ёки кодлаш етишмовчилиги хотира етишмовчилиги ва одамларда унутишнинг муҳим сабабидир. Агар хотиралар ўртасида тўғри бирлашма тузсангиз, масалан, сиз қачон бир хотирани олиш мумкин бўлмайди деб олинг. Агар туркумидаги кимнингдир номи кодланган бўлса, "менинг синфимдаги одамлар," сиз озиқ-овқат дўконида уларни кўрганингизда уларнинг шахсини аниқлашга эга бўлмаслигингиз мумкин. Агар психология учун номларни ёки таърифлар ўрганишга ҳаракат йўлларини муҳим деб олсак, бу бизга кодлашни қачон фойдали бирлашмаларга қўшиш ёки маълумотни ёд олиш муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Ҳиссий хотира¹²⁵ - хотира соҳасида фундаментал маълумотларни қисқача сақлашни англатади. Ҳиссий хотира фақат жуда қисқа давом этадиган хотиранинг бир тури ҳисобланади. Визуал ҳиссий хотира ҳиссий хотира бир тури ҳисобланади. Ҳиссий хотира биринчи бор психолог Сперлинг (1960) томонидан ўрганилди.

¹²³ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 144-145-p.

¹²⁴ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 144-p.

¹²⁵ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 144-145-p.

Унинг тадқиқотига асосан иштирокчиларга ўқшаш қаторда харфлар бор экран кўрсатди. У фақат 50 миллисекундларда (иккинчи 1/20) 12 харфдан иборат тасвирни кўрсатди. Сўнгра, Сперлинг унинг иштирокчиларини эслади барча харфларга исм берилган тест-синовини берди. Ўртача, иштирокчилар кўрган харфларининг фақат бир-чорак қисмини эслади.

Сперлинг иштирокчилари ҳамма харфлари кўрган билар эди. Лекин у фақат тўрт хотирага тушиши мумкин, чунки улар барча ўн икки хотира учун етарли вақт берди, деб айтиш мумкин. Ўн икки харфдан кейинги сурат тез сўнди ва Сперлинг баъзи иштирокчилари, барча харфлар бирданига ғойиб бўлган визуал тасвирни маълум қилди. Сперлинг бу тасвирни уни хабар қилиш билан ҳар бир иштирокчининг ёдида мавжуд, деб далил излаб қарор қилди. Ҳар бир иштирокчи учун (тўрт уч сатр) ўзининг кейинги тажрибасида у биринчи ўн икки хатни кўрсатди. Бунинг учун экран олиб ташланди ва сўнг, у тез фақат биринчи, иккинчи, ёки учинчи сафда хат ҳақида хабар бериш учун иштирокчиларига ишора қилди. У экраннинг (юқори, ўрта ёки қуйи) ҳар бир сатр учун, бир оҳанг (юқори, ўрта ёки паст) тақдим этди. Бу ҳолатда, иштирокчилари, муайян кетма-кетликда деярли барча харфларни маълум қилди.

Ушбу топилма Сперлингнинг сергаклигини тасдиқлади: қатнашчиларнинг ўзларининг (визуал) хотирасидаги барча харфларини ишлатишга руҳсат бор эди. Экраннынг сурати ва оҳанги тақдим этилгач,

улар ўртасидаги вақт узилиши етарлича қисқа бўлса, улар уни хотира кўринишида сўнганлигини кўришди. Сперлинг экраннинг сурати ва оҳанги тақдим ўртасидаги кечикишни X секундига тахминан каттароқ деб ўйлаган бўлса, бутун тасвир кўринишида аста сўнган деб топилган, иштирокчи ҳар қандай харфларни бир неча марта эслади. Шундай қилиб, биз хос хиссий хотира давомийлигини X секунд деб тахмин қилишимиз мумкин. (1960) Сперлинг бундай сония фақат 1/20 учун унинг иштирокчиларига экранларни кўрсатди. У харфлар уч қатор бирини ҳисобот учун иштирокчиларини синади, улар олдида дисплейни олиб ташлади ва кўп ўтмай берилган бўлса ҳам, буни мумкин деб топди. Тадқиқот хиссий хотира борлигини кўрсатди¹²⁶.

Эшитув хиссий хотира тақлидий хотира сифатида танилган. жуда тез элементига оид хотиралардан, фарқли ўлароқ, тақлидий хотиралар 4 сония (Коцан, Лич, & Грове, 1990) каби узоқ давом этиши мумкин. Агар улар орасида бошқа нарсалар бўлса, сиз унга охиригача эришиш пайтида узоқ гапнинг бошида каби сўзларни эсланг ва хатто у ёки бошқа психология профессорнинг энг сўнгги баёнотидаги эслатмани қабул қилиш имконини беради деб фикрланг.

Баъзи одамларда, хос ёки тақлидий хотира одатдагидан кўра кўпроқ давом этидигандай кўринади. Тасвирлар учун, бу ходиса мосламаларни олдиндан ўзгартирмай тасвир (ёки фотографик хотира) деб аталади¹²⁷. Фотографик хотира билан одамлар узоқ вақт давомида бир тасвир тафсилотларни кўриши мумкин. Бу одамлар улар намоёиш этилгач узоқ вақтдан сўнг, тасвирни "кўриш" мумкин, деб айтишга, ва тез-тез бу тасвирдан аниқ ҳисобот олиш мумкин деб ўйлайди. Муҳокамадаги мосламаларни олдиндан ўзгартирмай хотиралар учун баъзи далиллар ҳам бор; Баъзи одамлар ўз тақлидий хотиралари вақтини айниқса узоқ вақт давом этади деб хабар берадилар. Бастакор Волфганг Амадей Моцарт жуда

¹²⁶ Манба: Сперлинг, Г. (1960) Психологик монографиялар, 74 (11), 1-29.

¹²⁷ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 144-145-p.

ёш эди ва ҳали муסיқий таълим катта, у узоқ таркибни тинглаб ва кейин деярли мукамал уларни қайтариб ўйнаши мумкин бўлмаган бўларди,

чунки, хатто, муסיқа учун Мосламаларни олдиндан ўзгартмай хотирага эга бўлиши мумкин (Соломон, 1995).

Идрок ва хотира жараёнларининг самарадорлиги ва уларни бошқариш яна бир психик жараён диққатга боғлиқдир.

Диққат – шундай психик жараёнки, у шахс онгининг нарса ва ходисаларга йўналганлигини акс эттиради. Ҳосил бўлиш ва амал қилиш хусусиятига кўра диққат икки турли: ихтиёрсиз ва ихтиёрий бўлади. Ихтиёрсиз диққат кишининг англашилган ниятлари ва мақсадларидан мустасно тарзда ҳосил бўлади. Ихтиёрий диққат онгли равишда бошқарилаётган ва тартибга солинган бўлади. Ихтиёрсиз диққатнинг пайдо бўлиши психофизиологик ва психик омиллар билан белгиланади. Ихтиёрий диққат шахс фаолиятида намоён бўлади. Шу диққат тури борлиги туфайли киши хотирадан ўзи учун зарур маълумотларни фаол тарзда, танлаб ажратиб олишга, тўғри қарорларни танлашга, фаолият жараёнида пайдо бўладиган вазифаларни амалга оширишга лаёқатли бўлади. Диққатнинг хусусиятларига: кўчиши, барқарорлиги, тақсимланиши ва кўлами киради. Диққатнинг салбий жиҳати ҳам мавжуд. Бу паришонхотирликдир. Паришонхотирлик диққатни узоқ вақт давомида жадал бир нарсага қаратишга лаёқатсизликда, диққатнинг тез-тез ва осон бўлиниб туришида намоён бўлади. Бу эса ўқиш ва ишда сусайишга олиб келади. Шунинг учун ҳар бир талаба ўз таълим фаолиятини самарадорлигини ошириши учун диққат хусусиятларини билиши билан бирга, уни бошқариш ва ривожлантириш омилларини топа олиши керакдир.

Инсон идрок қилган, хотирасида сақлаб қолган нарсаларнинг барчаси унинг учун маълум маъно ва моҳиятга эга бўлади. Акс холда у

эслаб қолмайди ҳам, кейинги сафар аналогик объект билан тўқнаш келганда, унга диққатини қаратмайди ҳам, фигура фонга айланиб қолаверади. Яъни, биз кўрган, эшитган, ҳис қилган нарсаларимизнинг барчаси *маъноли*, керак бўлса, *маънили* бўлишини хоҳлаймиз. Шуниси характерлики, ана шундай нарса ва ҳодисаларга биз томондан бериладиган маъно ҳар бир алоҳида шахс томонидан турлича идрок қилинади. Масалан, олим учун ҳар қандай китоб - ҳаётининг маъноси бўлса, дехқон учун ер ва ундан олинадиган ҳосил - аҳамиятли ҳисобланади. ҳаттоки, битта нарсанинг ўзи турли одамлар учун турли хил маъно ва мазмун касб этади. Ўша китоб мисолини оладиган бўлсак, китоб индустрияси билан шуғулланувчи муҳандис учун - ишлаб чиқариш маҳсулоти, китоб дўкони сотувчиси учун - товар - маҳсулот, ўқувчи учун - илм манбаи, муаллиф олим учун - ижодининг меваси, энг қимматли нарсадир. Ҳар бир алоҳида нарсага бўлган муносабатимиз унинг биз учун қадр-қимматига бевосита таъсир этади, у гоҳ ижобий, гоҳ салбий бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан ҳам биз нарса ва ҳодисаларга танлаб муносабатда бўламиз. Тилшуносликни касб этиб танлаган талаба учун кибернетик моделлаштиришга бағишланган маъруза қанчалик зерикарлидай туюлса, иқтисодчилик касбини эгалламоқчи бўлганлар учун пул, фойда ва даромад олиш йўллари ҳақидаги маълумотлар шунчалик аҳамиятли, оддий сўзнинг морфологик таҳлили - шунчалик бефарқлик ҳолатини келтириб чиқаради. Демак, бизнинг дунёни, унинг сир-асрорларини тушунишимизнинг заминидан нарса ва ҳодисаларнинг биз учун шахсий алоқаси, аҳамиятлилиги даражаси ётади. Ана шундай дунёни тушунишимиз, англашимиз ва унга онгли муносабатимизни билдириб, изхор қилишимизга алоқадор билиш жараёни психологияда *тафаккур*, *фикрлаш* деб аталади.

Тафаккур - инсон онгининг билиш объектлари ҳисобланмиши нарса ва ҳодисалар ўртасида мураккаб, ҳар томонлама алоқаларнинг бўлишини таъминловчи умумлашган ва мавхумлашган акс эттириши шаклидир.

Тафаккур муаммолари узоқ вақтгача ўзининг мураккаблиги билан психологлар назаридан четда бўлган, у асосан файласуфлар ва мантиқшунослар фикр юритадиган масала ҳисобланган. Психология илмининг отахони ҳисобланмиш немис олими Вильгельм Вундт ҳам психологияни иккига бўлиб - физиологик психология (экспериментал йўл билан билиш жараёнларини ўрганувчи фан) ва халқлар психологияси қисмларига бўлиб, охириги психологиянинг таркибига нутқ ва тафаккур психологиясини ҳам киритган ва уни экспериментал тарзда ўрганиб бўлмайди, уларни тушунтириш мумкин ҳолос деб ҳисоблаган. Бу хулосалар аслида тафаккур ва фикрлаш жараёнларининг нақадар мураккаб табиатга эга эканлигидан далолат беради. Лекин шундай бўлса ҳам шуни таъқилдаш жоизки, биринчидан, тафаккур ва фикрлаш жараёнлари - бу билиш жараёнлари;

* иккинчидан, улар ҳам шахс томонидан борлиқни акс эттириш шакли, умумлаштириб, билвосита акс эттириш шакли;

* учинчидан, бу жараёнлар ҳам экспериментал психология томонидан ўрганилади;

* тўртинчидан, тафаккур билишнинг энг олий ва юқори даражадаги шаклидир.

*Олег Константинович
Тихомиров*

*Сергей Леонидович
Рубинштейн*

Тафаккур предметини белгилаш учун мукаммал таъриф нинг дарслигида кузатилади: “ Тафаккур- бу ўз маҳсулоти билан воқеликни умумлаштириб, бавосита акс эттиришни характерлайдиган, умумлаштириш даражаси ва фойдаланадиган воситаларига ҳамда умумлашмалар янгилигига боғлиқ равишда турларга ажратишдан иборат жараён, билиш фаолиятидир”. Ҳозирги даврда тафаккурнинг предмети юзасидан турли-туман қараш ва таърифлар мавжуддир. С.Л.Рубинштейн фикрига кўра тафаккурни психологик жиҳатдан ўрганишнинг асосий предмети- жараён, фаолият тариқасида намоён бўлишдир, яъни у субъект фаоллигини таъкидлайди. А.Н.Леонтьев эса тафаккурни турли кўринишларга ажратиб, фикр юритиш фаолияти эканлигини уқтиради, лекин уни предметли амалий фаолият деб номлайди. П.Я.Гальперин фикрига кўра, тафаккур - бу ориентирлаш тадқиқот фаолиятидир. А.В.Брушлинский тафаккурнинг муҳим янгиликни қидириш ва очиш, гипотеза ва назарияларни башорат қилиш, олдиндан пайқаш хусусиятлари каби жиҳатларини кўрсатиб ўтади. У тафаккурни умумлаштириб, унда янгиликни излаш ва очиш хусусияти мавжудлигини исботлаб берган олимдир.

Тафаккурнинг олийлиги ва мураккаблиги шундаки, у идрокдан фарқли, бевосита акс эттириш бўлмай, нарсалар ва уларнинг хоссаларини улар йўқ пайтда ҳам акс эттиришга имкон беради. Масалан, Африканинг субтропик худудлари тўғрисида гап кетганда, умрида бирор марта Африкага бормаган одам ҳам субтропиклик хоссасини билгани учун ҳам ушбу ахборотни тушуниб, уни қабул қила олади. Синов пайтида талаба кеча ўқиган, лаборатория шароитида синаб кўрган қонуниятлар хусусида худди рўпарасида намоён бўлаётгандай, образли қилиб гапириб бериши, рўй берган ҳодисаларни яна формулалар ва статистик ҳисоб-китоблар воситасида исбот қилиб бериши ҳам мумкин. Бу операцияларнинг асосида тафаккур жараёнлари ётади.

Тафаккур қилишимизни таъминловчи орган - бу бизнинг миямиз.

Барча ҳисоб-китоб ишлари - энг элементар ҳаракатларни режалаштиришдан тортиб, мураккаб мавхум теоремаларни исбот қилишга қаратилган операциялар мияда содир бўлади. Шунинг учун ҳам жуда чарчаб турган пайтда одамдан бирор қийинрок масала хусусида фикр билдиришини сўрасангиз, «ҳозир бошим оғриб турибди, жуда чарчаганман, бироз ўзимга келай, кейин фикрлашамиз», деб жавоб беради. Демак, мия фаолияти билан фикрлаш фаолияти ўзаро узвий боғлиқ экан. Миямизнинг фикрлаш қобилияти ва имкониятлари шунчалик салмоқлики,

айрим олимларнинг фикрича, унинг ишлаш қонунлари ҳозир биз ишлатаётган компьютерлар эмас, яна 100-200 йиллардан кейин пайдо бўладиган мураккаб, ўта «ақлли» компьютерлар фаолиятига яқин экан.

Калламизга келган барча уй - ҳаёллар - бу *фикрлардир*. Нормал инсонни фикрсиз тасаввур қилиб бўлмайди, ҳар он, ҳар дақиқада одам мияси қандайдир фикрлар билан банд бўлади. Уларни тартибга солиш, керагига диққатни қаратиш, ички ёки ташқи нутқ воситасида уни ечиш - *фикрлаш* жараёнидир.

Фикр юритишнинг умумлаштириш операцияси ушбу турларга бўлинади: 1. Мазмунига кўра: элементар; эмпирик; тушунчали; назарий.

Фикрнинг йўналишига кўра: хусусийдан умумийга; умумийдан хусусийга; яккадан умумийга ва ундан хусусийга; умумийдан хусусийга ва ўша умумийдан янада умумийга; камроқ умумийдан янада умумийга; ягона умумий ҳолатдан янада умумийроққа.

Фикрлаш жараёни аслида маълум бир масала, муаммо, жумбоқни ҳал қилиш керак бўлганда пайдо бўлади. Фикрлаш доимо бир нарса хусусида камида битта ечимни бериши шарт, акс холда у бошқа жараёнга - ҳаёл, фантазияга айланиб кетиши мумкин. Фикр, ғоя, аниқ ечим бўлмаганда, инсон миясининг борлиқдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини акс эттириши *ҳаёл* деб аталади. Шунинг учун ҳам дўстлар даврасида баъзан муаммо хусусида тортишув бўлиб қолганда, аниқ билими ёки ғояси йўқлиги туфайли калласига келган нарсани айтган болага қараб «Жуда олиб қочишга устасан-да, ҳаёлпараст» дейишади.

Психологларнинг фикрича, ҳар қандай масалани ечиш мобайнида одам унинг шартларини бир неча вариантларда тасаввур қилсагина ечимга келаркан. Агар идрок билан боғлайдиган бўлсак, фигура фонга, фон эса фигурага айланади, уларнинг ўринлари алмашади ва ҳақозо. Бундаги индивидуал фарқ шундаки, баъзи болалар ечимга тўғридан-тўғри фигура асосида келади, бошқалар эса бир неча ечимнинг вариантларини кўзолдига келтириб, сўнгбир қарорга келади. Кимдир жуда тез фикрлайди, кимдир

жуда секин. Шунинг учун ҳам тест ечиш жараёнида ёнма-ён ўтирган икки бола бир хил ечимни белгилайди, лекин ўша ечимга келиш йўллари ҳар бирида ўзига хос бўлади. Айнан шу жараённинг қандай кечишини *тафаккур психологияси* ўрганади. Муаммонинг ечими баъзан бирдан, ёркин юлдуздай ярк этиб пайдо бўлади. Бундай психологик ҳолат психологияда ***инсайт - ойдинлашув*** деб аталади. Одам қачон ана шундай фикрларда тиниклик, инсайт пайдо бўлганини ўзи ҳам билмайди. Энг иқтидорли, зукко олимлар ҳам ўзфикр юритиш қонуниятларига эътибор бериб, янги ғоя қачон, қандай йўл билан пайдо бўлганига жавоб тополмаганлар. Ҳаттоки, баъзан шундай ҳам бўладики, янгилик кашф этган олим ўзининг фикри нақадар ноёб эканлигини ҳам англаш имкониятига эга бўлмайди, қолаверса, кашфиёт гўёки уники эмасдай, қаердан келиб қолганини ҳам тушунмайди. Шунинг учун ҳам кўплаб гениал кашфиётларнинг ҳақиқий қадр - қиммати муаллиф ўтиб кетгандан кейин тарих томонидан баҳоланади. Худди шундай кадрга эга бўлган кашфиётлар юртимизда яшаб ўтган юзлаб алломалар ижодига тааллуқли. Масалан, Ибн Сино, Алишер Навоий, Абу Наср Фаробий, Ал-Фарғоний, Хоразмий, Замашҳарий каби алломалар ўзлари ижод қилган пайтларида яратган ғоялари ва кашфиётларининг қанчалик аҳамиятли ва ўлмас эканлигини кейинги авлод, бутун бир инсоният тарихи исбот қилиб, тан олди. Р. Декартнинг калласига аналитик геометрия ғояси келганда, ўзида йўқ хурсанд бўлган ва чўккалаб, йиғлаб шу фикрни унга ато этган Худога сажда қилган экан. Дарҳақиқат, миядаги тиниклик, ойдинлашув аввало Оллохнинг инояти, қолаверса, ўша фикр эгасининг машаққатли меҳнати, тинимсиз илмлар дунёсида тўккан захматли терлари эвазига рўй беради. Умуман янгиликлар очиш, ижод қилишга алоқадор тафаккур тури унинг энг аҳамиятли ва шу билан бирга энг қийин туридир. Чунки ижодкор, ёки кашфиётчи ниманидир кашф қилишни хоҳлайди, тинимсиз изланади, лекин қачон, қандай шароитда, қандай йўл билан уни очиши мумкинлигини ўзи ҳам билмайди. Шу ўринда академик Кедровнинг

Менделеев даврий жадвалини кашф қилганлиги хусусидаги эсдаликлари жуда ўринли. Олим узок вақт мобайнида барча кимёвий элементларни маълум қонуният асосида жадвалга туширишни ўйлаб юрган. «Калламга келяпти-ю, уни кўролмаяман», деб ташвишланарди олим. Кунлардан бир кун у жуда толиқиб, ёзув столи устида ухлаб қолганда, тушида даврий жадвални «кўрган». Хурсанд бўлиб кетиб, уйғонган захоти моддаларни жадвалга жойлаштира бошлаган. Тушдаги иши билан ўнгидаги ишининг фарқи шу бўлганки, тушида енгил моддалар пастда жойлашган бўлган, Менделеев уларни ўнгида «тўғрилаб» чиққан. Бу ҳам ўша инсайтга бир мисол.

ТАФАККУРНИНГ ТУРЛАРИ. Инсоннинг фикрлаш жараёни таҳлил қилинганда, унинг қандай шаклларда кечиши аҳамиятли бўлиб, бу унинг турлари ва шунга кўра фикрлашдаги индивидуаллик масаласидир. 5-жадвалда тафаккурнинг турли мезонлар асосидаги классификацияси келтирилган.

Ҳаёт мобайнида уқиганларимиз, маълум шарт-шароитларда конкрет далиллар ва назарий билимлар асосида мушоҳада қилган билим ва ғояларимиз асосида юритган фикрлаш жараёни *назарий тафаккурдир*. Ундан фарқли *амалий тафаккур* бевосита ҳаётда ва ҳаракатларимиз мобайнида ҳосил бўлган фикрларимизга асосланадиган тафаккуримиздир.

Кўргазмали - ҳаракат тафаккурининг хусусияти шундаки, у ҳам одамнинг реал предметлар билан иш қилаётган пайтдаги фикрлаш жараёнини назарда тутди. *Кўргазмали - образли тафаккур* эса кўрган-кечирган нарсалар ва ҳодисаларнинг конкрет образлари кўз олдимизда гавдаланган чоғда уларнинг моҳиятини умумлаштириб, билвосита акс эттиришимиздир.

Тафаккур турлари

Шаклига кўра	кўрғазмали ҳаракат кўрғазмали образли мантиқий
Кўриладиган масаланинг характерига кўра	Назарий амалий
Ижодийлик элементига кўра	Конвергент дивергент
Янгилиги ва ноёблигига кўра	Репродуктив продуктив (ижодий)

Мантиқий тафаккур - бу мавхум тафаккур бўлиб, сўзлар, сўзда ифодаланган билим, ғоя ва тушунчаларга таянган холда бевосита идрокимиз доирасида бўлмаган нарсалар юзасидан чиқарган хукмларимиз, мулоҳазаларимиз бу тафаккурга мисол бўла олади. Масалан, олам, унинг ноёб ва мураккаб ҳодисаларини фалсафий ўрганиш фақат мавхум, абстракт тафаккур ёрдамида мумкин бўлади.

Фикрлашимизнинг яна бир тури **репродуктив** бўлиб, унинг моҳияти - кўрган-билган нарсамизни айнан қандай бўлса, шундайлигича, ўзгаришсиз қайтариш ва шу асосда фикрлашга асосланади. Ундан фарқли **продуктив ёки ижодий тафаккур** - фикрлаш элементларига янгилик, ноёблик, қайтарилмаслик қўшилгандаги тафаккурни назарда тутди. Шунга боғлиқ бўлган **конвергент** фикрлаш масаланинг ечими фақат битта бўлгандаги фикрлашни назарда тутса, **дивергент тафаккур** - фикрнинг шундай турики, у шахсга бир муаммо ёки масала юзасидан бирданига бир нечта ечимлар пайдо бўлишини тақозо этади. Айнан ана шундай ижодий тафаккур дивергент шаклда бўлса, у ижодий парвоз, янгиликларни кашф этишга асос бўлади. Фикрнинг кашф этиш, янгилик яратишга қаратилган фаолияти баъзан унинг **КРЕАТИВЛИК** сифати билан боғлаб тушунтирилади. Креативлилик - шундай ҳислатки, у гуёки йўқ жойда бор қилади, яъни оддийгина, жўнгина нарсаларга бошқача, бировларникига ўхшамаган ёндашувларни талаб қилади. Масалан, учта сўз берилган - «қалам», «кўл»,

«айиқ». Учаласини кўшиб, янги жумлалар тузиш керак. Ҳар ким ўзидаги креативлик даражасига кўра турли хил жумлалар тузса бўлади, масалан, «Бола қаламни олиб, кўлда чўмилаётган айиқ расмини чизди». Ёки «Терак қаламчалари экиб чиқилган кўл ёкасида бир айиқ боласини чўмилтирарди». Шунга ўхшаш кўплаб жумлалар тузиш мумкин.

Машхур олим К. Юнг инсонларни фикрлашларига кўра асосан икки тоифага бўлган эди:

1. ***Интуитив типлар.*** Бу шундай тоифали кишиларки, уларда кўпинча ҳиссиётлар мантиқдан устун келади ва мия фаолияти бўйича ҳам ўнг ярим шарлар фаолияти чапникдан устунроқ бўлади. Кўриб, ҳис қилиб, ёрқин эмоционал муносабат шакллантирилмагунча, бундай одамлар бирор хусусда фикрларини баён эта олмайдилар.

2. ***Фикрловчи типлар.*** Бундай кишиларда доимо мантиқ, мулоҳаза ҳиссиётлардан устун бўлади ва миясининг чап томони ўнгига нисбатан доминанта(устун) ҳисобланади. Бундайлар гапира бошлашса, кўпинча, «Файласуф бўлиб кет-э», деб ҳам қўйишади. Чунки улар ўзларигача бўлган билимлар, мантиқий фикрлаш борасидаги ютуқларга таяниб, доимо тўғри гапиришга, доимо фикрларини мантиқан асослаш - аргументация қилишга ҳаракат қиладилар. Аниқ ва техника, тиббиёт фанлари билан шуғулланувчиларда ана шу тафаккур типига мойиллик ва психологик ҳозирлик бўлса, улар ўз касблари борасида жуда яхши натижаларга эришадилар. Улардан фарқли биринчи тоифа вакилларида яхши ёзувчилар, шоирлар, тилшунослар, психологлар етишиб чиқади.

Тафаккур шакллари. Тафаккур қилиш шакллари ёки формасига тушунчалар, ҳукмлар ва хулоса чиқариш киради.

Тушунчалар - тафаккурнинг шундай шаклики, унда нарса ва ҳодисаларга хос бўлган энг умумий ва характерли хусусиятларни ўзида акс эттиради. Улар умумий ва жузъий, конкрет ёки мавҳум бўлиши мумкин. Масалан, «онг» тушунчасини оладиган бўлсак, унинг энг муҳим ва бошқа тушунчалардан фарқ қиладиган жиҳатларини ажратишимиз керак: фақат инсонга хослик, олий даражадаги акс эттириш, оламни билиш механизми эканлиги ва ҳақозо.

Хукмлар - атрофимиздаги нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги боғлиқликни акс эттиради. Масалан, «Инсон онгли мавжудот» деган ҳукм - фикр «одам, инсон», «онг» ва «мавжудот» тушунчалари ўртасидаги боғлиқликни ифодалаб турибди. Ана шундай ҳукмлар бизнинг нутқимизда ҳар куни жуда кўп ишлатилади ва улар табиатан турли боғлиқликларни ё тасдиқлайди, ёки инкор қилади, рост ёки ёлғон бўлади. Шахснинг инсонийлиги аслида у ишлатадиган ибораларнинг қанчалик мантиққа, ҳаётий ҳақиқатларга тўғри келиши, аргументал эканлиги билан баҳоланади. Доимо тўғри, мантиқан фикр юритган одамни биз «бамаъни, гапида жон бор, ҳақиқатгуй» деб таърифлаймиз.

Хулосалар - мантикий тафаккурнинг яна бир шакли бўлиб, улар фикрлар, ҳукмлар ва тушунчалар ўртасидаги боғланишдан янги бир фикрларни келтириб чиқаришни назарда тутади. Масалан: *1- хукм: Ўзбекистон - мустақил давлат.*

2- хукм: Қирғизистон - мустақил давлат.

3- хукм: Қозогистон - мустақил давлат.

4- хукм: Туркменистон - мустақил давлат.

5- хукм : Тожикистон - мустақил давлат.

Демак, Барча Марказий Осиё давлатлари - мустақилдир.

Шунга ўхшаш биз баъзан айрим фикрлардан умумий бир фикр келтириб чиқарамиз (бу - индуктив хулоса чиқариш), баъзан эса аксинча, умумийдан жузъий - алоҳида фикр чиқарамиз (фикрлашнинг бундай ҳаракати дедукция деб аталади).

Тафаккур операциялари. Бундан ташқари, психология биздаги фикрлаш жараёнини таъминловчи алоҳида **операцияларни** ҳам ўрганади.

Булар:

- Анализ;
- Синтез;
- Мавҳумлаштириш;
- Таққослаш;
- Умумлаштириш.

Фикрлаш операцияларига **анализ** (фикран нарса ва ходисаларга тааллуқли сифат ва хусусиятларни алоҳида қилиб ажратиш, таҳлил қилиш), **синтез** (анализ жараёнида ажратилган қисмларни яна фикран бирлаштириш, қўшиш), **мавҳумлаштириш** (алоҳида бирор хусусиятни ажратиб, бошқаларидан фикрни чалғитиш, айрим хоссани мавҳумлаштириш), **таққослаш** (предметлар ва уларга хос бўлган хусусиятларни фикран бир - бирига солиштириш, умумий ва фарқ қилувчи жиҳатларини топиш), **умумлаштириш** (умумий ва муҳим сифатларига кўра предметларни гуруҳлаштириш, умумийлаштириш) кабилар киради.

8.3. ОНГ ВА ТИЛ. ОНГНИ АНИҚЛАШ ВА ЎЛЧАШ. РОБЕРТ СТЕРНБЕРГНИНГ УЧ ҚИСМЛИ НАЗАРИЯСИ¹

Онг муҳим чунки, у кўп инсон хулқига таъсир қилишда муҳим аҳамиятга эга. Онг муваффақиятли таълим, касб-хунар, иқтисодий ва ижтимоий натижалари билан боғлиқ бўлади. (Шмит & Хантер, 1998, Висвесваран, & Дилчерт, 2005).

Ҳаёт шароитлари ортиши билан, юқори онгга эга бўлиш бир нечта афзалликларга эга. Юқори онг ва иш бажариш ўртасидаги боғлиқлик мансабдор ёки газета етказиб берадиган киши каби камроқ руҳий талабчан касбга нисбатан бўлиб, бунда улар шифокор ёки адвокат сифатида кўпроқ руҳий талабчан касбларда ҳам юқори бўлади (Салгадо ва бошқалар., 2003). Муайян шахс хусусиятлари, ижодкорлар ва жисмоний қобилият баъзи ишларда муваффақият учун муҳим бўлади.

Бизнинг катта онгимиз ҳам бизга тили, маъно яратиш учун мунтазам тарзда рамзлардан фойдаланадиган алоқа тизимига эга бўлиш имконини беради. Тил бизга гаплашиб ўқиш ва ёзиш билан бошқаларга онгли мулоқот қилиш имконини беради. Стивен Пинкер психолог сифатида тил (Пинкер, 1994), "заковат тожидаги марварид" деб ном берди. Бошқа турлари шахсиятлар камида бир неча мулоқот қилиш қобилиятини, уларнинг ҳеч бири бўлса-да, тилига эгадир. Тилнинг ривожланиши, шунингдек, инсон учун унинг ҳаётий аҳамиятини кўриб чиқамиз.

Онгни аниқлаш ва ўлчаш¹²⁸. Психологлар узоқ вақт энг яхши тушунча ва онгни ўлчаш устида (Стернберг, 2003) кўп муҳокама қилдилар. Бу саволлар ўз ичига нечта онг тури бор, табиатнинг онгдаги роли, онг қандай қилиб миёда тақдим этилади ва идрокли гуруҳдаги фарқларни олган.

Француз психологи Алфред Бинет (1857-1911) ва унинг ҳамкасби Теодор Симон (1872-1961) яхши ўқувчилар бўлиши кутилган талабаларни секин ўқувчилардан фарқлаш бўйича бир ўлчовни ривожлантириш учун француз ҳукумати номидан иш бошлади.

Алфред Бинет
(1857-1911)

Теодор Симон
(1872-1961)

Мақсади ўқитувчиларга бу икки гуруҳлардаги яхши талабаларни тарбиялашга ёрдам бериш эди. Бинет ва Симон объектларни номлаш қобилиятини аниқлашга қаратилган саволларни ўз ичига олган турли топшириқли биринчи онг синовини ўтказди. Бинет ва Симон (Бинет, Симон & Товн, 1915; Сиглер, 1992) ларнинг фикрича, саволлар улар юзасида турли хил бўлса-да, уларни талабалар сўраган ва барча асосий баҳолар қобилият, идрок сабаби ва ҳукм қилиш учун берилган. Ва бу хилдаги турли ўлчовлар орасида тўғриланишлар аслида ижобий эканлигини аниқлаб чиқди; бир элементни тўғри танлаган талабалар

¹²⁸ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 184-p.

саволларни ўзлари жуда фарқлаган бўлса-да, шунингдек, бошқа саволлар жуда турли туман эди¹²⁹.

Ушбу натижалар асосида, психолог Чарлес Спирман (1863-1945) нинг тахминича, бу объектлар ҳар ўлчашнинг битта асосий тузилиши, бўлиши керак. У онг тестлари устида ўлчанадиган турли қобилият ва кўникмаларнинг умумий онг омилининг (г) конструкциясини чиқарди. Деярли (Готтфредсон барча психологлар энди мавҳум фикрлаш билан боғлиқ бир умумий онг омили, "г", бор, деб ишонишди ва бу янги вазиятлар одатига ва насихат ва тажриба фойда, мавҳум фикр юритишга, билим олиш учун қобилиятини ўз ичига олди (Готтфредсон 1997; Стернберг, 2003). юқори умумий онг балларига эга одамлар тезроқ ўрганадилар¹³⁰.

Чарлес Спирман
(1863-1945)

Левис Терман
(1877-1956)

Бинет ва Симон тестларини жорий қилишди ва Стенфорд университетида Америкалик психолог Левис Терман (1877-1956) Стенфорд-Бинетнинг онг тести америкача версиясини танитди. Стенфорд-Бинетнинг тести ўз ичига – луғат, расмларни эслаб қолиш, таниш

¹²⁹ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 185-p.

¹³⁰ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 185-p.

объектларни номлаш, гапларни қайтариш ва буйруқларга итоат қилиш каби турли топшириқларни олди¹³¹.

Ўзига хос онгларнинг бир-биридан фарқи - бу суюқ онгдир. У муаммоларни ҳал қилади ва тез ва мавҳум фаолиятни амалга оширади, янги йўлларини ўрганиш қувватига ишора қилади ва кристаллаштирилган онг биз ҳаётимизда давомида олган дунё билимларимизни англатади (Салтхоус, 2004). Бу онг турлари хилма хил, чунки ёш билан онг ортади ва кристалланади, чунки бу онг (идрок) турли хил бўлиши лозим; катталар ёшлар каби яхши ёки ёшлар жумбоқни хал қилишда катталардан кўра яхшироқдирлар. Аксинча, суюқ онг (идрок) ёш (Салтхоус, 2004 Хорн, Доналдсон, & Энгстром, 1981) билан камайтириши билан ифодаланади¹³².

Тадқиқотнинг кўрсатишича, семантик билим, сўз, ва тилда акс этидиган катталар кўпроқ кристаллаштирилган онгга эга. Натижада, катталар одатда тарихи, географияси чора-тадбирлари тўғрисида ёш одамлардан ўтадилар ва ҳатто бу маълумотлар фойдалидир (Салтхоус, 2004). Бу (ёш хабар суюқ онг афзалликлари устидан кекса "хикмат" афзаллигини беради, уларнинг атрофида дунё фаолияти янада мураккаб онг билан бирга, секинлашади ва янада тўлиқ қайта ишлаш услуги билан бирга кучаяди, бу илм суюқ онгдан устун келиб, донолик афзаллигини беради (Балтес, Стодингер, & Линденбергер, 1999; Шейбе, Кунзманн, & Балтес, 2009).

Кристаллаштирилган онгга қарши суюқ онг синови, кексалар нега тажриба талаб қилинадиган топшириқларда камроқ натижалар кўрсатмасликларини тушунишга ёрдам беради. Ёш шахматчи мисол учун, тезроқ ўйлаши мумкин, лекин яна бир тажрибали шахматчимиз чизиш учун кўпроқ билимга эга бўлади¹³³.

¹³¹ Charles Stangor. *Introduktion to Psychology*. 2011. 185-p.

¹³² Charles Stangor. *Introduktion to Psychology*. 2011. 185-p.

¹³³ Charles Stangor. *Introduktion to Psychology*. 2011. 186-p.

Кўп онглилик ғоясининг бири химоячиси психолог Роберт Стернберг хисобланади. Стернберг одамлар кўпроқ ёки камроқ тахлилий онг, ижодий онг ва амалий онгни кўрсатиши мумкин, деб таклиф бериб биринчи уч каррали (уч-қисмли) назариясини таклиф қилди. (1985, 2003) Стернберг анъанавий онг (идрок) тестлардаги тахлилий онг, бир тўғри жавоб билан муаммоларга жавоб бериш қобилиятини баҳолаш, лекин улар яхши ижодий онг (янги вазиятларга мослашиш ва янги ғояларни яратиш қобилияти) ёки амалий баҳолаш эмас, деб таъкидлайди (идрок) (масалан, қобилияти яхши эслатма ёзиш ёки самарали масъулият ишониб топширган).

Стернберг таклиф сифатида, илмий-Тадқиқот ижоди юқори одамларнинг кам ижодий тенгдошларига (2000 Симонтон) қараганда ижодий олимлар, санъаткорлар, математиклар ва муҳандислардаги онг олий онг эмас, балки жуда аналитик онг (идрок) (Фурнхам & Бачтиар, 2008) ва у билан боғлиқ эмас, деб топди). Бундан ташқари у шундай деб ўйлаб конвергент фикрлаш билан боғлиқ мия жойлари, берилган муаммога тўғри жавоб топишга қаратилган, тафовутли фикрлаш, бир муаммога кўп турли ғоялар ёки ечимлар бериш каби ғояларни олға сурди (ишлаб чиқариш қобилияти билан боғлиқ бўлган ҳар хил идрок турлари (Тарасова, Волф, & Разумникова, 2010)¹³⁴.

Ўзингининг
тарқаладиган
фикрлашингини синаб
кўринг. Қанча
фойдаланиш қоғоз тасма
учун ўйлаб мумкин?

¹³⁴ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 186-p.

Бошқа томондан, ижодий бўлиш кўпинча маълумотларни эслаш, ва мавхум (Бинк & Марш, 2000) деб ўйланган тажрибани ўрганиш учун қобилият бўлиши мумкин, шу жумладан, "г", билан ўлчанадиган асосий қобилият. Эрикссон (1998), Веисберг (2006), Хеннесси & Амабиле (2010) ва (1992) Симонтон ижодий одамни ўрганди ва жадвалда ижод учун муҳим бўлиши мумкин бўлган энг камида беш компонентни аниқлади:

Ижодкорликнинг муҳим компонентлари

Компонент	Таснифи
Тажриба мавзуси	Ижодкор одамлар эҳтиётлик билан ўрганадилар
Тасаввурий фикрлаш	Ижодкор одамлар муаммоларга оддий кўз билан қарайдилар
Риск олиш	Ижодкор одамлар янги ва потенциал рискли ёндашувларни оладилар
Ўту қизиқиш	Ижодкор одамлар лойихаларни пул учун эмас, қизиқиш учун бажарадилар
Ижодкорлик билан ишлаш	Кўплаб Ижодкор одамлар бир хил лойихада ишлаётган одамлар муҳити томонидан қўлланади, ёрдам берилади ва жалб қилинади

¹³⁵ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 186-p.

Уч қисмли моделнинг сўнгги жиҳати - амалий онг, китоблар ёки расмий таълимдан олинган бўлиши мумкин эмас деган маънони англатади. Амалий онг (идрок) ҳаёт тажрибаларидан ўрганилади "кўча донолари" ёки "умумий маънода" бир турини англатади. Тестлар бир қатор амалий онгни (идрок) (Стернберг, Вагнер, & Окагаки 1993) ўлчаш учун ишлаб чиқилган бўлса-да, тадқиқот амалий онг (идрок) "г" дан ёки бирон-бир махсус вазибалар (Готтфредсон, 2003) да муваффақиятли башоратнинг алоҳида эканини кўп далиллар билан топилмаганлигини кўрсатди. Амалий онг (идрок) камида бир қисми, одамларга ёрдам берса, баъзи хусусиятларига хос иш ўринларини яхшилашни амалга оширади ва бу қобилият ҳар доим юқори умумий онг (Стернберг, Вагнер, & Окагаки, 1993) билан боғлиқ бўлиши мумкин эмас деган фикрни ўз ичига олиши мумкин¹³⁶.

8.4. Ховард Гарднернинг кўп онглилик назарияси. Фикр ва фикрлаш операциялари¹³⁷.

Онгнинг муайян турдаги ғояси бўйича яна бир чемпион- психолог Ховард Гарднер (1983, 1999) ҳисобланади. Гарднер турли одамлар турли истеъдод ва маҳоратга эга бўлиши учун уни эволюцион функционал бўлади, деб таъкидлайди ва бир-биридан фарқлаш мумкин бўлган саккиз

¹³⁶ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 187-p.

¹³⁷ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 187-p.

онг (идрок) ни таклиф қилди. Салоҳиятли тўққизинчи онг (идрок); яъни, экзистенциал ҳали эмпирик жиҳатдан қўллаб-қувватланиши керак. Гарднернинг саккизта онгли рўйхати учун жадвал келтирилган расмга қаранг. Гарднернинг кўп онгли назарияси учун баъзи далилларни отистик қобилиятларидан келиб чиқиб таъкидлаган олимлар, умумий онг тестларни қам натижали, лекин шунга қарамай, берилган спорт (Трефферт & Валлаце, 2004) бўйича статистика имкониятига эга бўлиш математика, мусика, санъат, деб берилган фавқулодда маҳоратига эга одамларда бўлиши мумкин дейди.

ГАРДНЕРНИНГ САККИЗТА МАХСУС ОНГ (ИДРОК) ТУРЛАРИ¹³⁸

Онг тури	Таснифи
Лингвистик	Яхши сўзлаб яхши ёзиш қобилияти
Мантикий-математик	Масалаларни яхши ечиб билиш ва мантиқдан фойдаланиш қобилияти
Фазовий	Уч ҳажмда объектлар ҳақида ўйлаш ва асослаш қобилияти
Муסיкий	Муסיқани чалиш ва ёқтириш қобилияти
Кинестетик (тана)	Танани спортда, рақсжа ва бошқа жисмоний фаолиятда қимирлатиш қобилияти
Шахслараро	Бошқалар билан киришиш ва уларни тушуниш қобилияти
Шахсаро	Ўз ўзига ички назар солиш қобилияти
Натуралистик	Хайвон, ўсимлик ва бошқа тирик предметларни таниш, фарқлаш ва тушуниш қобилияти

¹³⁸ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 187-p.

расм¹³⁹.

Гарчи онг кўпинча умумий тарзда тушунилсада, (омил сифатида) маълум бир топшириқлар учун фойдали бўлиши мумкин бўлган муайян кўникмалар бор.

Кўп онгли ғояси таълим соҳасида нуфузли бўлди, ва ўқитувчилар, турли талабаларга турли хил таълимни синаш учун бу фикрлардан фойдаланган. Мисол учун, бир ўқитувчи талабаларни уларнинг таналари ёки қўлларини сонларга қараб кўчиришга рағбатлантириши мумкин, айниқса, яхши кинестетик онги бор талабаларга математика муаммоларни ўргатишда. Бошқа томондан, бу "онг (идрок)" баъзан кўпроқ "қобилият" ёки аксинча реал онгга кўра "истеъдод" каби кўринади деб даъво қиладилар. Мавжуд барча онг (идрок) хақида ҳеч қандай аниқ хулоса йўқ. Алохида онг (идрок) хоказолар ҳам драматик кўникмалар, хазил, бадий махорати туйғусига эга. Бундан ташқари, яна бир онг асосий кучини намойишнинг турли йўналишларига онг (идрок) аслида "г" (Бродй, 2003), қисман боғлиқ деб шу тариқа ифодалайди.

БОШҚАЛАР БИЛАН МУЛОҚОТ: ТИЛНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА ҚЎЛЛАНИЛИШИ. Инсон тили коинотдаги энг мураккаб хатти ҳаракат бўлиб, биз билган сайёрада энг мураккабидир. Тил оғзаки ва ёзма сўзларни

¹³⁹ Charles Stangor. Introdution to Psychology. 2011. 187-p.

тушуниш ва бизнинг гапириш ёки ёзиш вақтида мулоқот яратиш қобилиятимизни ҳам ўз ичига олади. Энг кенг тарқалган тиллар орқали тил хосил учун оғиз бор. Нутқ мураккаб билим, ижтимоий ва вокал арқондан ишга тушади, шу жумладан, биологик жараёнлар, томоқ ва оғиз, тил ҳаракатлари билан нафасни мувофиқлаштиришни ўз ичига олади. Бошқа тиллар алоқа қўллари ҳаракатлари билан ифода қилинадиган бўлса уларнинг белгиси тиллар ҳисобланади. Энг кенг тарқалган тил белгиси ҳозирда ёлғиз Америка Қўшма Штатларида ортия 500,000 одамлар томонидан ишлатиладиган АҚШ имо-ишора тили (ИИТ) ҳисобланади.

Тил тез-тез ахборот узатиш учун ишлатилади бўлса-да ("кейинги чироқда ўннга бурилиб, кейин тўғрига юринг," А жадвалини Б ячейкага жойланг"), бу фақат унинг энг оддий функциядир. Тил ҳам бизга, ҳулоса қилиш мақсадларни қўйиб ва амалга ошириш учун, ва мураккаб ижтимоий муносабатларни тушуниш ва мулоқот қилиш учун мавжуд билимларни киритишга имкон беради. Тил ўйлаш қобилияти учун фундаментал, ва у ҳолда, биз ҳеч бир ерда яқин идрокли бўлмаймиз.

Тил товушлар, маъно жихатидан тушунилиши мумкин, ва бизга ёрдам берадиган экологик омиллар, уни тушунишга қўмаклашади. Бунда икки товуш қўлланади, Улар ўз ичига фонема, морфема, семантик, синтаксисни, прагматик ва контекстуал маълумотларни олади.

Тил компонентлари.Бир товуш тилда мазмунли фарқ қилади ва товуш энг кичик бирлик ҳисобланади. "Бит" сўзи уч харф ва икки товушдан иборат. Тилларда фонемалар (товушлар) қўл шакл ва ҳаракати томонидан белгиланади,

шу жумладан, лаб, тиш, тил, вокал арқондан ва томоқ, шу жумладан, позиция ва вокал-ичак ҳаракатлари билан ишлаб чиқарилмоқда.

Бор инсон томонидан амалга оширилиши мумкин ноёб товушдан юзлаб тури бор, лекин энг кенг тарқалган тиллар фақат имкониятлари кичик имкониятлардан фойдаланади. Инглиз тили бошқа тиллар каби 45 товушдан иборат бўлиб, бунда бошқа тиллар камида 15 та ва энг кўпи 60 тадан ортиқ бўлади. Гавайи тили 5 ундошлардан иборат, шу жумладан, бир ўнлаб товуш хақида фақат ўз ичига олган бўлса, тахминан 5 унли ва 7 ундошдан иборат бўлади¹⁴⁰.

Чақалоклар барча товушларни тушуниб туғилган, лекин улар катта бўлса, бунинг учун уларнинг қобилятини йўқолади; ёши 10 ойга етган боланинг товушни таниш қобиляти она тилининг катталар динамики каби жуда ўхшаш бўлади. Товушлар дастлаб келиб эквивалент (Веркер & Тес, 2002) деб муомала қилинади.

Товушлар тилда Товушнинг энг кичик бирликлари эса, бир тилда маъновий энг кичик бирликни ташкил этади, бир ёки ундан кўп товуш билан алоқада бўлади. Энг кенг тарқалган товушлар бирикмаларни ташкил этади. Баъзи морфемалар бошқа сўзларни ўзгартириш учун ишлатиладиган олд ва қўшимчаларнинг бош товушига эга бўлади. Мисол учун, бўғинли каби "қайта ёзиш" ёки "энг бахтли" ёки "баҳаво" воситаси сифатида "яна нима учун" воситаларни ва ўчадиган "тест" "қайтариш" "тутмоғимиз" "максимал." семантикасини англатадиган қоидалар мажмуи учун, биз морфемалардан маъно олиш учун фойдаланамиз. Мисол учун, бир феълнинг охиригача "ед" кўшиб ўтган замонни хосил қиламиз.

Из гаплар куришимиз орқали бир тилнинг қоидаларини тўплами матн синтаксиси дейилади. Хар бир тил бир хил синтаксисга эга. Инглиз тили синтаксиси хар жумласи бир от ва сифат ва харфлар томонидан ўзгартирилиши мумкин бўлган хар бири бир феълга эга бўлиши керак. Баъзи синтаксисдан сўзлар пайдо бўлган тартибда фойдаланилади.

¹⁴⁰ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 204-205-p.

Масалан, инглиз тилида фарқ қилади "мани ит тишлайди" "ит одамни тишлайди."

Тилининг ижтимоий томони прагматиклик орқали ифодаланган, ёки қандай қилиб биз бошқалар билан самарали ва тегишли мулоқот қилимишиз асосида ётади. Прагматиклик мисоллардан навбат олиши, мавзу, ҳажми бўйича қолади ва овоз оҳангини, тегишли кўз алоқасини ўз ичига олади.

Ниҳоят, сўз собит маъноларга эга, лекин улар тилидаги қайси нуқтаи назардан бир вазифа сифатида уларнинг таъбирини ўзгартирмайди. Биз атрофдаги контекстуал ахборот-маълумот фойдаланиш тилини - уни талқин қилишга ёрдам беради деб тушунамиз ва контекстуал ахборот мисоллари орқали биз мавжуд ва бошқа одамлар бор, деб биламиз, ва бундай табассумлар, позиция ва ишоралар сифатида сўзсиз ифодалар билан бирга бу билимларни ўз ичига олади. Одамлар контекстуал ахборотга эътиборли бўлмаса, ёки у газета сатрлари ёки матнли хабарлар бўлиши мумкин, бунда у баъзи етишмаётган тушунмовчиликларни осонлик билан пайдо қилиши мумкин.

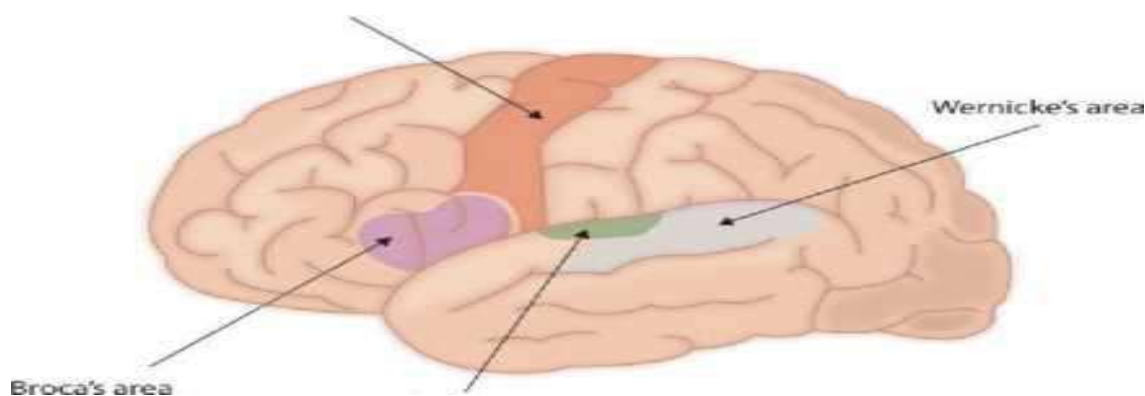
Биология ва тил тараққиёти¹⁴¹. Айталик, тил таълим воситаси сифатида ўрганиб меҳнат қилган киши иккинчи бир тилни ўзлаштириш учун қийинчиликка учрашини билади. Хали тилга осон ва табиий тилларни ўрганмаган бола ҳаётларида илк марта тилга дучор эмас. Болалар бир бирини ҳеч қачон ўрганмайди. Францияда бир чақалоқ бўлиб ташлаб кетилган бўлиб, бу уни 12 ёшга етганича билмаган, ва ота-онаси қулфлаб сақлаб юрган Гение 18 ойлигида ёши 13 гача ҳонада қулфланган бир боланинг маълум турига мисол бўлади. "Ёввойи бола," Виктор, шу жумладан, амалий Тадқиқотлар, (Яхшиямки) бу ташландиқ болалар фақат маълум мисоллардан иккитасидир. Уларни қутқаргандан кейин бу болаларнинг ҳар иккиси жаямиятда баъзи ютуқларга эришган, лекин уларнинг ҳеч бирининг (Реймер, 1993) тили ишлаб чиқилмаган. Бола қар

¹⁴¹ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 204-205-p.

бўлса, буни тез аниқлаш ва имо-ишора тилида мулоқот қилиш, дархол бошлаш учун муҳим аҳамиятга эга, шунинг учун бу ҳам уларнинг дастлабки йилларида имо ишора тилини ўрганишга мажбур бўлади. Эхтимол (Майберри, Қулф, & Казми, 2002) улар буни ҳеч қачон ўрганмайди.

Тилдаги мия сохалари 90 % ўнг қўлли одамларда тил чап орқа мия томонидан сақланади ва назорат қилинади. Бу фарқлар осонликча тинглаш ва ишлаб чиқариш эканини кўрсатади, ва буни мия Тадқиқотларнинг натижаларидан ҳам кўриш мумкин.

Расм¹⁴².

Вернике майдони

Брока майдони

Тил ўнг нисбатан чап яримшарда катта фаолиятни яратади. Броканинг майдони, ҳаракат пўстлоғига яқин чап ярим шарнинг олдида бир жой бўлиб, тил ишлаб чиқариш (6.11-расм) учун жавобгар бўлади. Бу майдон биринчи миянинг турли бурчаклари билан зарарланган беморлар Франциялик шифокор Пол Брока томонидан 1860 йилда ўрганилиб маҳаллийлаштирилган эди. Верникенинг майдони, эшитув пўстлоғида ёнида миянинг бир жойи бўлиб, тилни тушуниш учун жавобгар бўлади.

¹⁴² Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 205-p.

Брока ва Верникенинг табиий худудлари кўрсатилган Миянинг расмда келтирилган харакат қобиғи эшитув қобиғининг одамлар чап ярим шарининг тили учун ихтисослаштирилган хисобланади. Брока майдони, харакат пўстлоғига яқин, Верникенинг сохаси эса, эшитув пўстлоғига яқин, тил тушуниш учун махсус бўлиб, тилни ишлаб чиқаришда иштирок этади.

Брока ва Вернике соҳаларида тилга аҳамият далил афазия, тил вазибалари жиддий ногирон бўлган бир холатини бошдан ўтказган беморлар текширилган. Броканинг афазияси билан оғриган одамлар Верникенинг майдони зарарланган одамлар нутқни ишлаб чиқариш мумкин бўлса, сўз ишлаб чиқариш қийинчилик билан содир бўлади, лекин, хеч қандай маънога эга бўлмай, улар тилни тушуниш билан муаммога учрайдилар¹⁴³.

Тадқиқот маркази: Биз қачон тилни яхши ўрганамиз? Хал қилувчи даврдаги гипотезани синаш

Кўп йиллар давомида психологлар тилни ўрганиш учун (Леннеберг, 1967) қийин ёки хал қилувчи давр борлигини таъкидладилар, ва шундан кейин болалик ва ўсмирлик ўртасидаги доимий, тил ўрганиш учун муҳим давр (ўрганиш осонликча содир бўлиши мумкин бўлган вақт) бор эди, деб тахмин қилинди (Пенфилд, Робертс 1959). Лекин яна сўнгги Тадқиқот бошқача талқинни тақдим этди.

Жаклин Жонсон ва Элисса Ньюпорт (1989) ларнинг муҳим тадқиқоти - иккинчи тил сифатида инглиз тилини ўрганган Хитой ва Корейс тили сўзлашувчиларидан фойдаланишди ва улар биринчи ёндашувни берди. Иштирокчилари 3 ва 39 ёш орасида АҚШ га кўчиб келган катталар бўлиб уларнинг инглиз тилидаги грамматик хатоларини аниқлаш учун тил кўникмалари синовдан ўтказилди. Жонсон ва Ньюпортнинг қайд қилишича, 7 ёшгача инглиз тилини ўрганишни бошланган иштирокчилар, инглиз тилининг маҳаллий сўзлашувчилари

¹⁴³ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 205-p.

каби уни биладилар деб топилди, лекин инглиз тилини ўрганиш қобилияти кейинчалик бошлаган иштирокчилар учун аста-секин тушиб кетди. Ньюпорт ва Жонсон ҳам ёшга ва тил якуний таълим ўртасида боғлиқликни топди. Эрта ўқувчилар талабларга юқори даражада риоя қилсалар, уларнинг тили деярли барча муваффақиятли бўлса-да, кейинчалик ўқувчилар жуда катта индивидуал фарқларни кўрсатди¹⁴⁴.

Ньюпорт ва Жонсоннинг хулосасига кўра, 7 ёшдан олдин кўчиб келган болалар инглиз тилини тилни ўрганиш бўйича хал қилувчи даврдаги ўрганувчиларга нисбатаннча хши ўрганган. Лекин ёши 8 ва 39 ёшгача кўчиб келганлар учун талаблар аста-секин қисқариши туфайли уларнинг айрими тилни ўрганишда хал қилувчи давр бўлмаслиги, ва эрта назариячилар кутганларидек, тилни кеч ёшда ўрганиш яхшироқ деган хулосага келди¹⁴⁵. Бу ғоя Хакута, Биалисток ва Вилей (2003) томонидан олиб борилган тадқиқотда янада кучайтирилди, бунда АҚШда яшаётган Хитой ва Испаниялик миллионлаб тил ўрганувчилари АҚШ Ценсус ёзувларини текширилди. Аҳолини рўйхатга олиш шакли беш тоифадан бири ёрдамида ўзларининг инглиз тилини билиш қобилиятларини тасвирлаш учун иштирокчилардан сўралди:., жуда яхши", "яхши", "яхши эмас, балки яхши», "арзимайди", "фақат инглиз тилида". Бу тадқиқот натижаларининг нимани кўрсатишидан қатъий назар, танқидий давр охирида тили ўрганишни тўхтатиш учун исбот йўқ эди. Аксинча, натижалар иккинчи тилни муваффақият билан ўрганиш даражасига эга жавоб берувчиларнинг умри давомида муттасил камайиб кетганлигини кўрсатди. Тилни ўрганиш ёши ўтган сари, қарийди деган факт туфайли ёши билан пластикаси камайиши бор, аслида. Эҳтимол бу янги асаб уланишларини ривожлантириш қобилияти деб олинади.

¹⁴⁴ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 205-p.

¹⁴⁵ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 205-p.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Шахс ва унинг ташқи оламни билиш имкониятлари.
2. Билиш жараёнлари классификацияси.
3. Онг ва тил.
4. Онгни аниқлаш ва ўлчаш.
5. Роберт Стернбергнинг уч қисмли назарияси.
6. Ховард Гарднернинг кўп онглилик назарияси.
7. Фикр ва фикрлаш операциялари.

9-МАВЗУ. ШАХСДАГИ ТИПОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАР ВА УЛАРНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ

- 9.1. Шахс тузилмаси ва унинг шаклланишидаги Сигмунд Фрод, Жин-Марк Чаркодларнинг психодинамик назарияси¹⁴⁶.
- 9.2. Индивидуал типологик хусусиятлар классификацияси.
- 9.3. Шахснинг иқтидори ва қобилиятлари диагностикаси.
- 9.4. Шахс характери ва темперамент хусусиятлари.

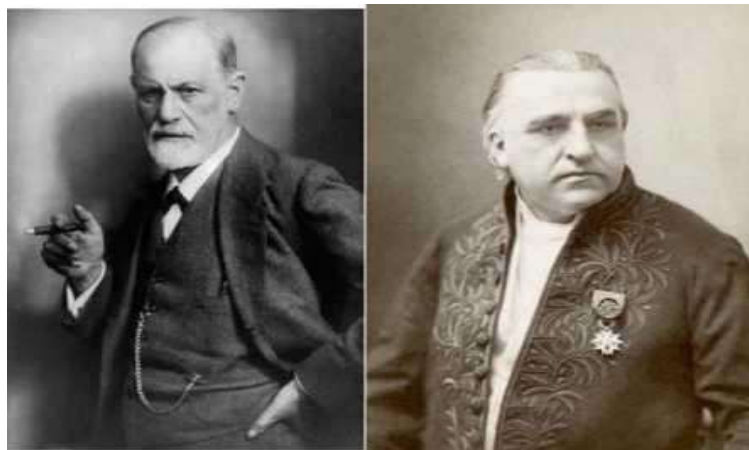
7.3. Шахс тузилмаси ва унинг шаклланишидаги Сигмунд Фрод, Жин-Марк Чаркодларнинг психодинамик назарияси¹⁴⁷.

«Шахс» тушунчаси психологияда энг кўп қўлланиладиган тушунчалар сирасига киради. Психология ўрганадиган барча феноменлар айнан шу тушунча атрофида қайд этилади. Инсон руҳий олами қонуниятлари билан қизиққан ҳар қандай олим ёки тадқиқотчи ҳам шахснинг ижтимоийлиги ва айнан жамият билан бўлган алоқаси масаласини четлаб ўтолмаган.

¹⁴⁶ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 266 p.

¹⁴⁷ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 266 p.

Сигмунд Фрод ва
Жин-Марк Чаркод¹⁴⁸

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Homo sapiens» - «ақлли зот» тушунчасини ўзида ифода этувчи жонзотнинг пайдо бўлганига тахминан 40 минг йилдан ошибди. Бу даврда олимларнинг эътироф этишларича, 16 минг авлод алмашган эмиш. Дарвин таъбири билан айтганда, табиий танланиш жараёнида ер юзида сақланиб қолган минглаб миллат ва элатларнинг кейинги даврдаги тараққиёти кўпроқ биологик омиллардан кўра, ижтимоий - социал омиллар таъсирида рўй бермоқда. Шунинг учун ҳам ҳар бир индивидни ёки шахсни ўрганиш масаласи унинг бевосита ижтимоий муҳити ва унинг ижтимоий нормалари доирасида ўрганишни тақозо этади.

Социал ёки ижтимоий муҳит - бу инсоннинг аниқ мақсадлар ва режалар асосида фаолият кўрсатадиган дунёсидир. Мазмунан ҳар бир инсоннинг шу ижтимоий олам билан алоқаси унинг инсоният тажрибаси, маданияти ва қабул қилинган, тан олинган ижтимоий хулқ нормалари доирасидаги ҳаракатларида намоён бўлади. Психология илмининг намоёндалари бўлмиш олимларнинг бутун бир авлоди ана шу шахс ва жамият алоқалари тизимида инсоннинг туб моҳиятини англаш, унинг ривожланиши ва камол топиши қонуниятларини излаганлар. Абу Наср Фаробий, А.Навоий, Ибн Сино, Беруний каби юзлаб Шарқ алломалари ҳам бу ўзаро боғлиқликнинг фалсафий ва ижтимоий сирларини очишга

¹⁴⁸ Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 266 p.

Ўзларининг энг дурдона асарларини бағишлаганлар. Барча қарашларга умумий бўлган нарса шу бўлганки, одамни, унинг моҳиятини англаш учун аввало унинг шу жамиятда тўтган ўрни ва мавқеини билиш зарур. Шахсни ўрганишнинг бирламчи мезони ҳам шундан келиб чиққан холда, унинг ижтимоий мавқеи, ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрни билан белгиланиши керак.

Лекин, шахс билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқалар масаласи бирданига, бир хил ечимга келинмаган. Бу ўзаро муносабатлар асосан икки поляр нуқтаи назардан келиб чиқади.

Нативизм йўналишининг тарафдорлари инсонлардаги барча хусусиятларни туғма характерга эга, деб эътироф этадилар. (Ленц, Грубер ва бошқалар).

Эмпиризм тарафдорларининг фикрича, янги туғилган бола гўёки «топ - тоза тахта»(tabula rasa), унга ҳаёт ва ундаги талаблар ўзининг қонуниятларини ёзади ва бола уларга сўзсиз бўйсунушга мажбур. Бу йўналишнинг асосчиларидан бири Дж. Локк бўлиб (1632 - 1704) унинг фикрича, туғма фикрлар ёки ғоялар бўлиши мумкин эмас, улар хоши - тилак ва оғриқ каби элементар сезгиларнинг қайта ишланиши натижаларидир. Ҳаётда ана шунга ўхшаш турли хил сезгилар ва ғояларнинг ассоциацияси рўй беради.

Г. Лейбниц (1646-1716) Локка эътироз билдириб, ҳаётда умуман тоза, соф досканинг ўзи бўлмайди, ҳаттоки энг яхши силлиқланган мармар юзасида ҳам сезиларли тешиқлар, дўнглиқлар ёки туғма асоратлар бўладики, улар лаёқатлардек инсон тақдирида маълум рол ўйнайди. Бу иккала йирик йўналиш ўртасидаги тортишувларга чек қўйиш мақсадида **Ф. Гальтон** қатор экспериментал тадқиқотлар ўтказиб, ҳар бир индивидга хос дифференциал хусусиятлар мавжудлигини «эгизаклар методи» ёрдамида асослашга ҳаракат қилди. Жадвалда Гальтон томонидан ирсий ва орттирилган сифатлар муносабати юзасидан аниқланган натижалардан келтирилган.

Готфрид Вильгельм Лейбниц¹⁴⁹
(1646-1716)

Фрэнсис Гальтон¹⁵⁰
(1822-1911)

Муסיкий қобилиятлардаги ирсий хусусиятлар

Ота - оналар Болалар	муסיқага мойил	муסיқага мойил эмас
Муסיқага мойил	85 %	7 %
Муסיқага мойил эмас	25 %	58 %

¹⁵¹Эгизаклардаги муסיқага мойилликнинг корреляцион кўрсаткичи хам юқори бўлиб ($p < 0.7$), эгизак бўлмаганлардан анча фарқ қилади ($p < 0.3 - 0.4$).

Гальтондан кейинги тадқиқотларда муסיқага бўлган қобилиятга она тилининг хусусияти таъсир қилиши аниқланди: юмшоқ - тонал ёки кескир - тонал бўлмаган тиллар. Масалан, кескинроқ ҳисобланган рус тилида гапирувчи болалардаги муסיқани идрок қилиш юмшоқ, тонал тилларда

¹⁴⁹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁵⁰ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁵¹ В.Каримова. Ижтимоий психология. Т. Фан ва технология. 12-бет.

сўзлашувчи вьетнамликларнинг идрокидан анча паст чиққан.

Лекин юқоридаги фикрлар ва тортишувларнинг келиб чиқиш сабаби тушунарли бўлиши керак: улар инсоннинг асл моҳиятини тушуниш ва унинг хулқини бошқариш эҳтиёжларидан келиб чиқади. Демак, инсон жамият аъзоси сифатида унинг нормаларига бўйсунди, унинг кутишларига жавоб беришга ҳаракат қилади ва ўз хулқини унинг талабларига монанд қилишга интилади. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, шахс феноменига таъриф бериш мумкин.

Ш а х с - ижтимоий ва шахслараро муносабатларнинг маҳсули, онгли фаолиятнинг субъекти бўлмиш индивиддир. Шахсга таалукли бўлган энг муҳим тасниф ҳам унинг жамиятдаги мураккаб ижтимоий муносабатларга бевосита алоқадорлик, ижтимоий фаолиятга нисбатан ҳам объект, ҳам субъект бўлишлиқдир.

«Шахс» қисми остидаги компонент. Бандура ўз ўзини ҳаракат қилдириш концепциясини ўрганди. Ўзининг-таъсирчанлиги тушунчаси улар мақсадларга эришиш йўлида муваффақиятли бўлиши мумкин деган халқ эътиқодини англатади. Ўз ўзини ҳаракат қилдириш бир хил эмас. Иззат ўз кадр-қмматимизни, бизнинг ҳукмларини англатади, холбуки, ўз ўзини ҳаракат қилдириш шахсий қобилиятни бизнинг ҳукмлари назарда тутди. Сиз ишонмайдиган нарсаларингизга ҳаракат қилманг¹⁵².

Шахсга таалукли бўлган фазилатлардан энг муҳими шуки, у шу ташқи, ижтимоий таъсирларни ўз онги ва идроки билан қабул қилиб (объектни), сўнгра шу таъсирларнинг субъекти сифатида фаолият кўрсатади. Оддий қилиб айтганда, инсон боласи илк ёшлиқданок «менинг ҳаётим», «бизнинг дунё» деган ижтимоий муҳитга тушади. Бу муҳит ўша биз билган ва ҳар куни ҳис қиладиган сиёсат, ҳуқуқ, ахлоқ оламидир. Бу муҳит - келишувлар, тортишувлар, ҳамкорликлар, анъаналар, удумлар, турли хил тиллар олами бўлиб, ундаги кўплаб қоидаларга кўпчилик мутлоқ

¹⁵² Charles Stangor. Introduction to Psychology. 2011. 284 p.

кўшилади, баъзилар қисман кўшилади. Бу шундай қоидалар ва нормалар оламики, уларга бўйсунмаслик жамият томонидан қораланади, таъқибланади. Шулардан келиб чиқадиган хулоса шуки, шахс жамиятга нисбатан барча тартиб - қоидаларни қабул қилувчи субъект бўлса, *жамият - ижтимоий интизом ва тартибнинг, маданиятнинг муфассал кўринишидир.*

Шахс ижтимоий хулқига турли ташқи кучлар таъсир қилади: сиёсий, мафкуравий, иқтисодий, маънавий, ахлоқий ва бошқалар. Бу таъсиротлар моҳиятан аслида жамият аъзолари бўлмиш шахслар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг айрим алоҳида йўналишларини белгилаб беради.

Шундай қилиб, шахс турли ижтимоий муносабатлар тизими таъсирида бўлади ва кўплаб ижтимоий институтлар (оила, маҳалла, ўқув масканлари, меҳнат коллективлари, норасмий ташкилотлар, дин, санъат, маданият ва бошқ.) билан боғлиқ бўлади. Масалан, шахсдаги турли ғоялар, фикрлар ва мафкура мафкуравий муносабатлар тизими таъсирида шаклланиб, улар бевосита оила, боғча, мактаб, бошқа ўқув ва тарбия муассасалари орқали онгга сингдирилади. Агар бу таъсир унинг эътиқоди даражасида кўтарилса, ва унда яна янгидан - янги фикрлар ва ғояларнинг пайдо бўлиши, ўсишига олиб келса, шахс тараққиёти жараёнида шундай фаолият соҳасини танлайдики, ўз қобилиятлари, малака ва кўникмаларини ривожлантира бориб, зиёли сифатида ё ўқитувчи, ёки врач, ёки олим, кашфиётчи, муҳандис бўлиб, элу - юртига хизмат қилади.

Иқтисодий муносабатлар ҳам шахс онги ва унинг инсоний хусусиятлари шаклланишида катта роль ўйнайди. Масалан, босқичма - босқич бозор муносабатларига ўтаётган Ўзбекистон шароитини оладиган бўлсак, янгича иқтисодий ўзгаришлар, бозор, рақобат, легализация ва шунга ўхшаш янгиликлар ҳар бир шахснинг моддий бойликлар ва уларга бўлган шахсий муносабатларида акс этиб, унинг иқтисодий онги, тафаккури ва иқтисодий хулқи нормаларини белгилайди.

Шахсни тушуниш энг мухим психологик ёндашувлардан бири бўлиб, Австрия шифокори ва рухшуноси Сигмунд Фрод (1856-1939) нинг кўрсатмаларига асосланган, у бугун шахсиятни тушуниш учун қандай психодинамик ёндашувдан фойдаланиш ҳақидаги назарияга асос солган¹⁵³. Психодинамик ёндашув инсоннинг ҳатти-ҳаракати беҳуш фикрлари, ҳис-туйғулар ва хотиралар ролига қаратилган. Унинг иши, психологияси ҳақида, бизнинг кундалик фикрлашимизга улкан таъсир кўрсатади, чунки жуда кўп одамлар Фрод ҳақида биладилар ва психодинамик ёндашув энг мухим ёндашувларни психологик даволаш учун биридир (Роудинеско, 2003; Тейлор, 2009). Фрод, Эҳтимол, энг яхши, чунки унинг таъсирчан кузатиш доирасида, барча психологларга маълум шахсиятни таҳлил қилган. Унинг 24 томлик асарлари бор. Барча назариялар ҳақиқий бўлгани каби, Фроднинг бунёдкорлик ғоялари қисман нотўғри бўлиб чиқди ва ҳали унинг назарияси ва бошқа жиҳатлари психологияга таъсир этмаган¹⁵⁴.

Фрод француз невропатологи, биринчи навбатда, аёл беморларни интервью қилган Жин-Мартин Чаркотнинг (1825-1893) ишидан таъсирланган эди¹⁵⁵. Деярли бу беморларнинг ҳаммаси кейин жазава деб аталган нарсани бошдан кечирган эди. У энди шахси ва сурункали оғриқ, беҳушлик, жохиллик ва фалаж киритилган жисмоний аломатлар мажмуи сифатида юритилган пайтда психологик бузуқлик, жазавага тушишни тасвирлаш учун ишлатилади.

Чаркот белгилари учун ҳеч қандай биологик сабабни топиш мумкин эмас. Чаркот гипноздан фойдаланиш билан тажриба ўтказди, (Долницк, 1998). Фрод ва Чаркот ҳам гипноз давомида травмани эслаб қолиш кўпинча катарсис сифатида танилган ҳиссиётларга қуйилиши билан бирга деб топди ва, катарсис қуйидаги беморнинг аломатлари тез-тез жиддийлигининг қисқартиришига олиб келди. Ушбу кузатув давом этди ва

¹⁵³ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 266 p.

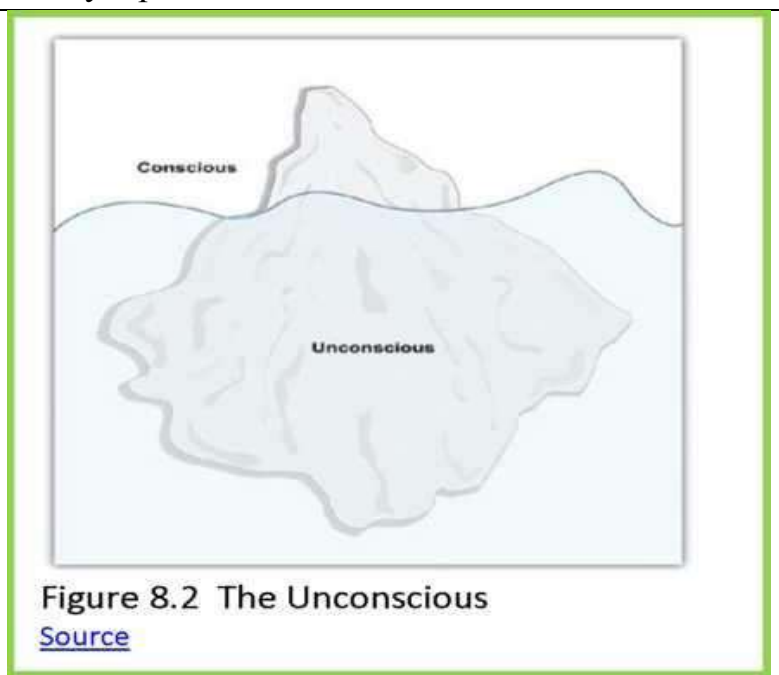
¹⁵⁴ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 266 p.

¹⁵⁵ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 266 p.

бу касалликлар, психологик ўрнига физиологик омиллар сабаб бўлди, деб хулоса қилишларига олиб келди.

Фрод Чаркот шахсият ва хулқ манбалари хақида ўз назариясини ривожлантириш учун қилган кузатувларидан ишлатди, ва унинг тушунчаси психодинамик ёндашув асосий мавзулар маркази бўлди. Хохиши жихатидан, Фрод, биз ўз хатти-харакатларимизни назорат қилиш имконига эга бўламиз дейди. Аксинча, у барча беҳуш хатти-харакат бизнинг тушунчамиз ташқарисида ётади ва ниятларимиз томонидан олдиндан белгиланган, деб ишонган. Бу кучлар бизни гипноз остида эса, бундай обессия каби невротик белгилар сифатида, бизнинг тушлар ўзларини кўрсатиши ва Фродча назарияда одамлар тилида ўз беҳуш истакларини ошкор бўлган "тилдан сингиб киради"¹⁵⁶. Фроднинг бахслашишича, албатта, нима учун биз тушунтиришлар ташкил қилиш мумкин бўлса-да, биз камдан-кам холларда, тушуниш деб таъкидлаймиз. Аслида кейинги юриш-туриш, Фрод учун онг кўплаб ниятларимиз билан, айсберг каби беҳуш бўлиб биз хабардор бўлган англашга нисбатан, балки, кўз олдидан жуда катта бўлган бўларди¹⁵⁷.

Онгли мия ўз ичига сиз бугунда хабардор бўлган ва бугунги кунда қайта ишлаш мумкин бўлган фикр ва хотираларни ўз ичига олади. Хушдан олдинги онгли фикрлар ва фақат онгли идрок юзаси остида ва осонлик билан ўтиш мумкин бўлган хотиралардан иборат. Фроднинг фикрича, беҳуш онгдан ташқарида хабардорлик тез ўтиши мумкин эмас.

Расм. Беҳушлик¹⁵⁸

Фрод онг уч қисмга бўлинган деб тақлиф қилган: шахсият, худбинлик ва суперэго¹⁵⁹ (Фрод, 1923/1943). Фродча назариясига кўра,

¹⁵⁶ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 267 p.

¹⁵⁷ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 267 p.

¹⁵⁸ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 267 p.

шахсият бизнинг энг ибтидоий импульсларимиз асосини ташкил этиб таркибий қисм ҳисобланади. У бутунлай беҳуш ва жинсий йўлка (либидо) ва тажовузкор ёки халокатли йўлкани (Тханатос), шу жумладан, бизнинг энг муҳим фикрларимизни хайдайди. Фрод фикрича, шахсият, бизнинг жинсий ва агрессив жадаллаштиришни дарҳол қондириш учун завқ тамойили-истаги билан боғлиқ. Биз кўпинча янада самарали фаолиятни юритиш ҳисобига, бизнинг нега спиртли ичимлик ичишимиз, сигарет чекишимиз ва порнография кўришимиз, одамлар ҳақида ўртача ҳазиллашимиз ва бошқа қизиқарли ёки зарарли хулқ билан шуғулланишимизни асослайди.

Шахсият учун аксинча, суперэго ахлоқ ва фикрлар хиссини ифодалайди. Суперэго бизга барча биз керак эмас деб билган нарсаларни ёки бурчларини ва жамият мажбуриятларини айтиб беради. Суперэго такомиллаштириш учун интилади ва биз унинг талабларини имкон қадар яшаш учун муваффақиятсиз бўлса, биз ўзимизни айбдор ҳис қиламиз.

Завқ тамойили ҳақида шахсиятдан фарқли ўлароқ, худбинликнинг вазифаси электр манбаига тегишли вақтгача бизнинг асосий ниятларимизни қондиришни кейинга қолдириб туришимиз керак деган ҳақиқат тамойили-ғоясига асосланган. Худбинлик асосан онгли текширув ёки шахсият тўғрисида қарор қабул қилади. Худбинлик шахс истаклари ва суперэго мавжуд жамият чекловлари ўртасидаги воситачи бўлиб хизмат қилади. Биз, бақириб қичқиришимиз ёки уришимиз мумкин ва ҳали бизнинг худбинлик одатда, кутиш, акс эттириш ва янада тегишли жавоб танлашни айтади¹⁶⁰.

9.2. Индивидуал типологик хусусиятлар классификацияси

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар бир шахс ўзига хос қайтарилмас

¹⁵⁹ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 267 p.

¹⁶⁰ Charles Stangor. *Introduction to Psychology*. 2011. 267 p.

дунё. Дунёда бир-бирига айнан ўхшаш бўлган икки кишини топиш жуда мушкул. Одам ташқи қиёфаси, бўйи-басти билан бошқа бирор кимсага ўхшаши мумкин, лекин феъли, мижози ва шахс сифатидаги хусусиятлари нуқтаи назаридан айнан бир хил инсонлар бўлмайди. Ҳаттоки, олимлар битта тухумда ривожланган эгизакларда ҳам жуда кўп жиҳатдан айнан ўхшашликни қайд қилишган, шахсий сифатларидаги корреляцияда эса баъзи тафовутлар аниқланган.

Шахс - қайтарилмас, у ўз сифатлари ва борлиги билан ноёбдир. Ана шу қайтарилмаслик ва ноёбликнинг асосида унинг индивидуал-психологик хусусиятлари мажмуи ётади. Шу ўринда биз юқорида таъриф берган шахс тушунчаси билан ёнма-ён ишлатиладиган яна икки тушунчага изоҳ бериш ўринли деб ҳисоблаймиз¹⁶¹. Бу - «индивид» ва «индивидуаллик» тушунчаларидир. **«Индивид»** тушунчаси умуман «одам» деган тушунчани тўлдириб, унинг ижтимоий ва биологик мавжудот сифатида мавжудлигини тасдиқлайди ва уни бир томондан, бошқа одамлардан фарқловчи белги ва хусусиятларини ўз ичига олади, иккинчи томондан, ўзига ва ўзига ўхшашларга хос бўлган умумий ва характерли хусусиятларни қамраб олади. Демак, индивид - инсонга алоқадорлик фактини тасдиқловчи илмий категориядир.

«Индивидуаллик» - юқоридаги иккала тушунчага нисбатан торроқ тушунча бўлиб, у конкрет одамни бошқа бир конкрет одамдан фарқловчи барча ўзига хос хусусиятлар мажмуини ўз ичига олади. Шу нуқтаи назардан шахс тизимини таҳлил қиладиган бўлсак, шахснинг индивидуаллигига унинг қобилиятлари, темпераменти, характери, иродавий сифатлари, эмоциялари, хулқига хос мотивация ва ижтимоий установакалари киради. Айнан шу қайд этиб ўтилган категориялар шахсдаги индивидуаллиликни таъминловчи категориялардир. Унинг маъноси шундаки, бўйи, эни, ёши, сочининг ранги, кўз қарашлари, бармоқ

¹⁶¹ Magnusson, D. Individual development: aholistic, integrated model. In: Examining in context. Perspectives on the ecologo of human development. Washington, DC: APA, 2009, pp. 19-60.

харакатлари ва шунга ўхшаш сифатлари бир хил бўлган инсонларни топиш мумкин, лекин характери, қобилиятлари, темпераменти, фаолият мотивацияси ва бошқаларга алоқадор сифатлари мажмуи бир хил бўлган одамни топиб бўлмайди. Улар - индивидуалдир.

Қобилиятлар - шахсдаги шундай индивидуал, турғун сифатларки, улар одамнинг турли хил фаолиятдаги кўрсаткичлари, ютуқлари ва қийинчиликлари сабабларини тушунтириб беради.

Темперамент - инсоннинг турли вазиятларда нарса, ҳодиса, ҳолатлар ва инсонларнинг ҳатти-ҳаракатларига нисбатан реакциясини тушунтириб берувчи хусусиятлари мажмуидир.

Характер - шахснинг алоҳида инсонлар ва инсонлар гуруҳи, ўз-ўзига, вазиятлар, нарсалар ва ҳодисаларга нисбатан муносабатларидан орттирадиган сифатларини ўз ичига олади.

Иродавий сифатлар - ҳар биримизнинг ўз олдимизга мақсад қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгишимизни таъминловчи маълум сифатларимиз мажмуини ўз ичига олади.

Эмоциялар ва мотивация эса атрофимизда содир бўлаётган ҳодисалар, бизни ўраб турган одамлар ва уларнинг ҳатти-ҳаракатларини руҳан қандай қабул қилиб, уларга билдирадиган ҳиссий муносабатларимизни билдирувчи сифатларимиз бўлиб, улар айна вазиятлардаги реал ҳолатларимиздан ва уларнинг онгимизда акс этишидан

келиб чиқади.

Ижтимоий установка - юқоридаги барча хусусиятлар комплексига эга инсоннинг турли ижтимоий вазиятлардаги фаолият ва ҳаракатларга руҳан ҳозирлиги ва муносабат билдириш услубидан келиб чиқадиган чуқур ички ҳолатидир.

Биз юқорида санаб ўтган индивидуал-психологик хусусиятларнинг аҳамияти катта. Улар бизнинг жамиятдаги ўрнимиз, обрў-эътиборимиз, ишдаги ва ўқишдаги ютуқларимиз, инсон сифатидаги қиёфамизни, ким эканлигимизни, керак бўлса, ўзлигимизни белгилайди. Ким билан қаерда учрашмайлик, ўша инсоннинг бугунги ҳолати, қайфияти, бизга ва биз билдираётган фикрларга муносабати, ҳамкорликда ишлаш тилак-истакларига доимо эътибор берамиз ва бу масала биз учун муҳим бўлади. Худди шундай суҳбатдош ҳам суҳбатнинг бошиданок, бизни ўргана бошлайди. Чунки агар суҳбатдошлар бир - бирларини билсалар биргаликдаги фаолиятни самарали ташкил этиш ва ундан фойда олиш имконияти кўпроқ бўлади. Шунинг учун ҳам ишда ҳам, дам олишга отланган чоғда ҳам, қаерда бўлса ҳам ўзимизга «кўшни» танлаганда унинг инсон сифатида қандай эканлигига қизиқамиз. Агар суҳбатдош ёки шерик бизга таниш бўлмаса, уни таниганлардан олдиндан сўраб ҳам оламиз ва бунда айнан унинг нимага қобиллиги, феъли, ишга, одамларга муносабатини сўраймиз ва хоҳлаймизки, у тўғрисида «Жуда хушфеъл, одамгир...» каби таснифларни эшитгимиз келади. Бирор ерга ишга кираётган пайтда ҳам раҳбар албатта ўзига яқин одамлардан янги ходимнинг характерини, қобилиятини ва муҳим нарсаларга муносабатини албатта сўрайди ва шу асосда суҳбатга тайёрланади.

Демак, индивидуал сифатлар бизнинг онгли ҳаётимизнинг ажралмас қисми, идрокимиз, хотирамиз ва фикрларимиз йуналтирилган *муҳим предмет* экан. Чунки айнан улар бизнинг турли фаолиятларни амалга ошириш ва ишларни бажаришдаги индивидуал услубимизга бевосита алоқадор. Кимдир жуда чакқон, тез иш қилади, лекин сифатсиз. Кимдир

жуда яхши қойилмақом иш қилади, лекин жуда секин, кимдир ишга юзаки караб, номига уни бажарса, бошқа бир одам унга бутун вужуди ва эътиқоди билан муносабатда бўлиб, тинимсиз изланади ва жамият учун манфаат кидиради. Шунинг учун ҳам индивидуалликнинг фаолият ва мулоқотдаги самарасини инобатга олиб, энг муҳим индивидуал-психологик хусусиятларни алоҳида ўрганамиз.

9.3. ШАХС ИҚТИДОРИ ВА ҚОБИЛИЯТЛАР ДИАГНОСТИКАСИ

Одамларнинг ўқув, меҳнат ва ижодий фаолиятидаги ўзига хосликни тушунтириш учун психология фани биринчи навбатда қобилиятлар ва иқтидор масаласига мурожаат қилади. Чунки, қобилиятли одамдан аввало жамият манфаатдор, қолаверса, ўша инсоннинг ўзи ҳам қилган ҳар бир ҳаракатидан ўзи учун наф кўради.

Қобилиятлардаги туғма ва орттирилган сифатлар

Баъзан ўта иқтидорли ва қобилиятли бола ҳақида гап кетса, ундаги бу сифат туғма эканлигига ишора қилишади. Талантли, гениал олим, санъаткор ёки мутахассис ҳақида гап кетса ҳам худди шундай. Умунан қобилиятларнинг туғма ёки орттирилган эканлиги масаласи ҳам олимлар диққат марказида бўлган муаммолардан.

Қобилиятлар муаммоси энг аввало инсон ақлу-заковатининг сифати, ундаги малака, кўникма ва билимларнинг борлиги масаласи билан боғлиқ. Айниқса, бирор касбнинг эгаси бўлиш истагидаги ҳар бир ёшнинг ақли ва интеллектуал салоҳияти унинг малакали мутахассис бўлиб етишишини

кафолатлагани учун ҳам психологияда кўпроқ қобилият тушунчаси ақл заковат тушунчаси билан боғлаб ўрганилади. Ҳар бир нормал одам ўзининг ақлли бўлишини хоҳлайди, «Мен ақллиман» демаса-да, қилган барча ишлари, гапирган гапи, юритган мулоҳазаси билан айнан шу сифат билан одамлар уни мақташларини хоҳлайди. «**Ақлсиз, нодон**» деган сифат эса ҳар қандай одамни, хаттоки, ёш болани ҳам ҳафа қилади. Яна шу нарса характерлики, айниқса, бизнинг шарқ халқларида бирор кимсага нисбатан «ўта ақлли» ёки «**ўта нодон**» иборалари ҳам ишлатилмайди, биз бу хусусиятларни ўртача таснифлар доирасида ишлатамиз: «Фалончининг ўғли анчагина ақлли бўлибди, наригининг фарзанди эса бироз нодон бўлиб, ота-онасини кўйдираётган эмиш» деган иборалар аслида «ақллилик» категорияси инсоннинг юрагига яқин энг нозик сифатларига алоқадорлигини билдиради.

Илм-фандаги анъаналар шундайки, ақл ва идрок масаласи, одамнинг интеллектига боғлиқ сифатлар жуда кўплаб тадқиқотлар объекти бўлган. Олимлар қобилиятларнинг ривожланиш механизмлари, уларнинг психологик таркиби ва тизимини аниқлашга, ишончли методикалар яратиб, ҳар бир кишининг ақли сифатига алоқадор бўлган кўрсаткични ўлчашга уринганлар.

Қобилиятларнинг психологик структураси

Қобилиятлар аввалом бор умумий ва махсус турларга бўлинади ва ҳар бирининг ўз психологик тизими ва тузилиши бўлади.

The image shows a cartoon illustration of the Simpson family: Homer Simpson, Marge Simpson, Bart Simpson, Lisa Simpson, and Maggie Simpson, along with their dog Santa Paws. They are standing together in a typical family pose.

Кўпчилик олимлар одам интеллектда унинг вербал (яъни сўзларда

ифодаланадиган), микдорий (сонларда ифодаланадиган), фазовий кўрсаткичларни аниқлаб, уларга яна мантиқ, хотира ва хаёл жараёнлари билан боғлиқ жиҳатларни ҳам кўшганлар.

Ч. Спирмен факториал анализ методи ёрдамида юқорида санаб ўтилган кўрсаткичлар ўртасида боғлиқлик борлигини исбот қилиб, ақлнинг ҳақиқатан ҳам мураккаб тузилмага эга бўлган психик хусусият эканлигини кўрсатди.

ҚОБИЛИЯТЛАРДАГИ ТУҒМА ВА ОРТТИРИЛГАН СИФАТЛАР

Баъзан ўта иқтидорли ва қобилиятли бола ҳақида гап кетса, ундаги бу сифат туғма эканлигига ишора қилишади. Талантли, гениал олим, санъаткор ёки мутахассис ҳақида гап кетса ҳам худди шундай. Умуман қобилиятларнинг туғма ёки орттирилган эканлиги масаласи ҳам олимлар диққат марказида бўлган муаммолардан.

Талант (юнонча қимматбаҳо, ноёб нарса, ирсий, табиий хислат деган маънони англатади) муайян фаолиятнинг муваффақиятли бажарилишини таъминлайдиган қобилият ҳамда истеъдодлар йиғиндисидан иборат индивидуал хусусиятдир. Талантнинг асосий белгилари:

- Муваффақиятни таъминлаш;
- Фаолиятни мустақил бажариш;
- Оригиналликнинг мавжудлиги;
- Қобилият ва истеъдодлар йиғиндисидан иборат эканлиги;
- Индивидуал-психологик хислат эканлиги;
- Ижтимоий турмушни ўзгартирувчи яратувчи имкониятлиги.

Талант қобилиятлар йиғиндиси ёки уларнинг йиғиндисидан иборат бўлишига қарамай, алоҳида олинган якка қобилиятни, ҳатто у тараққиётнинг юксак босқичига эришган, ёрқин ифодаланса ҳам у билан тенглаштириш мумкин эмас.

Психологияда туғмалик аломатлари бор индивидуал сифатлар *лаёқатлар* деб юритилди ва унинг икки хили фарқланади: табиий лаёқат

ва ижтимоий лаёқат. Биринчиси одамдаги туғма хусусиятлардан - олий нерв тизими фаолиятининг хусусиятлари, миянинг ярим шарларининг қандай ишлаши, кўл-оёқларнинг биологик ва физиологик сифатлари, билиш жараёнларини таъминловчи сезги органлари - кўз, кулоқ, бурун, тери кабиларнинг хусусиятларидан келиб чиқса (бўлар наслий ота-онадан генетик тарзда ўтади), ижтимоий лаёқат - бола туғилиши билан уни ўраган муҳит, мулоқот услублари, сўзлашиш маданияти, қобилиятни ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар (улар ота-она томонидан яратилади)дир. Лаёқатлилик белгиси - бу ўша индивидга алоқадор бўлиб, у бу иккала лаёқат муҳитини тайёрича қабул қилади.

Қобилиятсизлик ва интеллектнинг пастлиги сабабларидан ҳам бири шуки, ана шу икки хил лаёқат ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Масалан, гениал рассом оиласида бола туғилди дейлик. Унда рассомчилик учун туғма, генетик белгилар отаси томонидан берилган дейлик. Лекин боланинг онаси фарзандининг ҳам рассом бўлишини хоҳламаслиги, ўзига ўхшаш кўшиқчи бўлишини хоҳлаши мумкин. Аёл болани ёшлиқдан фақат мусиқа муҳитида тарбиялайди. Табиий лаёқатнинг ривожини учун ижтимоий лаёқат муҳити йўқ, ижтимоий лаёқат ўсиши учун эса табиий, туғма лаёқат йўқ бўлгани сабабли, болада ҳеч қандай талант намоён бўлмаслиги, у оддийгина мусиқачи ёки кўшиқчи бўлиши билан чекланиши мумкин. Интеллект тестлари ва қобилиятдаги туғма ва орттирилган белгиларни ўрганишнинг психологик аҳамияти айнан шунда. Илк ёшлиқдан боланинг ўзидаги мавжуд имкониятларни ривожлантириш шарт-шароитини яратиш ишини тўғри йўлга қўйиш керак.

Орттирилган сифати шуки, бола токи билим, малака ва кўникмаларни ўстириш борасида ҳаракат қилмаса, энг кучли туғма лаёқат ҳам лаёқатлигича қолиб, у иқтидорга айланмайди. Энг талантли, машҳур шахсларнинг энг буюк ишлари, эришилган улкан муваффақиятларининг тагида ҳам қисман лаёқат ва асосан тинимсиз меҳнат, интилиш, ижодкорлик ва билимга чанқоқлик ётган. Шунини ҳам унутмаслик керакки,

қобилиятсиз одам бўлмайди. Агар шахс адашиб, ўзидаги ҳақиқий иқтидор ёки лаёқатни билмай, касб танлаган бўлса, табиий, у атрофдагиларга лаёқатсиз, қобилиятсиз кўринади. Лекин аслида нимага унинг қобилияти борлигини ўз вақтида тўғри аниқлай олишмагани сабаб у бир умр шу тоифага кириб қолади.

Шунинг учун ҳам ҳар бир онгли инсон ўзидаги қобилият ва зехни илк ёшлиқдан билиб, ўша ўзи яхши кўрган, «юраги чопган» иш билан шуғулланса, ва ундан қониқиш олиб, қобилиятини ўстиришга имконият топиб, ютуқларга эришса, биз уни **иқтидорли** деймиз. Иқтидор - инсоннинг ўз хатти - ҳаракатлари, билимлари, имкониятлари, малакаларига нисбатан субъектив муносабатидир. Иқтидорли одам гениал ёки талантли бўлмаслиги мумкин, лекин у ҳар қандай ишда мардлик, чидамлилик, ўзини-ўзи бошқара олиш, ташаббускорлик каби фазилатларга эга бўлиб, ўзлари шуғулланаётган ишни бажонидил, ситқидилдан бажаради. Улар ана шундай ҳаракатлари билан баъзи ўта истеъдодли, лекин камҳаракат кишилардан кўра жамиятга кўпроқ фойда келтиради. Иқтидорли инсонда истеъдод соҳиби бўлиш имконияти бор, зеро **истеъдод** - ҳар томонлама ривожланган, ниҳоятда кучли ва такрорланмас қобилиятдир. У тинимсиз меҳнат, ўз қобилиятини такомиллаштириб бориш йўлида барча қийинчиликларни енгиш ва иродаси, бутун имкониятларини сафарбар қилиш натижасида кўлга киритилади.

Қобилиятларнинг психологик структураси

Қобилиятлар аввалом бор *умумий* ва *махсус* турларга бўлинади ва ҳар бирининг ўз психологик тизими ва тузилиши бўлади. Шахснинг умумий қобилиятлари ундаги шундай индивидуал сифатлар мажмуиқи, улар одамга бир қанча фаолият соҳасида ҳам муваффақиятли фаолият кўрсатиш ва натижаларга эришишга имкон беради. Масалан, техника олий ўқув юртининг талабаси ҳам ижтимоий-гуманитар, ҳам аниқ фанлар, ҳам техника фанлари соҳасидаги билимларни ўзлаштира олади. Бунда унга умумий билимдонлик, нутқ қобилиятлари, тиришқоқлик, чидам,

қизиқувчанлик каби қатор сифатлар ёрдам беради.

Махсус қобилиятлар эса маълум бир соҳада ютуқларга эришиш, юқори кўрсаткичлар беришга имкон берувчи сифатларни ўз ичига олади. Масалан, спорт соҳаси билан бухгалтерлик ҳисоб-китоби бўйича ишлаётган икки кишида ўзига хос махсус қобилиятлар бўлмаса бўлмайди.

Умумий қобилиятларни махсус қобилиятларга зид тарзда талқин қилиш мумкин эмас. Шахснинг умумий қобилиятлари уларни ҳосил қилувчи омиллар яққол психологик ҳодиса ёки воқелиқдир. Махсус қобилиятлар кўлам жиҳатдан торроқ бўлишига қарамай, чуқурроқ моҳиятни ўзларида мужассамлаштиради. И.П.Павлов ўз таълимотида “бадий”, “фикрловчи”, “ўрта” типларга ажратилган шахсларнинг тавсифини беради .

- **“Бадий тип” учун бевосита таассуротлар, жонли тасаввур, ёрқин идрок ва эмоциялар натижасида вужудга келадиган образларнинг ёрқинлиги хос.**
- **“Фикрловчилар” учун эса мавҳум мантиқий, назарий, методологик мулоҳазаларнинг устунлиги хос.**
- **“Ўрта” типдагиларда эса ҳар иккала тоифа хусусиятларининг хос эканлиги кўринади.**

Ҳар бир қобилият ўзининг тизимига эга. Масалан, математик қобилиятни оладиган бўлсак, унинг таркибига умумлаштириш малакалари, ақлий жараёнларнинг эгилувчанлиги, мавҳум тафаккур қила олиш каби қатор хусусиятлар киради. Адабий қобилиятларга улардан фарқли, ижодий хаёл ва тафаккур, хотирадаги ёрқин ва кўргазмали образлар, эстетик ҳислар, тилни мукамал билишга лаёқат; педагогик қобилиятларга эса - педагогик одоб, кузатувчанлик, болаларни севиш, билимларни ўзгаларга беришга эҳтиёж каби қатор индивидуал хоссалар киради. Худди шунга ўхшаш қолган барча қобилиятларни ҳам зарур сифатлар тизимида таҳлил қилиш мумкин ва бу катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Қобилиятлар ва қизиқишлар диагностикаси

Амалий психологиянинг бугунги кундаги энг муҳим ва долзарб вазибаларидан бири лаёқат кўртақларини илк ёшлиқдан аниқлаш, интеллект даражасига кўра шахс қобилиятлари йўналишини очиб беришдир. Шунинг учун ҳам ҳозирда кўплаб интеллект тестлари ва қобилиятларни диагностика қилиш усуллари ишлаб чиқилган ва улар муваффақиятли тарзда амалиётда қўлланмоқда.

Қобилиятларни ўлчаш муаммоси XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошларига келиб изчил ҳал қилина бошланди. Хорижда бундай ишлар Спирмен, Бине, Айзенк ва бошқалар томонидан ўрганилди. Улар қобилиятлар ва иқтидорни ўрганиш учун махсус тестлардан фойдаландилар. Бу тестларнинг умумий моҳияти шундаки, уларда топшириқлар тизими тобора қийинлашиб борувчи тестлар-топшириқлар батареясидан иборат бўлади. Масалан, Айзенкнинг машҳур интеллект тести 40 та топшириқдан иборат бўлиб, у интеллектуал жараёнларнинг кечиши тезлигини ўлчайди. Бу ерда вақт мезони муҳим ҳисобланади. Бошқа муаллифлар секин ишлаш - қобилиятсизлик белгиси эмас деб, бошқачарок усулларни ўйлаб топганлар. Кўпчилик олимлар учун, масалан, рус олимлари учун қобилиятни ўлчашнинг ишончли мезони - бу шахс ютуқларини ва унинг қобилиятидаги ўзгаришларни бевосита фаолият жараёнида қайд этишдир. Рус олими Е.А. Климов ёшлар иқтидорининг йўналишини аниқлаш мақсадида фаолият ва касб - ҳунар соҳаларини асос қилиб олиб, методика яратди ва унинг «Профессионал - диагностик сўровнома» деб атади. Шундай қилиб, у барча касбларни уларнинг йўналтирилган соҳасига кўра 5 тоифага бўлди:

П(Т) - табиат (усимлик, ҳайвонлар, микроорганизмлар);

Т - техника (машина, материаллар, энергиянинг турлари) ;

Ч(О)- одам (одамлар гуруҳи, жамоалар);

З (Б)- белгилар (турли маълумотлар, белгили символлар);

Х (И)- бадий, ижодий образлар (тасвирий санъат, мусиқа).

9.4. ШАХС ХАРАКТЕРИ ВА ТЕМПЕРАМЕНТ ХУСУСИЯТЛАРИ.

Шахснинг индивидуал хусусиятлари ҳақида гап кетганда, уларнинг туғма, биологик хусусиятларига алоҳида эътибор берилади. Чунки аслида бир томондан шахс ижтимоий мавжудот бўлса, иккинчи томондан - биологик яхлитлик, туғма сифатларни ўзичига олган субстрат - индивид ҳамдир. Темперамент ва лаёқатлар индивиднинг динамик - ўзгарувчан психик фаолияти жараёнини таъминловчи сифатларини ўзичига олади. Бу сифатларнинг аҳамияти шундаки, улар шахсда кейин онтогенетик таракқиёт жараёнида шаклланадиган бошқа хусусиятларга асос бўлади. Одам темпераментига алоқадор сифатларнинг ўзига хослиги шундаки, улар одам бир фаолият туридан иккинчисига, бир эмоционал ҳолатдан бошқасига, бир малакаларни бошқаси билан алмаштирган пайтларда реакцияларнинг эгилувчан ва динамиклигини таъминлайди ва шу нуқтаи назардан караганда

<p>Темперамент - шахс фаолияти ва хулқининг динамик (ўзгарувчан) ва эмоционал - ҳиссий томонларини характерловчи индивидуал хусусиятлар мажмуидир¹⁶².</p>	<p>Эрамиздан олдинги 5 асрларда яшаган қадимги грек вақари ва табиётшунос олими Гиппократ одамлар ўртасидаги тафовуларни урганиб, одамларни 4 гурппага булган.</p> <p>ГИППОКРАТ 460-370 до н. э.</p> <pre>graph TD; T(темперамент) --- C(холерик); T --- F(флегматик); T --- S(сангиник); T --- M(меланхолик);</pre>
---	---

Темперамент хусусиятлари шахснинг ички тузилмаси билан бевосита боғлиқ бўлиб, уларнинг намоён бўлиши унинг конкрет вазиятларга муносабатини, экстремал вазиятларда ўзини қандай тутишини

¹⁶² Юнг К. Психологические типы. – М: 1999. 354 с.

белгилаб беради. Масалан, инсон турли вазиятларда ўзини турлича тутди: олий ўқув юртида талабалар сафига қабул қилганлиги тўғрисидаги ахборотни эшитган боланинг ўзини тутиши, ёки ҳаётнинг оғир синовлари (яқин кишининг улими, ишдан ҳайдалиш, дўстнинг хоинлиги каби) пайтида одам беихтиёр намоён қиладиган реакциялари унинг темпераментидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам иккала вазиятни ҳам кимдир оғир-босиқлик билан, бошқаси эса ўзини йўқотгудек даражада ҳис-ҳаяжон билан бошидан кечиради. Шунинг учун ҳам темпераментнинг шахс шаклланиши ва ижтимоий муҳитда ўзига хос мавқени эгаллашидаги аҳамияти жуда катта. Ўзини босиб олган, ҳаёт қийинчиликларини сабр-бардош билан кўтарадиган инсоннинг одамлар орасидаги обрўси ҳам баланд бўлади. Бу унинг ўз-ўзига нисбатан ҳурматини ҳам оширади, ишга, одамларга ва нарсаларга муносабатини такомиллаштириб боришига имкон беради. Темпераментнинг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, у ҳаётини воқеалар ва вазиятларни, жамиятдаги ижтимоий гуруҳларни «яхши - ёмон», «аҳамиятли - аҳамиятсиз» мезонлари асосида ажратишга имкон беради. Яъни, темперамент одамнинг ижтимоий объектларга нисбатан «сезгирлигини» тарбиялайди, профессионал маҳорат ва касб малакасининг ошиб боришига ёрдам беради.

Холерик тоифасига хос сифатлар

“холэ” “сафро, захар” маъносини билдириб, кишининг ҳаракатчанлигини ифодалайди. Жаҳддор, қатъиятли, масъулиятли, ҳаракатчан, уларнинг эътиборини жалб қилиш мушкулдир.

1) сабрсиз, ҳовлиқма, 2) енгилтабиат, сержаҳл, 3) бетоқат; 4) одамлар билан муносабатда кескин ва ростгўй; 5) қатъиятли ва ташаббускор; 6) қайсар; 7) тортишувда тоғир; 8) тиришқоқлик билан ишлайдиган; 9) таваккал қилишга мойил; 10) аразламайдиган; 11) тез, эҳтиросли, поймалой нутққа эга; 12) бетайин ва қизиққонликка мойил; 13) тажаввузкор, уришқоқ; 14) камчилқларга тоқатсиз; 15) ифодали имо-ишораларга эга.

Темпераментал хусусиятлар аслида туғма ҳисоблансада, шахсга

бевосита алоқадор ва англанадиган бўлгани учун ҳам маълум маънода ўзгариб боради. Шунинг учун ҳам туғилган чоғида сангвиникка ўхшаш ҳаракатлар намоён қилган болани умрининг охиригача фақат шундайлигича қолади, деб бўлмайди. Демак, ҳар бир темперамент хусусиятларини ва унинг шахс тизимга алоқасини билиш ва шунга яраша хулосалар чиқариш керак.

Академик И. Павлов темперамент хусусиятларини белгилаб берувчи уч олий нерв тизими хоссаларини ажратган эди:

- **к у ч**, яъни нерв тизимининг кучли кўзгатувчилар таъсирига бардоши, шунга кўра одамлардаги меҳнатга ярқилик, чидам каби сифатларнинг намоён бўлиши;
- **м у в о з а н а т л а ш г а н л и к**, яъни асабдаги тормозланиш ва кўзгалиш жараёнларининг ўзаро мутоносиблиги, шунга кўра, ўзини тута олиш, босиқлик каби сифатлар ва уларга тесқари сифатларнинг намоён бўлиши;
- **х а р а к а т ч а н л и к**, яъни кўзгалиш ва тормозланиш жараёнларидаги ўзаро алмашилиш жараёнининг тезлиги ва ҳаракатчанлиги маъносида. Қуйидаги расмда нерв жараёнлари билан темперамент типлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик асосида темперамент типлари акс эттирилган.

Сангвиник

“Сангвис” “қон” деган маънони билдириб, кишининг ҳаракатчан ва қувноқлигини билдиради. Вазиятларга, эътиборини тортган нарсаларга тезда ўз муносабагини билдирадиган, ўзларига ишонувчан, ҳаракатлари енгил ва тез, мимикалари табиий, нутқи равон ва жарангдор, лекин тез зерикувчан, ўзгарувчан инсон.

НЕРВ СИСТЕМАСИНИНГ ТИПЛАРИ

Мувозанатлашган	мувозантсиз	инерт	Кучсиз
-----------------	-------------	-------	--------

сангвиник	холерик	флегматик	Меланхолик
-----------	---------	-----------	------------

Т Е М П Е Р А М Е Н Т

Шулардан келиб чиққан ҳолда шахснинг меҳнат қилиш услубини танлаш ва профессионал маҳоратни устиришда айти шуларга эътибор бериш керак. Масалан, баъзилар холерикларга ўхшаш қизиққон, тезкор бўлишади. Унинг меҳнат жараёнидаги ишини кузатадиган бўлсак, фаоллик, ишни тез бажаришга лаёқат ижобий бўлса, унинг сифати, чала ташлаб кетиш ҳавфи, баъзи томонларига юзаки қараши кишини ўйлантиради. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, ҳаётда соф темперамент ҳам бўлмайди ва у ёки бу темперамент типи жуда яхши ҳам эмас. ҳар бир типнинг ўзига хос нозик, кучсиз томонлари ва шу билан бирга кучли, ижобий томонлари ҳам бўлади.

Флегматик

Флегматик маъноси “флегма” - “балғам” деген, кишининг тинч ва ҳаракатсизлигини билдиради. Ҳаёт йўли текис ва равшан, шошилмасдан ҳаракат қиладиган, камгап инсон.

FLEGMATIK

Меланхолик

“мелайна холэ” “қора сафро” маъносини билдириб, кишининг ғамгинлигини кўрсатади. Пассив, хаёлпараст, нутқи паст ва секин, дилидагини очиқ айта олмайдиган инсон.

Характер ва шахс

Кундалик ҳаётимизда тилимизда «характер» сўзи энг кўп ишлатиладиган сўзлардан. Уни биз доимо бировларга баҳо бермоқчи бўлсак, ишлатамиз. Бу сўзнинг маъносини олимлар «босилган тамға» деб ҳам изоҳлашади. Тамғалик аломатлари нимада ифодаланади ўзи?

Одам ташқи қиёфаси, бўйи-басти билан бошқа бирор кимсага ўхшаши мумкин, лекин феъли, миждози ва шахс сифатидаги хусусиятлари нуқтаи назаридан айнан бир хил инсонлар бўлмайди. Ҳаттоки, олимлар битта тухумда ривожланган эгизакларда ҳам жуда кўп жиҳатдан айнан ўхшашликни қайд қилишган, шахсий сифатларидаги корреляцияда эса баъзи тафовутлар аниқланган.

Характер - шахсдаги шундай психологик, субъектив муносабатлар мажмуи, улар унинг борликка, одамларга, предметли фаолиятга ҳамда ўз- ўзига муносабатини ифодалайди. Демак, «муносабат» категорияси характерни тушунтиришда асосий ҳисобланади. Б.Ф. Ломовнинг таъбирича, характер шахс ички дунёсининг асосини ташкил этади ва уни

Ўрганиш катта аҳамиятга эга.

Муносабатларнинг характердаги ўрни хусусида фикрлар экан, В.С.Мерлин уларнинг мазмунида икки компонентни ажаратади:

а) **ЭМОЦИОНАЛ - КОГНИТИВ** - борлик муҳитнинг турли томонларини шахс қандай эмоционал ҳис қилиши ва ўзида шу оламнинг эмоционал манзарасини яратиши;

б) **МОТИВАЦИОН - ИРОДАВИЙ** - маълум ҳаракатлар ва хулқни амалга оширишга ундовчи кучлар. Демак, бизнинг муносабатларимиз маълум маъно ва мазмун касб этган муносабатлар бўлиб, уларнинг ҳар бирида бизнинг ҳиссий кечинмаларимиз акс этади ва характеримиз намоён бўлади.

Машхур рус олими , психология фанининг методологиясини яратган С.Л. Рубинштейн¹⁶³ шахснинг ўзига хослиги ва характерологик тизимда учта асосий тузилмаларни ажратган эди;

Муносабатлар ва йўналиш шахдаги асосий кўринишлар сифатида - бу шахснинг ҳаётдан нимани кутиши ва нимани хоҳлаши.

Қобилиятлар ана шу тилак-истакларни амалга ошириш имконияти сифатида - бу одамнинг нималарга қодир эканлиги.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Шахс тузилмаси ва унинг шаклланишидаги Сигмунд Фрод, Жин-Марк Чаркодларнинг психодинамик назарияси.
2. Индивидуал типологик хусусиятлар классификацияси.
3. Шахснинг иқтидори ва қобилиятлари диагностикаси.
4. Шахс характери ва темперамент хусусиятлари.
5. Сангвиник ва Холерик тоифасига мансуб инсонлар ва уларга характеристика.
6. Мелонхолик ва Холерик тоифасига мансуб инсонлар ва уларга характеристика.

10-МАВЗУ. МУЛОҚОТ ВА БОШҚАРУВ ПСИХОЛОГИЯСИ

- 10.1. Инсоний муносабатлар психологияси.
- 10.2. Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни.
- 10.3. Инсоний муомала ва мулоқотнинг психологик воситалари.
- 10.4. Мулоқот ва уни ўрганиш муаммолари.
- 10.5. Бошқарув психологияси ва уни функциялари
- 10.6. Менежер ва раҳбар типлари тўғрисида тушунча.

¹⁶³ Шевандрин Н.И. Основы психологической диагностики: В 3 ч. М., 2003.

10.1. Инсоний муносабатлар психологияси.

Шахс - ижтимоий муносабатлар махсулии дейилишининг энг асосий сабаби - унинг доимо инсонлар даврасида, улар билан ўзаро таъсир доирасида бўлишини англатади. Бу шахснинг энг етакчи ва нуфузли фаолиятларидан бири мулоқот эканлигига ишора қилади.

Мулоқотнинг тури ва шакллари турличадир. Масалан, бу фаолият бевосита «юзма-юз» бўлиши ёки у ёки бу техник воситалар (телефон, телеграф ва шунга ўхшаш) орқали амалга ошириладиган; бирор профессионал фаолият жараёнидаги амалий ёки дўстона бўлиши; субъект-субъект типли (диологик, шериклик) ёки субъект-объектли (монологик) бўлиши мумкин.

«Одамлар билан мулоқотга киришиши қобилиятини худди шакар ёки қаҳва олгандай қўлга киритиши мумкин. Ва мен бу қобилият учун дунёдаги бошқа нарсаларга нисбатан анчагина қиммат ҳақ тўлашга тайёрман»

Жон Д. Рокфеллер

Инсоний муносабатлар шундай ўзаро таъсир жараёнларики, унда шахсларо муносабатлар шаклланади ва намоён бўлади. Бундай жараён дастлаб одамлар ўртасида рўй берадиган фикрлар, ҳис-кечинмалар, ташвишу - қувончлар алмашинувини назарда тутаяди. Одамлар мулоқотда бўлишгани сари, улар ўртасидаги муносабатлар тажрибаси ортган сари улар ўртасида умумийлик, ўхшашлик ва уйғунлик каби сифатлар пайдо бўладики, улар бир - бирларини бир қарашда тушунадиган ёки «яримта жумладан» ҳам фикр аён бўладиган бўлиб қолади, айрим холларда эса ана шундай мулоқотнинг тиғизлиги тескари реакцияларни - бир-биридан чарчаш, гапирадиган гапнинг қолмаслиги каби вазиятни келтириб

чиқаради. Масалан, оила муҳити ва ундаги муносабатлар ана шундай тиғиз муносабатларга киради. Фақат бундай тиғизлик оиланинг барча аъзолари ўртасида эмас, унинг айрим аъзолари ўртасида бўлиши мумкин.

Ўзаро муносабатларга киришаётган томонлар муносабатдан кўзлайдиган асосий мақсадлари - ўзаро тил топишиш, бир-бирини тушунишдир. Бу жараённинг мураккаблиги, керак бўлса, «жозибаси», бетакрорлиги шундаки, ўзаро бир хил тил топишиш ёки томонларнинг айнан бир хил ўйлашлари ва гапиришлари мумкин эмас. Агар ана шундай вазиятни тасаввур қиладиган бўлсак, бундай мулоқот энг самарасиз, энг бетаъсир бўлган бўлар эди. Масалан, тасаввур қилинг, узок вақт кўришмай қолган дўстингизни кўриб қолдингиз. Сиз ундан хол-аҳвол сўрадингиз, лекин, у ташаббусни сизга бериб, нимаики деманг, сизни маъқуллаб, гапингизни қайтариб турибди. Бундай мулоқот жуда бемаза бўлган ва сиз иккинчи марта ўша одам билан иложи борича расман салом - аликни бажо келтириб ўтиб кетаверган бўлардингиз. Яъни, мулоқот фаолияти шундай шарт-шароитки, унда ҳар бир шахснинг индивидуаллиги, бетакрорлиги, билимлар ва тасаввурларнинг хилма-хиллиги намоён бўлади ва шуниси билан у инсониятни асрлар давомида ўзига жалб этади.

Ҳар қандай фаолиятдан зерикиш, чарчаш мумкин, фақат одам мулоқотдан, айниқса, унинг норасмий самимий, бевосита шаклидан чарчамайди, яхши суҳбатдошлар доимо маънавий жиҳатдан рағбатлантириладилар.

XXI асрда яшар эканмиз, одамнинг энг табиий бўлган мулоқотга эҳтиёжи, унинг сирларидан ҳабардор бўлиш ва ўзгаларга самарали таъсир

эта олишга бўлган интилиши янада ошди ва бунинг қатор сабаблари бор.

Биринчидан, индустриал жамиятдан ахборотлар жамиятига ўтиб бормоқдамиз. Ахборотларнинг кўплиги

айнан инсон манфаатига алоқадор маълумотларни саралаш, у билан тўғри муносабатда бўлишни тақозо этди. Ахборот XXI асрда энг нодир капиталга айланди ва бу ўз навбатида инсонларга зарур ахборотлар ўзатилиши тезлиги ва темпини ўзгартиради.

Иккинчидан, турли касб-фаолият соҳасида ишлаётган одамлар гуруҳининг кўпайиши, улар ўртасида муносабатлар ва алоқанинг долзарблиги ахборотлар тизим шароитида оддийгина мулоқотни эмас, балки профессионал, билимдонлик асосидаги мулоқотни талаб қилади. Умуман, XXI асрнинг корпорациялар асри деб, башорат қилаётган иқтисодчилар ҳам бу корпорация инсонларнинг ўзаро тил топишларига қаратилган малакаларнинг ривожланган, мукамал бўлиши ҳақида гапирмоқдалар. Ундан ташқари, бу каби корпоратив алоқа кўп ҳолларда бевосита юзма-юз эмас, балки замонавий техник воситалар - уяли алоқа, факслар, электрон почта, Интернет кабилар ёрдамида аниқ ва лунда фикрларни ўзатишни назарда тутди. Бу ҳам ўзига хос мулоқот малакаларининг атайлаб шакллантирилишини тақозо этади.

Учинчидан, охириги пайтларда шундай касб-ҳунарлар сони ортдики, улар социономик гуруҳ касблар деб аталиб, уларда «одам-одам» диалоги фаолиятнинг самарасини белгилайди. Масалан, педагогик фаолият, бошқарув тизими, турли хил хизматлар (сервис), маркетинг ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай шароитларда одамларнинг атайлаб мулоқот билимдонлигининг оширилиши меҳнат маҳсулиини белгилайди.

Шунинг учун ҳам мулоқот, унинг табиати, техникаси ва стратегияси, мулоқотга ўргатиш (социал психологик тренинг) масалалари билан шуғулланувчи фанларнинг ҳам жамиятдаги ўрни ва салоҳияти кескин ошди.

Шахслараро муносабатларни ўрганиш психология фанида энг долзарб муаммолардан ҳисобланади. Чунки инсон шахсининг энг нуфўзли ва етакчи фаолиятларидан бири бўлган мулоқот ва у орқали ўзаро муносабатлар одамлар орасида умумийлик, ўхшашлик, уйғунлик каби

сифатлар пайдо бўлишига олиб келади. Айниқса, оила муҳитида шахслараро муносабатларнинг, чунончи, ота-она ва фарзанд орасидаги муносабатларнинг ўзига хос томонлари шахснинг ҳаёти, фаолиятининг самараси ва мазмунига бевосита таъсир этади. Шундай экан, инсонлар орасида амалга ошадиган шахслараро муносабатлар, уларнинг турли психологик хусусиятларини ўрганиш масаласи ижтимоий психология фанида муҳим ва долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Муомала шахслараро муносабатларнинг шундай кўринишидирки, унинг ёрдамида одамлар ўзаро психик жиҳатдан алоқага киришадилар, ўзаро ахборот алмашинадилар, таъсир ўтказадилар, таъсирланадилар, идрок этадилар, тушуниш ва баҳолаш жараёнларини кечирадилар. Шунинг учун муомала ижтимоий психологик ходиса, ижтимоий категория сифатида ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида бевосита иштирок этиб, ҳамкорлик фаолиятининг моддий, маънавий, эмоционал, когнитив, мотивацион, регулятив қирраларини акс эттирувчи объектив ва субъектив эҳтиёж сифатида вужудга келади, ижтимоийлашувнинг асосий омили, негизи вазифасини бажаради.

Шахслараро муносабатларда муомаланинг инсон психик дунёсига таъсири масалаларини психолог олимлардан Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев, А.В.Запорожец, А.А.Бодалев, Б.Ф.Ломов, А.А.Леонтьев, М.И.Лисина тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Л.С.Выготский бола шахси рухий дунёси ривожига ва тараққиётида муомалани тушунтириб дейди: “Бола шахсий фаоллигини намоён бўлишининг асосий йўли катталар билан муомаласи ҳисобланади...Унинг ташқи оламга муносабати ҳамиша бошқа одам орқали муносабат билдиришдир”.

Л.С.Выготский фикрича, онтогенезда генетик жиҳатдан бирламчи ўзаро таъсир баҳс, диалогдир; икқиламчи эса индивиднинг онги, рухий

жараёнларининг индивидуаллигидир: “Биз маданий ривожланишнинг умумий генетик қонунини мана шундай шаклда ифодалашимиз мумкин: боланинг маданий ўсишида ҳар қандай функция баҳоланиши учун икки марта, икки хил режада пайдо бўлади, аввал ижтимоий, кейин психологик, шунингдек, шахсларарао интерпсихологик категория сифатида сўнг бола ички дунёсида интропсихологик категория тариқасида”.

Л.С.Выготский шунингдек шахсларарао муносабатларда асосий қурол ва восита муомала жараёни эканлигини уқтиради. Унинг фикрича, шахсларарао муносабатларда даставвал муомала асосий восита, сўнгра эса хулқ атвор воситаси туради. Чунки, инсон якка қолган пайтда ҳам муомала функциясини ўзида сақлайди.

Л.С.Выготский қарашларидан яна шу жиҳат кўринадики, муомала интереоризация, яъни ички нутқ ва эктереоризация, яъни ташқи нутқ, муомала шаклларида намоён бўлади. Бундан кўринадики, муомала туфайли шахс ижтимоийлашуви юзага келади.

Шахсларарао муносабатларда юзага келадиган уч хил вазифалар ва мураккаб жараён тузилмасини Г.М.Андреева “Ижтимоий психология” китобида ушбу тузилишини таклиф этади:

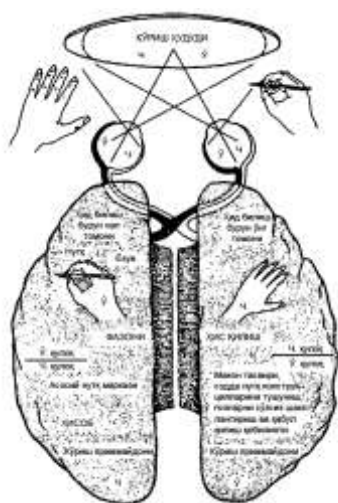
1. Мулоқотнинг коммуникатив томони, яъни ўзаро муносабат ёки мулоқотга киришувчиларнинг ўртасида маълумотлар алмашинуви жараёни сифатида;

2. Мулоқотнинг интерактив томони, яъни мулоқотга киришувчиларнинг хулқ атворларига таъсир жараёни сифатида;

3. Мулоқотнинг перцептив томони, яъни мулоқотга киришувчиларнинг бир бирларини идрок этишлари ва тушунчалари билан боғлиқ жараён сифатида.

Ўзаро муносабатларда мулоқотнинг психологик жиҳатдан мураккаб эканлигини Б.Ф.Паригин шундай ёзади: “Мулоқот шунчалик кўп қиррали жараёнки, унга бир вақтнинг ўзида қуйидагилар қиради:

- А) индивидларнинг ўзаро таъсир жараёни;
- Б) индивидлар ўртасида ахборот алмашинуви жараёни;
- В) бир шахснинг бошқа шахсга муносабати жараёни;
- Г) бир кишининг бошқаларга таъсир кўрсатиш жараёни;
- Д) бир бирига ҳамдардлик билдириш имконияти;
- Е) шахсларнинг бир бирини тушуниши жараёни”.

Ташқи оламнинг иккала яримшарда тасаввур этиш схемаси (Сперри)

Демак, шахслараро муносабатлар, яъни мулоқот жараёни одамлар амалга оширадиган фаолиятлар орасида энг мураккаблиги ва кўп қирралилиги билан характерланар экан, ижтимоий психология фанида олиб борилган жаҳон психологларининг жуда кўп тадқиқотлари шу феноменни шахс учун ҳам зарур, ҳам оддий, ҳам таъсирчан деб қарайди.

10.2. Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни

Аслида ҳар бир инсоннинг ижтимоий тажрибаси, унинг инсоний киёфаси, фазилатлари, хаттоки, нуксонлари ҳам мулоқот жараёнларининг маҳсулидир. Жамиятдан ажралган, мулоқотда бўлиш имкониятидан

махрум бўлган одам ўзида индивид сифатларини сақлаб қолиши мумкин, лекин у шахс бўлолмайди. Шунинг учун мулоқотнинг шахс тараққиётидаги аҳамиятини тасаввур қилиш учун унинг функцияларини таҳлил қиламиз.

Ҳар қандай мулоқотнинг энг элементар функцияси - суҳбатдошларнинг ўзаро *бир-бирини тушунишларини* таъминлашдир. Бу ўзбекларда самимий салом-алик, очик юз билан кутиб олишдан бошланади. Ўзбек халқининг энг нодир ва буюк хислатларидан бири ҳам шуки, уйига биров кириб келса, албатта очик юз билан кутиб олади, кўришади, сўрашади, хол-ахвол сўрайди. Шуниси характерлики, таъзияга борган чоғда ҳам ана шундай самимиятли қабулни ҳис қиламиз. Бу каби бирламчи контакт усуллари бошқа миллат ва халқларда ҳам бор, яъни бу жиҳат миллий ўзига хосликка эга.

Унинг **иккинчи** муҳим функцияси ижтимоий тажрибага асос солишдир. Одам боласи фақат одамлар даврасида ижтимоийлашади, ўзига зарур инсоний хусусиятларни шакллантиради. Одам боласининг йиртқич ҳайвонлар томонидан ўғриланиб кетилиши, сўнг маълум муддатдан кейин яна одамлар орасида пайдо бўлиши фактлари шуни кўрсатганки, «**мауглилар**» биологик мавжудот сифатида ривожланаверади, лекин ижтимоийлашувда ортда қолиб кетади. Бундан ташқари, бундай ҳолат боладаги билиш қобилиятларини ҳам чеклаши кўплаб психологик экспериментларда ўз исботини топди.

Мулоқотнинг яна бир муҳим вазифаси - у одамни у ёки бу фаолиятга ҳозирлайди, руҳлантиради. Одамлар гуруҳидан узоқлашган, улар назаридан қолган одамнинг кўли ишга ҳам бормади, борса ҳам жамиятга эмас, балки фақат ўзигагина манфаат келтирадиган ишларни қилиши мумкин. Масалан, кўплаб тадқиқотларда изоляция, яъни одамни ёлғизлатиб қўйишнинг унинг руҳиятига таъсири ўрганилган. Масалан, узоқ вақт термокамерада бўлган одамда идрок, тафаккур, хотира, ҳиссий ҳолатларнинг бўзилиши қайд этилган. Лекин атайлаб эмас, тақдир

тақозоси билан ёлғизликка маҳкум этилган одамларнинг мақсадли фаолиятлар билан ўзларини банд этишлари у қадар катта салбий ўзгаришларга олиб келмаслигини ҳам олимлар ўрганишган. Лекин барибир ҳар қандай ёлғизлик ва мулоқотнинг етишмаслиги одамда мувозанатсизлик, хиссиётга берилувчанлик, ҳадиксираш, ҳавотирланиш, ўзига ишончсизлик, қайғу, ташвиш ҳисларини келтириб чиқаради. Шуниси қизиқки, ёлғизликка маҳкум бўлганлар маълум вақт ўтгач овоз чиқариб, гапира бошлашаркан. Бу аввал бирор кўрган ёки ҳис қилаётган нарсаси хусусидаги гаплар бўлса, кейинчалик нимагадир қараб гапиравериш эҳтиёжи пайдо бўлар экан. Масалан, бир М.Сифр деган олим илмий мақсадларини амалга ошириш учун 63 кун ғор ичида яшаган экан. Унинг кейинчалик ёзишича, бир неча кун ўтгач, у турган ерда бир ўргимчакни ушлаб олади ва у билан диалог бошланади. «Биз, деб ёзади у, шу ҳаётсиз ғор ичидаги танҳо тирик мавжудотлар эдик. Мен ўргимчак билан гаплаша бошладим, унинг тақдири учун қайғура бошладим...»

Шахснинг мулоқотга бўлган эҳтиёжининг тўла қондирилиши унинг иш фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. Одамлар, уларнинг борлиги, шу муҳитда ўзаро гаплашиш имкониятининг мавжудлиги факти кўпинча одамни ишлаш қобилиятини ҳам ошираркан, айниқса, гаплашиб ўтириб қилинадиган ишлар, биргаликда ёнма-ён туриб бажариладиган операцияларда одамлар ўз олдида турган ҳамкасбига қараб кўпроқ, тезроқ ишлашга куч ва қўшимча ирода топади. Тўғри, бу ҳамкорликда ўша ёнидаги одам унга ёқса, улар ўртасида ўзаро симпатия ҳисси бўлса, унда одам ишга «**байрамга келгандай**» келадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам америкалик социолог ҳамда психолог Жон Морено асримиз бошидаёқ ана шу омилнинг унумдорликка бевосита таъсирини ўрганиб, социометрик технологияни, яъни сўровнома асосида бир-бирини ёқтирган ва бир-бирини инкор қилувчиларни аниқлаган ва социометрия методикасига асос солган эди.

Инсониятнинг муомала қуроли тил бўлиб, одамлар бир-бирлари

билан бўладиган барча муносабат ва мулоқотларини сўзлашиш ёрдамида амалга оширадилар. Доно халқимизда сўзлашиш қоидаси, тилга эҳтиёткор бўлиш, ҳар бир сўз, ҳар бир жумлани ўйлаб гапириш, қисқаси - сўзлаш одоби ва мулоқот маданияти ҳақида жуда кўп ибратли ҳикматлар бор. Улардан бирида келтирилишича, одамнинг шарафи ва ифтихори унинг маданий сўзлашишида кўринади. Кимда-ки сўзлашиш одобига риоя қилмаса, унда инсонийлик ҳам кўринмайди. Гап ўринли ва маъноли айтилган бўлса, уни жим туриб тингламоқ фойдалидир.

Бу борада сўзлашишнинг саккизта қоидасини келтиришни лозим деб топдик:

- бемаврид гапирмаслик;
- лутф ила юмшоқлик билан сўзлашиш;
- очиқ чехра билан гапириб, юзда самимийликни сақлай олиш;
- эшитувчига малол келмайдиган тарзда гапириш;
- фақат фойдали гапларни гапириш.
- ўйлаб, андиша билан сўзлаш, ўйламай айтилган гап пушаймонлик келтиришини ёдда тутиш;
- кишилар гапираётганда орага гап қўшмаслик, сўзини бўлмаслик;
- кўп гапирмаслик, зеро, бу яхшилик аломати эмас.

Ҳар бир одам кишиларга зарар келтирадиган сўзлардан ўзини сақлаши лозим. Зеро, муқаддас Ҳадиси шарифда айтилганидек, “Ўзингга раво кўрмаган ёмон нарсани бировга ҳам раво кўрма”. Бунинг учун тилга эҳтиёт бўлиш, киши дилини оғритадиган, кўнгилни қолдирадиган, иззат нафсига тегадиган, ор-номуси, шаънини оёқ-ости қиладиган сўзни ҳеч сўзламаслик даркор. Ҳамма вақт ширин сўз бўлиш, доимо яхши, маънили сўзлаш керак, чунки, тилдан етган озор найза озоридан ёмон...

Шундай қилиб, мулоқот одамларнинг жамиятда ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятларининг ички психологик механизмини ташкил этади. Қолаверса, ҳозирги янги демократик муносабатлар шароитида турли

ишлаб чиқариш қарорларини якка тартибда эмас, балки коллегиял - биргаликда чиқариш эҳтиёжи пайдо бўлганлигини ҳисобга олсак, одамларнинг муомала маданияти ва мулоқот техникаси меҳнат унумдорлиги ва самарадорликнинг муҳим омилларидандир.

10.3. Инсоний муомала ва мулоқотнинг психологик воситалари

Одамлар бир - бирлари билан муомалага киришар экан, уларнинг асосий кўзлаган мақсадларидан бири - ўзаро бир-бирларига таъсир кўрсатиш, яъни фикр-ғояларига кўндириш, ҳаракатга чорлаш, установкаларни ўзгартириш ва яхши таассурот қолдиришдир. *Психологик таъсир* - бу турли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва ҳатти-ҳаракатларига таъсир кўрсата олишдир.

Ижтимоий психологияда психологик таъсирнинг асосан уч воситаси фарқланади.

1. **Вербал таъсир** - бу сўз ва нутқимиз орқали кўрсатадиган таъсиримиздир. Бундаги асосий воситалар сўзлардир. Маълумки, нутқ - бу сўзлашув, ўзаро муомала жараёни бўлиб, унинг воситаси - сўзлар ҳисобланади. Монологик нутқда ҳам, диалогик нутқда ҳам одам ўзидаги барча сўзлар захирасидан фойдаланиб, энг таъсирчан сўзларни топиб, шеригига таъсир кўрсатишни хоҳлайди.

2. **Паралингвистик таъсир** - бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни

кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар. Бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланаётганлиги,

артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудукланиш, йўтал, тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар, нидолар киради. Шунга қараб, масалан, дўстимиз бизга бирор нарсани ваъда бераётган бўлса, биз унинг қай даражада самимийлигини билиб оламиз. Куйиб - пишиб, очиқ юз ва дадил овоз билан «Албатта бажараман!», деса ишонамиз, албатта.

3. **Новербал таъсирнинг** маъноси «нутқсиз» дир. Бунга суҳбатдошларнинг фазода бир-бирларига нисбатан тутган ўринлари, ҳолатлари (яқин, узоқ, интим), қилиқлари, мимика, пантомимика, қарашлар, бир-бирини бевосита ҳис қилишлар, ташқи қиёфа, ундан чиқаётган турли сигналлар (шовқин, хидлар) киради. Уларнинг барчаси мулоқот жараёнини янада кучайтириб, суҳбатдошларнинг бир-бирларини яхшироқ билиб олишларига ёрдам беради. Масалан, агар учрашувнинг дастлабки дақиқаларида ўртоғингиз сизга қарамай, атрофга аланглаб, «Кўрганимдан бирам хурсандман», деса, ишонасизми?

Мулоқотнинг новербал воситалари

Мулоқотнинг новербал каналлари:

- **Визуал-(қуриш воситаси ердамида)**(юз мимикаси, куз, нигоҳ ҳаракатлари, табассум, умумий туриш, кул ва панжа ҳаракатлари, юриш, ишоралар, тери реакциялари ва бошқа қуринишлардир.)
- **Аудиал-(эшитиш воситаси ердамида)**(паралингвистик хусусиятлари-овозни баланд-пастлиги, унинг тебраниши ва оҳанги, жаранги, нутқни тезлиги ва сўзларга берилган ургулар ва ҳоказо. Экстралингвистик хусусиятлари-ийглаш, қулиш услуби, гапда пайдо бўлаётган тухтамлар(э-э-э..., хм-м-м, халиги-чи);
- **Тактиль-(сезиш воситаси ердамида)** (тегиниш, қўл сиқиш ва сурашиш, елкасига қоқиб қуймок, ўпишиш ва бошқ.);
- **Ольфактор-(хид-сезиш воситаси ердамида)** (еқимли-еқимсиз ҳидлар, оғиздан-баданан келаётган ҳидлар, табиий ва сунъий ҳидлар, атир-упа хидлари).

ЁДДА ТУТ! Ҳар қандай маданият ўз вербал-новербал воситаларига эга ва суҳбат жараёнида уларни ҳурмат қилиб билишинг шарт.

Мулоқот жараёнидаги характерли нарса шундаки, суҳбатдошлар бир - бирларига таъсир кўрсатмоқчи бўлишганда, даставвал нима дейиш, қандай сўзлар воситасида таъсир этишни ўйлар экан. Аслида эса, ўша сўзлар ва улар атрофидаги ҳаракатлар муҳим рол ўйнарган. Масалан, машҳур америкалик олим Меграбян формуласига кўра, биринчи марта кўришиб турган суҳбатдошлардаги таассуротларнинг ижобий бўлишига гапирган гаплари 7%, паралингвистик омиллар 38%, ва новербал ҳаракатлар 58% гача таъсир қиларкан. Кейинчалик бу муносабат ўзгариши мумкин албатта, лекин ҳалқ ичида юрган бир мақол тўғри: «Уст-бошга қараб кутиб олишади, ақлга қараб кузатишади».

Мулоқотнинг қандай кечиши ва кимнинг кўпроқ таъсирга эга бўлиши шерикларнинг ролларига ҳам боғлиқ. *Таъсирнинг ташаббускори* - бу шундай шерикки, унда атайлаб таъсир кўрсатиш мақсади бўлади ва у бу мақсадни амалга ошириш учун барча юқорида таъкидланган воситалардан фойдалади. Агар бошлиқ иши тушиб, бирор ходимни хонасига таклиф этса, у ўрнидан туриб кутиб олади, илтифот кўрсатади, хол-аҳволни ҳам куюкроқ сўрайди ва сўнгра гапнинг асосий қисмига ўтади.

Таъсирнинг адресати - таъсир йўналтирилган шахс. Лекин ташаббускорнинг суҳбатга тайёргарлиги яхши бўлмаса, ёки адресат тажрибалирок шерик бўлса, у ташаббусни ўз қўлига олиши ва таъсир кучини қайта эгасига қайтариши мумкин бўлади.

10.4. Мулоқот ва ўрганиш муаммолари

Охирги йилларда «**профессионализм**» тушунчаси тез-тез ишлатиладиган бўлиб қолди. Чунки жамиятда туб ислохотларни амалга ошириш, меҳнат унумдорлигини «**инсон омили**» ни такомиллаштириш ҳисобига ошириш давр талаби бўлиб қолди. Айниқса, одамларни бошқариш соҳасидаги профессионализмга катта эътибор қаратилмоқда. Жуда кўпчилик мутахассислар барча бажарадиган функциялари орасида одамлар билан тил топишиш, уларга таъсир кўрсатиш, улар фаолиятини тўғри ташкил қилиш ва бошқариш энг мураккабларидан эканлигини эътироф этмоқдалар. Одамлар билан нормал муносабатларни ўрната олмаслик, айниқса, бизнес соҳасида амалий шерикларнинг ҳолатлари, кутишларини аниқлай олмаслик, ўз нуқтаи назарига ўзгаларни профессионал тарзда кўндира олмаслик, «бирова» ни, унинг ички кечинмалари ва ўзига бўлган муносабатини аниқ тасаввур қила олмаслик амалий психологияда **коммуникатив уқувсизлик**, ёки **дискоммуникация** ҳолатини келтириб чиқаради. Бунда одамлар оддий тил билан айтганда, бир - бирларини тушунолмай қоладилар, шунинг оқибатида пишиб турган лойиҳа ёки яхши режа амалга ошмаслиги, бир неча ойларга чўзилиб кетиши мумкин.

Шунинг учун ҳам ҳозирги замон ижтимоий психологиясининг татбиқий йўналишида, бошқарув психологиясида катта ёшли одамларни коммуникатив билимдонликка ўргатиш, уларда зарур коммуникатив малакаларни ҳосил қилишга катта аҳамият берилмоқда. Ҳар бир корхона, хусусий фирма ёки давлат муассасасини бошқарувчи менежер, раҳбар

тайёрлаш муаммоси ана шу раҳбарларни, бошқарувчиларни психологик жихатдан одамлар билан ишлашга ўргатиш муаммосини четлаб ўтолмайди. Умуман, ҳозирги даврда ҳар қандай мутахассис - врач, муҳандис, ўқитувчи, иқтисодчи, агроном, қурувчи, журналист, маданиятшунос ёки бошқалар ҳам коммуникатив малакаларга эга бўлмагунча, бозор муносабатлари шароитида тезда жамоага киришиб, кўпчилик билан тил топишиб, ўз профессионал маҳоратини кўрсата олмайди. Ҳар бир зиёли инсон бошқалар билан ҳамкорлик қилиш маҳорати ва санъатига эга бўлиши керак.

Бу вазифа одамларни муомала ва мулоқот этикасига ўргатишни ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб қўймоқда. Тўғри, мулоқотга киришиш - ижтимоийлашув жараёнида барча сифатлардан олдинроқ шаклланадиган қобилиятлардан, у табиий ва ҳаётий нарса. Бола тили жуда яхши чиқиб улгурмай, атрофидагилар билан актив мулоқотга кириша бошлайди. Лекин масаланинг парадоксал томони ҳам шундаки, йиллар ўтган сари онгли, ақлли одам ҳар бир гапини ўйлаб гапирадиган, ҳар бир қадамини ўйлаб босадиган бўлиб қолади, бу унинг жамиятдаги мавқесини белгиловчи воситадир. Бу мулоқотга киришишга руҳан тайёрланишнинг аҳамиятини ҳам одам англашини тақозо этади. Шундай қилиб, ана шу энг табиий ва бир қарашда оддий инсон фаолияти шу қадар мураккаб ва серқирраки, унинг механизмларини ўрганиш, гуруҳларда тўғри муносабатларни ташкил этиш ва одамларни самарали мулоқотга ўргатиш муаммоси бугунги ижтимоий психологиянинг муҳим масалаларидандир.

Маълумки, гаплашаётган одамлар бири гапиреди, иккинчиси

тинглайди, эшитади. Мулоқотнинг самарадорлиги ана шу икки қирранинг қанчалик ўзаро мослиги, бир-бирини тўлдиришига боғлиқ экан. Нотўғри тасаввурлардан бири

шуки, одамни муомала ёки мулоқотга ўргатганда, уни фақат гапиришга, мантиқан асосланган сўзлардан фойдаланиб, таъсирчан гапиришга ўргатишади. Унинг иккинчи томони - тинглаш қобилиятига деярли эътибор берилмайди. Машхур америкалик нотик, психолог Дейл Карнеги «Яхши суҳбатдош - яхши гапиришни биладиган эмас, балки яхши тинглашни биладиган суҳбатдошдир» деганда айнан шу қобилиятларнинг инсонларда ривожланган бўлишини назарда тутган эди.

Мутахассисларнинг аниқлашларича, ишлаётган одамлар вақтининг 45%и тинглаш жараёнига кетар экан, одамлар билан доимий мулоқотда бўладиганлар 35 - 40 % ойлик маошларини одамларни «тинглаганлари» учун оларканлар. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, коммуникациянинг энг қийин соҳаларидан ҳисобланган тинглаш қобилияти одамга кўпроқ фойда келтираркан.

Шунинг учун бўлса керак, немис файласуфи А. Шопенгауэр «Одамларни ўзингиз тўғрингизда яхши фикрга эга бўлишларини хоҳласангиз, уларни тингланг» деб ёзган экан. Дарҳақиқат, агар сиз куюниб гапирсангизу, суҳбатдошингиз сизни тингламаса, бошқа нарса билан овора бўлаверса, ундан ранжийсиз, нафақат ранжийсиз, балки у билан алоқани ҳам ўзасиз. Ўқитувчи гапираётган пайтда уни тингламаслик одобсизликнинг энг кенг тарқалган кўриниши деб баҳоланишини биласизми?

Нима учун биз кўпинча яхши гапирувчи, сўзловчи бўла оламиз-у, яхши тингловчи бўла олмаймиз? Психологларнинг фикрича, асосий ҳалақит берувчи нарса - бу бизнинг ўз фикр-ўйларимиз ва хоҳишларимиз оғушида бўлиб қолишимиздир. Шунинг учун ҳам баъзан расман шеригимизни тинглаётгандай бўламиз, лекин аслида хаёлимиз бошқа ерда бўлади. Тинглашнинг ҳам худди гапиришга ўхшаш техникаси, усуллари мавжуд. Уларнинг тури ҳам кўп, лекин асосан биз кундалик ҳаётда унинг икки усулини қўллаймиз: *сўзма - сўз қайтариши* ва *бошқача талқин этиши*. Биринчиси, суҳбатдош сўзларининг бир қисмини ёки яхлитича қайтариш

орқали, шерикни қўллаб-қувватлашни билдиради. Иккинчи усул эса - шеригимиз сўзларини тинглаб, ундаги асосий ғояни мухтасар, ўзимизнинг талқинимизда ифода этиш. Иккала усул ҳам шерик учун муҳим, чунки у сизнинг тинглаётганингизни, ҳаттоки, ундаги ғояларга қарши эмаслигингизни билдиради. Бундай ташқари, биз яхши тинглаётган бўлиб, «Йўғ-э?», «Нахотки?», «Қара-я?», «Яша!» луқмалари билан ҳам суҳбатдошимизни гапиришга, янаям ўз фикрларини ойдинлаштиришга чақириб турамыз.

Демак, аслида биздаги гапирётган шахс етакчи, у суҳбатнинг мутлоқ ҳокими, деган тасаввур унчалик тўғри эмас. Яхши тинглашда ҳам шундай куч борки, у суҳбатдошни Сизга жуда яқинлаштиради, ишончни туғдиради.

10.5. Бошқарув психологияси ва уни функциялари

Менежмент психологияси умумий психология фанининг бошқа соҳалари билан узвий боғлиқликда ўзи тўплаган маълумотларини чуқур ва атрофлича илмий жиҳатдан оқилона, омилкорлик билан таҳлил қилиш имкониятига эга бўлди. Умумий психология, социал психология, меҳнат психологияси, муҳандислик психологияси, ёш психологияси, кичик гуруҳ психологияси, муомала психологияси сингари соҳалар билан жипс алоқа қилган ҳолда психологик ҳолатлар, муносабатлар, оммавий ҳаракатлар, шахсга таъсир ўтказиш бўйича ўзини-ўзи, гуруҳни ва жамоани бошқариш, унда психологик илиқ муҳитни таъминлаш, ҳамкорлик фаолиятининг самарадорлигини ошириш, шахслараро муносабатларнинг юксак даражасини вужудга келтириш, низоли, зиддиятли, можароли ижтимоий вазиятларнинг олдини олиш имконияти туғилади.

Ана шу сабадан менежмент психологияси учун умумий психология соҳасида эришилган ютуқлар, тўпланган назарий ва амалий маълумотлар, физиологик ва психофизиологик механизмлар, қонуниятлар ҳамда ўзгаришни вужудга келтирувчи, ҳаракатлантирувчи кучлар, ижтимоий-тарихий омиллар, мураккаб ички ва ташқи боғланишлар, такомиллашиш босқичлари (йўллари, воситалари, шакллари, бетакрорлиги, ўзига хослиги), шахснинг онтогенетик хусусиятлари ва уларни келтириб чиқарувчи манбалар, сабаблар, ҳамкорликнинг таркибий қисмлари тўғрисидаги илмий, амалий ахборотлар мажмуаси муҳим аҳамият касб этади. Шунинг билан бирга инсоннинг ички регулятив функциялари (мотив, мотивация, ҳис-туйғу, мураккаб кечинмалар, англашилган ҳолатлар), билиш жараёнлари (сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, хаёл, ижодиёт, интеллект), онгнинг такомиллашуви, шахсларо муносабатнинг манбалари (диққат, нутқ), шахснинг индивидуал-топологик, яъни биологик шартлашган хусусиятлари, камолот босқичлари ва уларга таъсир этувчи ирсий белгилар, ижтимоий муҳит, ички руҳий заҳира ва имкониятни рўёбга чиқариш, ижтимоий фаоллик ҳамда мустақиллик муаммоларига,

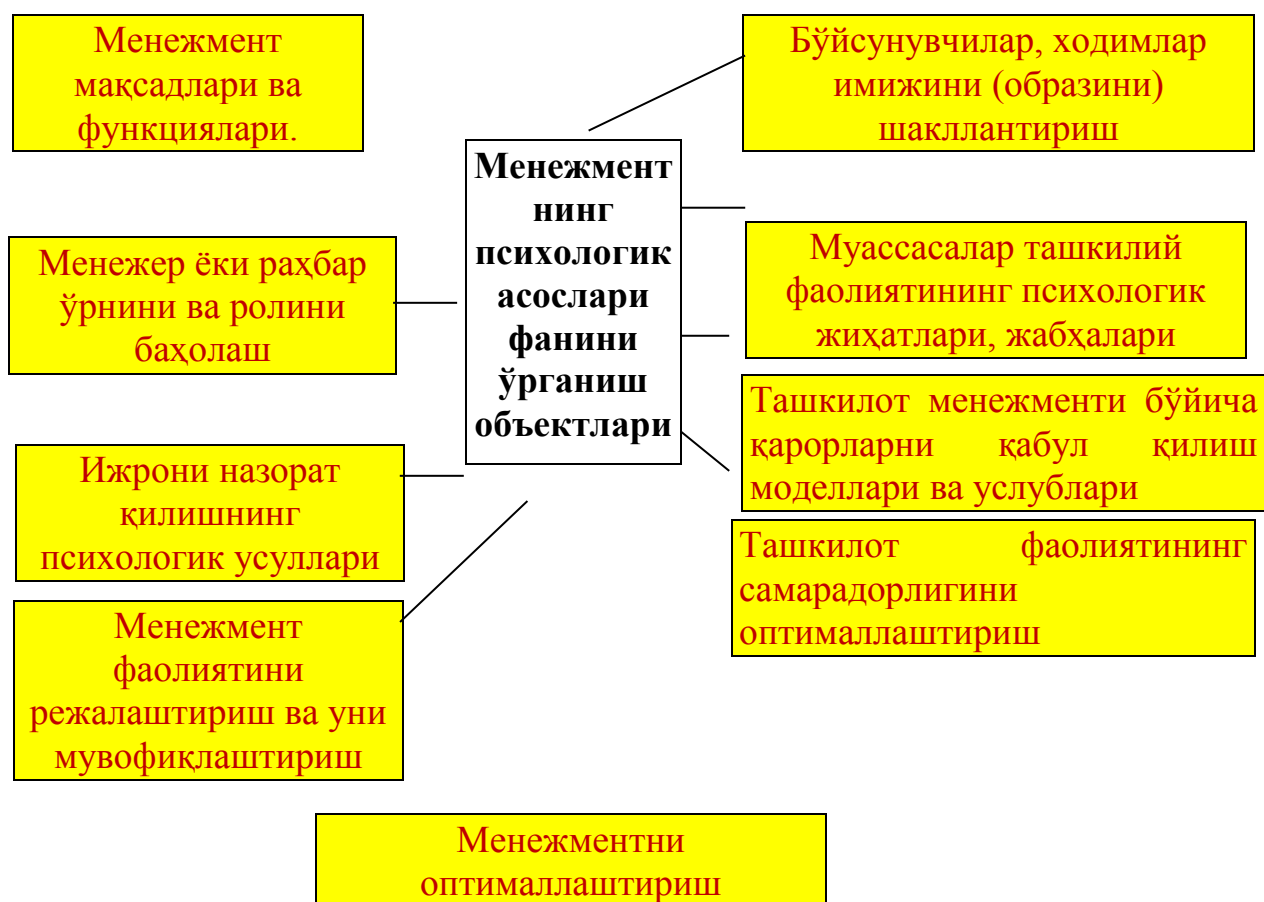
асосларига, маълумотларга суяниш ўз навбатида бошқарувни мақсадга мувофиқ амалга оширишни таъминлайди.

МЕНЕЖМЕНТНИНГ ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ ФАНИ.

Биринчидан, бошқарувчилик маҳорати ва етакчилик юксак касбий камолот, мураббийлик ва педагогик талант, инноваторлик, нотиклик қобилияти, санъати ва муомала кўникмалари ҳамда маромини ўзлаштириш орқали узлуксиз жараёндаги муносабатлар мажмуасини эгаллайди.

Иккинчидан, ҳозирги замон менежмент асосини ташкил этувчи “инсон муносабатларининг доктринаси” иқтисодий ривожланиш жараёнидаги қийинчиликларни, ижтимоий психологик муаммоларни ечиш, бартараф этишни ишбилармонлик руҳидаги ёндашув ёрдамида амалга оширади ёки уларнинг олдини олади.

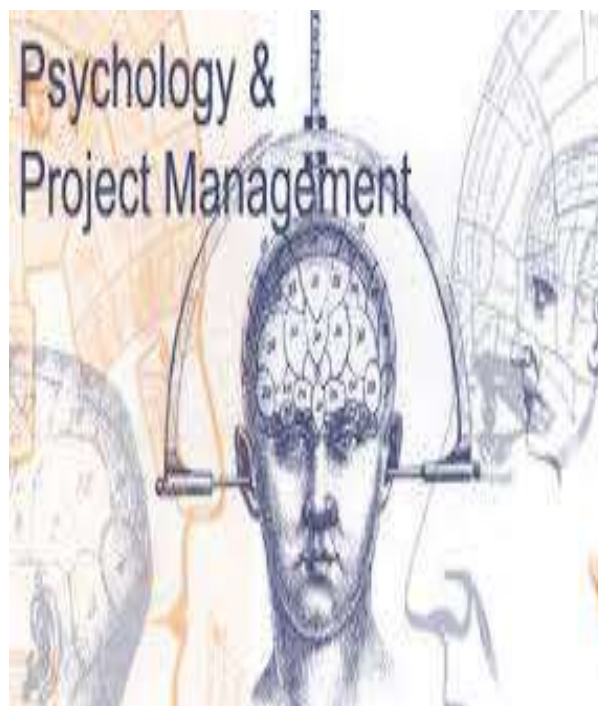
Менежмент психологияси фанининг предмети ва таркибий қисмлари схемаси:

Учинчидан, у субъектнинг фаолияти, жамоавий муносабатидан келиб чиққан ҳолда менежментнинг асосий жараёнларининг табақаларини тадқиқ этиш усуллари, қонуниятлари ва механизмларини тадқиқ этади, ўрганади.

Тўртинчидан, у ҳар қандай, яъни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий муносабатлар шароитида оқилона, одилона, омилкорлик билан мақбул қарорни қабул қилиш ва уни муваффақиятли амалга ошириш ҳақидаги назарий ва амалий билимлар мажмуасидан иборатдир.

Бошқача сўз билан қисқа ва содда қилиб айтганда,

Менежментнинг психологик асослари фани - объект-субъект муносабатларининг барча жиҳатларини бошқаришни эгаллаш, шунингдек, самарали фаолият негизидаги назарий ва амалий билимлар мажмуасини ўрганишдан иборатдир.

Юқорида таъкидлаб ўтилган ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда бу фаннинг таркибий қисмлари қуйидагилардан ташкил топган¹⁶⁴:

- 1) менежмент назарияси ва амалиёти иерархияси;
- 2) бошқариш объектлари ва субъектлари орасидаги муносабатлар хусусиятлари ва уларни бошқариш услублари тавсифи;
- 3) менежмент тамойиллари ва усулларининг ижтимоий психологик асослари;
- 4) ташкилий фаолиятларнинг жиҳатлари ва тузилиши;
- 5) менежмент тизимида менежернинг, яъни раҳбарнинг ўрни, роли ва функцияси;
- 6) менежмент объекти ва субъекти тизимнинг тобе кишилар, ходимлари ва уларни бошқаришнинг ўзига хослиги;
- 7) ташкилот, муассаса бошқаруви бўйича қарор қабул қилишнинг моделлари ва унинг усуллари тавсифи;
- 8) топшириқлар ижросини (бажарилишини) назорат қилишнинг психологик усуллари;
- 9) менежментни самарали ташкил этишнинг ижтимоий психологик асослари;
- 10) менежментнинг ўзини-ўзи ташкиллаштиришнинг қарор топтириш механизмлари талқини.

Менежментнинг психологик асослари фанининг функциялари.

¹⁶⁴ Neil Thomas. (2010), «The John ADAIR. Handbook of Management and Leadership».

Ушбу муаммони ёритишни ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг хизмат кўрсатиш негизини объект-субъект муносабатлари тизимини ташкил этишга, улар эса узлуксиз равишда ўзаро таъсирга эга бўлиши кўлами муҳитини қарор топтиришга, ишлаб чиқиш (хизмат кўрсатиш) даражасида вужудга келувчи менежер ва менежментга оид тизимлар ўртасидаги алоқа доимий равишда мувофиқлаштириб туришни талаб қилишга тўхталиш мақсадга мувофиқ.

Менежмент объекти билан субъектнинг муносабатлари.

Менежмент объекти		Менежмент субъекти
Менежментга оид тизим		Менежер тизими
Меҳнат воситаси тобе кишилар, ижрочилар		Менежментни амалга оширувчиларнинг махсус гуруҳи

Айнан мана шу мувофиқлаштириб туриш менежмент функциясининг асосини ташкил этади ва унда у ёки бу объектни идора қилишга оид аниқ вазифалар, менежментлик бўйича чора-тадбирлар мажмуаси ишлаб чиқилади ва амалга оширилади. Менежмент - бу жараён сифатида ўзининг функцияларида намоён бўлади. Шу ўринда “функция” - лотинча (ижро қилмоқ, бажармоқ) сўздан олинган бўлиб, бирон кимсага ёки нарсанинг иш фаолият доираси ва вазифаси деган маъноларни билдиради.

Менежмент фаолияти доирасида менежмент субъектининг вазифаси психологик, ижтимоий психологик нуқтаи назаридан муайян объектга нисбатан аниқ таъсир этиш йўналишларини акс эттиришдан иборатдир.

Менежмент функциялари - кўп қиррали ва мураккаб тушунча бўлиб, уларни муҳим белгиларга кўра туркумларга ажратиб ўрганиш мазкур фаннинг вазифаси эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтилади.

Бутун бир менежмент жараёнининг самарадорлигини ошириш учун унинг психологик функцияларининг моҳияти, туркумланиши ва тизимини изчил равишда тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир.

Менежмент вазифасининг тузилиши

№	Мазмуни ва моҳиятига кўра	Менежмент функцияларининг туркумлари
I.	Кўлланиш кўламига биноан	- умумий (асосан) функциялар - махсус функциялар
II.	Фаолият турига нисбатан	ташкилий функциялар
III.	Объектнинг қамровига кўра	- ҳудудий функциялар - тармоқ функциялари
IV.	Меҳнат тақсимооти белгисига оид	- менежер функциялари - ижрочилар функциялари

Менежмент функцияларининг ҳамма туркумларида ва ҳар қандай босқичларида уларнинг ўзига хос томонларини кўзга ташланишдан келиб чиққан ҳолда унинг назариясини мазкур фаолиятдаги ўрнини ўрганиш уни муваффақиятли амалга ошириш имкониятини янада кенгайтиради. Турли жинсдош фанларнинг ўзаро интеграцияси ҳолатининг вужудга келиши туфайли юқоридаги мақсаднинг рўёбга чиқиши янада тезлашади.

Ҳозирги замон менежментнинг психологик асослари фанининг вазифаси - бу янги техника ва технологияларни кенг қўллаган ҳолда мазкур жараённинг энг мақбул самарали илмий-назарий, методологик негизларини яратиш, механизмларини кашф қилиш ва уларни инсон омилига мувофиқлантиришдан иборатдир.

XX асрнинг 60-80 йилларида АҚШ ва Европанинг бир қатор мамлакатларида замонавий менежмент назарияси ривожлана бошлади. Илғор давлатларнинг назариётчилари тизимли менежментни ташкил

қилиш мақсадида ХХІ асрнинг бўсағасида психология фанида бир қанча концепцияларни ишлаб чиқдилар¹⁶⁵, чунончи:

- тизимли ёндашув
- тармоқлараро уйғунлик
- ички ва ташқи омилларга асосланувчи менежментликка боғлиқ идора этиш мажмуасини яратиш
- гомоген ва гетероген хусусиятларини ҳисобга олувчи омилга асосланиш ва ҳоказо.

1. Тизим - бу бир-бири билан изчил ўзаро боғлиқликка, уйғунликка эга бўлган қисмларнинг мажмуасидир. Ҳар бир алоҳида қисм яхлит тизимнинг сифат ва шакл жиҳатидан ўзгаришига ўз ҳиссасини қўшади, шунингдек, унинг ўзи ҳам муайян даражада такомиллашади ва фаоллашади. Психологик нуқтаи назардан ташкилот ёки муассаса - бу яхлит очиқ тоифадаги тизимнинг айнан ўзидир. Унинг тузилишида ҳам объектлар, ҳам субъектлар аниқ тартибда ўзаро уйғунлашган ҳолда мужассамлашгандир. Худди шу боисдан унинг ҳукм суриши (умрбоқийлиги) ташқи ва ички муҳит мутаносиблигига бевосита боғлиқдир. Тизимли ёндашувда ташкилий менежментга биноан унинг таркибидаги психологик ва ижтимоий психологик ҳодисалардан ташқари (иқтисодий, илмий-техник, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий) муҳитга эътибор берилади.

2. Гарчи тизимли ёндашувда яхлит ташкилот ёки муассаса қандай таркибий қисмлардан ташкил топганлиги аниқ бўлса-да, бироқ бу қисмларнинг қайси бириси бирламчи, қайсиси иккиламчи ёки учламчи даражали эканлигига қатъий эътибор қаратилмайди.

Модомики шундай экан, ташкилотнинг ёки муассасанинг қайси бир қисми ўта муҳим, деган муаммога вазиятли таҳлил (ёндашув) рўй-рост жавоб бера олади. Мазкур ҳолатда ташкилот (муассаса) даги ички

¹⁶⁵ Susan Quinn. (2010), Management Principles. 13-14 p

таркибий ўзгаришлар ташқи муҳитнинг таъсири билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганилади. Ички таркиб механизми ташқи муҳит омили билан уйғунлашади, натижада муаммони ҳал қилиш вазият ҳукми, моҳиятига сингиб кетади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, турли даражадаги, хусусиятдаги вазият ҳар хил билимни тақозо этади, оқибатда кўрсаткичлар ушбу психологик ҳодисанинг ҳаракатлантирувчиси ёки таъминловчиси функциясини бажаради.

3. Менежментда ташкилий механизмларнинг энг оқилона йўлларини ишлаб чиқиш имконини беради. Мазкур нуқтаи назардан менежмент кўйидаги функцияларни бажаради:

- - фаолият ёки ишлаб чиқаришнинг асосий ёки бош мақсадини аниқлаш;
- - муаммо ечими бўйича қарор қабул қилиш;
- - муаммо ечимини топишнинг йўл ва воситаларини режалаштириш;
- - ушбу жараёни амалга оширишни ташкиллаштириш;
- - юзага келган объектив, субъектив шароитларга ва фавқулоддаги вазиятга мослаштириш;
- - муаммо кечишини назорат қилиш ва ҳоказо.

4. Унга асосан бошқаришнинг:

- операцион тамойилига;
- қарор қабул қилиш назарияларининг ўзига хос тамойилларига;
- илмий менежмент моҳияти, тузилмаси кабиларга асосий эътибор қаратилади.

Инсон хатти-ҳаракатининг замирида доимий унинг учун дастурий мақсад, майл мужассам бўлади, натижада унга кўра шаклнинг у ёки бу муносабатлари жараёнидан (масалан: ишлаб чиқаришдаги ижтимоий руҳий муҳит) таъсирланиши юз беради, бунда унинг характериға хос белгиларини аниқ билиб олиш мумкин. Шунинг учун ҳам мазкур жараён, хусусият ва ҳолатлар менежментнинг психологик асослари фанининг

илмий тадқиқот предметига айланиши заруратдир. Психологик билимларнинг бундай тарзда тизимлашуви теранлик, объективлик ва ишонч негизда жиддий ташкилий - менежментлик ишларини олиб бориш учун мустаҳкам асос бўла олади.

Шу ўринда “муносабат” категориясини мисол тариқасида ўрганиш фойдалидир. Муносабат - фаолият ривожланишининг кўп қиррали жараёни ҳисобланиб, у одамлар ўртасидаги ҳамкорликдаги

фаолиятнинг эҳтиёжларидан келиб чиқадиган ўзаро боғланишларнинг мураккаб мажмуасини ўзида бевосита акс эттиради.

Менежментнинг марказида яққол шахс турганлиги муносабати билан социал психология қонуниятларига асосланиш, ижтимоий муносабатларнинг маҳсули эканлигига суяниш, ижтимоий руҳий муҳитнинг роли, имокниятлари, оммавий ҳолатлар, яққол ҳодисалар, англашилмаган (тақлид, юқиш, саросималик, таҳлика, овоза ва бошқалар) саъи-ҳаракатларга тортилганлик ва уларнинг ижтимоий оқибатлари юзасидан билимларни умумлаштирган ҳолда амалиётга татбиқ этиш, вужудга келиши мумкин бўлган нуқсонларнинг олдини олишга имкон яратади.

Менежментнинг психологик тизими “инсон-техника” муносабатининг қамраб олганлиги сабабли техникага инсон имкониятларидан келиб чиққан ҳолда муносабатда бўлиш ёки муассаса учун яратилган замонавий асбоблар, қурол-аслаҳалар, компьютер, дисплей, монитор, робот кабиларни ишлаш маромига мослашиш масалаларига тааллуқли ахборотлар, хоссалар, тизимлар, тузилмалар, қурилмалар тўғрисидаги билимлар бўйича қатъий талаблар туркумини ишлаб чиқиш мақсадга

мувофиқ. Шунингдек, муҳандислик профессиограммасининг хусусиятларини ҳисобга олиш, раҳбар-тобе кишиларнинг техника муносабатларини оқилона ташкил этиш жараёнига тўғри, унумли, қулай шарт-шароитлар яратади. Фан ва техника янгиликлари билан инсон имкониятини мувофиқлаштириш идентификация онгли равишда ўхшашликка интилиш, рефлексия, ўз-ўзини ва бошқаларни оқилона баҳолаш, антитипация (фаолият маҳсули моделини олдиндан яратиш) ва коррекцияни (ижодий маромларни) шакллантиришни тезлаштиради, касбий мослашиш (адаптация) психологик тайёргарлик муддатини камайтиради, ўзаро тушунувни таъминлашга хизмат қилади. Шунинг учун “инсон-техника” муносабати “инсон-жамоа”, “жамоа-инсон” туркумлари даражасига ўсиб ўтишининг таъминланиши ва бу борада шахснинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш диагностик маълумотлардан келиб чиққан ҳолда унга ва унинг фаолиятига ёндашиш лозим.

Менежмент психологияси муомала психологияси соҳасида тўпланган материалларга асосланган ҳолда шахслараро муносабатларни ташкил қилиш, уюштириш ва такомиллаштириш имкониятига эга бўлди. Муомаланинг тузилиши, унинг таркибий қисмлари, ҳар бир таркибининг муайян тузимдан иборат эканлиги, иерархияга бевосита асосланиши, уларнинг уйғунлашуви, мулоқот турлари ва улардан амалиётда фойдаланиш йўлларининг татбиқий хусусиятлилиги билан мазкур фаолиятига ижобий таъсир ўтказди. Муомаланинг коммуникатив таркиби, яъни коммуникация: коммуникатив ҳаракатлар, актлардан: регулятив, информатив, эмотив, фатик функциялардан; қўзғатувчи (эътиқод, таъсир қилиш, буйруқ илтимос) дан иборат.

10.6. МЕНЕЖЕР ВА РАҲБАР ТИПЛАРИ Тўғрисида тушунча.

Жаҳон ижтимоий психологияси фанининг турлича йўналишлари, ҳар хил хусусиятли намоёндалари томонидан тўпланган беҳисоб ҳам назарий,

ҳам амалий материалларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш уларни муайян моҳиятига (мазмунига) кўра менежер (рахбар)ларни куйидаги типларга (тоифаларга) ажратиш имконини юзага келтиради¹⁶⁶:

I. Фаолиятнинг мазмунига кўра:

Илҳомлантирувчи.

Ижро этувчи (ижрочи).

Ҳам илҳомлантирувчи, ҳам ижро этувчи (ижрочи).

II. Фаолиятнинг услубига биноан:

1. Авторитар.

2. Демократив.

3. Либерал.

4. Педантизм.

5. Аралаш (диффуз).

III. Фаолиятнинг хусусиятига қараб:

1. Универсал (кўпқиррали, кўпёқлама кенг ихтисосли, яъни кенг профилли).

2. Бирёқлама, яъни тор ихтисосли, чекланган хусусиятли.

¹⁶⁶ Banny Banerjee and Stefano Ceri.(2016). «Creating Innovation Leaders». Springer International Publishing Switzerland.

Энди ушбу психологик таснифга, туркумлашга асосланган ҳолда уларнинг ҳар қайсисига тааллуқли бўлган тавсифларга тўхталиб ўтамыз. Шунингдек, яққол ҳаётий тажрибаларга асосланиб уларнинг моҳиятини очишга, психологик ҳодисаларини эса рўй-рост тушунтириб беришга ҳаракат қиламыз.

Ижтимоий ҳаётнинг турли бўғинларида (инфраструктурасида) фаолият кўрсатаётган менежер (раҳбар) ларнинг айримлари ўзларининг шахсий фаолликлари, белгиланган мақсадларга нисбатан собитқадамликлари, ижодий режалари, барқарор иродавий сифатлари, ўзини ўзи бошқариш (регулятив) имкониятлари билан ўз қўл остидаги ходимларида, ўрта бўғиндаги (лавозимдаги) хизматчиларида (ўринбосарларида) хулқ-атворга, муомалага ва фаолиятга ундовчи мотивациялари таъсирида шижоат, ишонч, ижтимоий бурч ҳис-туйғуларини уйғотади. Фаоллаштиришнинг объектив (табиий) омиллари (яъни шарт-шароитлар, ишчанлик муҳити, техника воситалари, меҳнат ўрнининг сангигиеник талабларига жавоб беришлиги, ишҳақини тўлашнинг тўғри йўлга қўйилганлиги ва ҳоказо) ва субъектив (ички руҳий) жабҳалари англашилган мотивлар, қизиқиш, шахсий ва ижтимоий установкалар, яъни психологик илиқ муҳит, ғоявий эътиқод, юксак ҳислар (ахлоқий, ақлий, эстетик, праксик, яъни меҳнатдан лаззатланиш ҳисси кабилар) дан унумли, омилкорлик билан, одилона ва оқилона фойдаланиш. Баъзи бир руҳий ҳолатларда, вазиятларда меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, оптимистик, миллий ғурур намуналарини намоиш қилиш орқали ўз қўли остидагиларнинг руҳиятида илҳом, интилиш хоҳиш, истак, эзгу ният туйғуларини вужудга келтириш мақсадга мувофиқ.

Миллатпарварлик юксак ҳиссини амалиётда қарор топтириш, рўёбга чиқариш ёрдамида ўзга кишиларда, бегона одамларда тақлидчанлик (имитация), ўхшашга интилувчанлик (идентификация), кутилаётган натижани олдиндан пайқаш, моделини кўз ўнгига келтириш (антиципация) сезгирлигини, яъни сенсорикани намоён этиш айна муддаодир. Ўз қўли

остидаги одамларни шахсий хатти-ҳаракатлари билан ром қилиш, маҳлиё этиш (лотинча-аттракция), тана аъзоларининг тонусини кўтаришни эришиш, биологик шартланган ички имкониятлар ва захираларни ишга туширишга табиий жиҳатдан негиз ҳозирлаш ижобий маҳсулларни келтириб чиқаради.

Хулқ-одоб, муомала ва фаолиятни амалга ошириш жараёнида ходимларга тезкорликда ёрдам кўрсатиш, фидойилик хусусиятини амалий

жиҳатдан намоёиш қилиш туфайли илҳомлантирувчанлик ҳислатини бошқаларга муваффақ бўлади.

Менежернинг илҳомлантирувчи типи умумий ижтимоий

психологик ҳолатни ёки аниқ ишни ташкил қилишни бошқаришда, спорт мусобақаларида, шахслараро муносабатда жонкуярлик намунасини акс эттиришда кўзга ташланади, тақлид, юқтириш, таъсир ўтказиш (интеракция) орқали ўзининг қўли остидаги одамларнинг руҳий ҳолатида ички туртки (мотив) уйғотади, фаолликни оширишга (мотивация), ўзини ўзи кашф қилишга, очишга пухта замин ҳозирлайди.

Ижро этувчи (ижрочи) менежер (раҳбар, бошқарувчи) юқоридан (юқори ташкилотлардан, раҳбариятдан) келиб тушаётган жамики йўл-йўриқларга, топшириққа, мажбуриятга ситқидилдан, ҳақчил равишда ёндашади, масъулият ҳиссига асосланиб муассаса, ташкилот, бошқарма, вазирлик, ҳокимият томонидан бажариши режалаштирилган ишларни (топшириқларни) ўз вақтида ва сифатли адо этилишини таъминлашга раҳнамолик ёинки бошчилик қилади. Унинг қўл остидаги жамоалар аъзоларининг барча бўғинларида ижро интизомининг юксак савияда бўлишини якка тартибда назорат қилади, ҳар қайси алоҳида шахс олдида ижтимоий психологик талаб даражасида фаолият кўрсатиш зарурият эканлигини уқтиради. Ҳар қандай ҳолат ёки вазиятда менежер

талабчанлик, ташкилотчилик қобилиятини намоёиш қилади, лекин ижодий изланиш, умумий низом, меъёрий ҳужжатлар мазмунидан, талабидан ташқари чиқиш имкониятига эга бўлмайди.

Менежер ўзининг хулқ-одобиди, муомала маромида, фаолиятни амалга ошириш ва уюштиришда ўзгаларнинг руҳиятида тақлидийликни вужудга келтиради ва ижтимоий психологик муҳитда тобе кишилар шахсининг камолотида таъсирчан роль ўйнаши мумкин. Худди шу боисдан ижронинг воситалари, психологик механизмлари (таъминлаш асослари), ходимлар ва хизматчиларга таъсир ўтказишнинг йўл-йўриқлари билан қуролланганликни англатади, шунингдек, интизом муваффақият (ютук) гарови, кафолати эканлигини тушуниш тараққиётга (прогрессга) негиз бўлиши мумкинлигини билдиради. Жорий, тавқим, ҳафталик, кундалик режа бўйича иш юритишни таъминлаш, ўз муҳлатида амалий ифодасини қарор топтиришга интилиш, изчиллик, узвийлик, мантиқийлик, умумлашганлик ақлий фаолият таркиблари мавжуд бўлишига нисбатан ижобий муносабат туйғусини юзага келтириш учун ҳамкорлик фаолиятини (менежер билан ходимларнинг биргаликдаги хатти-ҳаракатлари мажмуасини) такомиллаштириш, ўзгаларга таъсир ўтказишнинг (интеракция), ўзгаларни ишонтиришнинг (суггестия) янги, инновацион

технологияси билан яқиндан танишиш ҳамда иштирокчиларда тортилганлик ҳиссини шакллантириш лозим.

Ҳам илҳомлантирувчи, ҳам ижро этувчи менежер типини (тоифасини) бозор иқтисодиёти даврида муҳим аҳамият касб этиб, бир томондан ижтимоий фаолликни вужудга келтирса, ходимларда фидоийлик туйғуларини уйғотса, иккинчи томондан уларда ижрочилик интизомини мустаҳкамлашга ёрдам беради. Ишга ва фаолиятга нисбатан бундай ёндашув боқимандалик кайфиятини, юқоридан

буйруқ кутиб туришга кўникиш ҳиссини аста-секин йўқотиб юборишга пухта замин яратади. Ўзининг намунавий характерологик хусусиятлари, иродавий сифатлари (мустақиллик, қатъиятлилик, сабр-тоқатлилик, жасорат ва ҳоказо), ижодий ғояларни муҳокама учун қўйиш, умумий сафарбарликка жамоа аъзоларини тортиш орқали чин маънода обрў-эътибор қозонишга мушарраф бўлади. Юқоридан кузатувчи, назоратчи, иш юритувчи сифатидаги ишлаш услубидан жамоа билан аралашиб, ҳамкорлик тарзидаги фаолиятда тез-тез қатнашиш ҳурмат ва эҳтиромни келтириб чиқаради. Ушбу иш услубида оралик (дистанция) камаяди, яқинлик эса тобора кучаяди. Менежер билан ходимлар ўртасидаги руҳий яқинлашув психологик илиқ муҳитни юзага келтиради. Лекин маълум маънода раҳбар билан тобе кишилар ўртасида субординация сақланиши мақсадга мувофиқ, чунки хатта-ҳаракатларнинг маълум меъёردа бўлмаслиги салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Ижтимоий психология фанида қўлланилиб келаётган энг қадимги менежер

(раҳбар) иш услуби авторитар тушунчасида ўз ифодасини топади. Ижтимоий ҳаётда ҳақ-ҳуқуқ, демократия элементлари муайян таъсир кучига эга эмас экан, демак авторитар ҳолат ҳукмронлик қилаверади. Инсониятнинг

ижтимоий-тарихий тараққиётида формациялар ва уларнинг ҳар хил шакллари ҳукм сурган даврларда эътиборни авторитар иш услуби етакчилиқ қилиб келади. Авторитар ишлаш услубини эгаллаган менежерлар ўзларини яқка бошлиқ сифатида тан оладилар, танҳо ҳукм ва ҳулоса чиқаришга одатланганлар. Фан ва техниканинг тараққиёти, жамиятда шахслараро муносабатларни бошқа асосга, яъни тенглик, эркинлик, ўзаро ҳурмат, масъулият, жавобгарлик принциплари негизига

қурилишини тақозо этади. Лекин бир томонлама ҳурматга таянган ҳолда муносабат ўрнатилиши ички қарама-қаршилиқларни юзага келтириши мумкин. Жамоа, жамоатчилик фикр ва мулоҳазаларини инобатга олмаслик ёки унга интилмаслик авторитар ишлаш услуги устувор эканлигини англатади. Баъзан вақт тиғизлиги ва тақчиллиги даврида авторитар услубдан фойдаланиш ҳолатлари учраса – бунинг ҳеч қандай нуқсонли томони йўқдир. Авторитар типга тааллуқли менежер ўзини яқка ҳоким сифатида ҳис этса-да, бироқ унинг жамоа аъзолари билан умумий томонлари жуда кам эканлиги омили армон туйғусини уйғотади.

Жаҳонда кенг оммалашиб бораётган менежментлик тоифасидан бири – бу демократив ишлаш услубига эгалиқдир. Демократив ҳуқуқий, фуқаровий жамият бунёд этилар экан, ўзидан ўзи тенглик тўғрисидаги мулоҳазалар ижтимоий ҳаётнинг асосий муаммосига айланади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ҳукмдорликнинг турли кўринишларида ҳам адолат мезон сифатида қўлланилган бўлса, демократив ишлаш услуги етакчилик қилганига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Демократиянинг учта умумий принципига риоя қилган ҳолда шахслараро муносабатни амалга ошириш, кейинчалик эса муомала маромини эгаллаш, жамият тараққиётига тўсқинлик қиладиган барча субъектив тўсиқларни енгишга интилиш ушбу услубда фаолият кўрсатадиган менежерларнинг хусусияти бўлиб ҳисобланади.

Демократив услубдаги менежер жамоа фикри, ғояси, муайян даражада қарорга келиши, ҳуқуқий тенгликка риоя қилиниши, эркинликни рўёбга чиқиши тўғрисидаги масалаларга оқилона муносабатда бўлади, имконият борича барча ҳолатни ҳамкорликда ҳал қилиниш тарафдори саналади. Ҳар бир аъзонинг фикрига қулоқ солиш, уни тўғри идрок қилишга ва тушунишга мойиллик, рағбатлаш ёки жазолаш методидан фойдаланишда ҳамкорлик принципига содиқлик мазкур услубнинг асосий кўриниши ифодасидир.

Лекин демократив услуб шахсий ташаббус, яккаҳол қарор, индивидуал муносабат ва позиция ҳукм суришини инкор этмайди, чунки мулоҳаза, мушоҳада, муҳокама жараёнларида фаоллик унинг муҳим жабҳаларидан биттаси бўлиб ҳисобланади. Демократив услубнинг энг муҳим ижтимоий психологик томони шундан иборатки, унда жамоа аъзолари ўртасида яқинлик, ўзаро ишонч, ўзаро ҳурмат, жавобгарлик, масъулият, ижтимоий бурчга содиқлик ҳис-туйғулари шаклланади. Фикр юритиш, қарор қабул қилиш, муаммони ечиш жараёнларига ёндашишда умумийлик вужудга келади, ҳамоҳанглик, эмпатия (ҳамдардлик), ўзаро қўллаб қувватлаш кечинмалари мавжудлиги улар орасида руҳий илик муҳит ҳукм суришидан, ўзаро мослик (мутаносиблик) шаклланганлигидан далолат беради.

Демократив услубга асосланган менежерлар халқ иродасига суянган ҳолда иш юритадилар, уларнинг хоҳиши, эзгу нияти, истиқбол режаси

муассаса тақдирини ҳал қилиш механизми эканлигини юксак даражада ҳис қилган тарзда ҳамкорлик фаолиятини ташкил қиладилар ва бошқарадилар.

Жамоа ва жамоатчилик билан ишлаш жараёни ҳар хил

тарздаги ёндашувни амалга оширишни тақозо этади. Ижтимоий психологик вазиятнинг ўзи либерал услубдан фойдаланиш заруриятини вужудга келтиради. Ташкилот ҳамиша ҳам мутлақ бирлик, ўзаро тушунув узлуксиз равишда ҳокимлик қилади, деган қатъий қарордан йироқдир. Чунки муассасанинг ички тузилиши хилма-хил бўлса, бўғинларнинг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда турлича маромда муносабатга киришишни талаб қилади. Умумият фикри, яккаҳол қатъият ўрнини ён бериш, вазият билан ҳисоблашиш, яъни либерал муносабат эгаллаши мумкин. Шунинг учун реал психологик ҳолат, ҳодиса муҳитидан келиб чиққан ҳолда либерал ёндашишни қўллаш низоли, можароли вазиятнинг олдини олишга хизмат қилади.

Лекин ҳамиша муросачилик билан иш юритиш менежер обрўсига путур етказади. Либерал тоифага кириб қолишлик қатъиятсизлик, принципиал бош йўналиш заифлиги одатий воқелик эканлигини англатади. Либерал услуб вазиятдан енгил чиқиб кетишнинг воситаси сифатида татбиқ этилиши мумкин, холос. Акс ҳолда менежмент фаолияти шунчаки ташқи кўринишга эгаллиги тўғрисида сохта таассуротни вужудга келтиради. Қатъиятсиз, муросадор менежер ҳозирги давр учун аҳамиятли сиймо эмас, буни ҳеч унитмаслик зарур.

Ташкилотга раҳбарлик қилишда турлича услублардан фойдаланиб келинади. Улардан яна биттаси – бу педантизм тоифадир. Ҳамкорлик

фаолятини барча жабҳаларига расмиятчилик нуқтаи назардан ёндашиш устуворлик қилади. Педантлик ишнинг бирламчи ва иккиламчи даражаси бўлмаслиги тўғрисидаги ғояни ўзида мужассамлаштирган бўлишига карамай, ички норозиликларни келтириб чиқариши эҳтимол. Ҳар бир ҳаракат, ҳар қайси ҳужжат саводхон, намунавий, рисоладагидек расмийлашувига асосланган менежер услубидир. Шунини хотирадан чиқармаслик жоизки, ҳар бир жамоа аъзосига ишониш лозим, лекин ҳаракатнинг сифатини назорат қилиш нуқсонларнинг олдини олиш

гаровидир. Педантизм умумий фаолият якунига фойда келтириши билан бир даврда қўл остидагилар учун хавф-хатар, кўрқинч ҳисларини уйғотади. Кўп ҳолларда ходимларда синчковлик, эҳтиёткорлик туйғуларини шакллантиради, масъулиятни орттиради. Худди шу боисдан бу услуб ижтимоий психологияда турлича баҳоланишга эга, уларнинг баъзилари ижобий воқелик сифатида талқин қилса, бошқа бир гуруҳ назариётчилар эрк нуқтаи назаридан унга салбий муносабат билдирадилар.

Менежмент фаолиятини уюштириш давомида диффуз (аралаш ёки ноаниқ, шаклланмаган услубдан фойдаланиш ҳоллари учрайди) тоифасига алоқадор менежерлар учраб туриши ижтимоий психологияда қайд қилинган. Ҳар қандай касбда ҳам маҳорат чўққисини эгаллаш қийин кечгани каби раҳбарлик лавозимида ҳам ўз иш услубига эга бўлишлик муайян тажрибани талаб этади. Менежер шахсий услубга эга бўлганига

кадар ҳар хил йўллари кўллайди, лекин ҳамеша ҳам муваффақиятга эришавермайди. Шунинг учун унутмаслик керакки, ҳар қандай раҳбар шахсий услубга эга бўлади, деган мулоҳазага эҳтиёткорона ёндашиш маъқул. Менежментлик бу санъат, унинг мураккаб, назик жиҳатларини эгаллаш барча раҳбар кадрга бир текис насиб этавермайди. Шунинг учун унда ҳам биологик, ҳам ижтимоий шартланган хусусиятлар яққол кўзга ташланган тақдирдагина камолат сари интилиш табиий равишда амалга ошади.

Ижтимоий тажрибаларнинг кўрсатишича, универсал менежер (кўпқиррали, кўпёқлама салоҳиятли, кенг ихтисосли, кенг профилли) ташкилотларда фаолият кўрсатади. Бу иш услубига ундан комиллик хислатларини талаб қилади, фақат ўз соҳасинигина эмас, балки борлиқ тўғрисида билимларни, тушунчаларни эгаллаш тақозо этилади. Ишлаб чиқаришга оид билимлардан ташқари, сиёсат, маънавият, иқтисод, диний таълимот, янги технология юзасидан муайян фикрга эгалик унинг

универсаллигидан далолат беради. Хулқ фаолияти ва муомаланинг мотивацион, эмоционал, иродавий, когнитив, регулятив жабҳаларини эгаллаш туфайли юксак даражага эришиши мумкин, бироқ

мазкур кўрсаткич эксперт баҳога эга бўлиши керак. Фақат мана шундагина идеал тимсол, нодир сиймо сифатида қўл остидаги кишилар томонидан идрок қилинади. Ҳаяжон, фахр, ғурур туйғулари шаклланганлиги объектив баҳоланишнинг рамзидир.

Менежер бирёқлама, тор ихтисосли тоифага эга бўлиши, унинг ўз соҳаси, ихтисиси билимдони эканлигини гавдалантиради. Ўз мутахассислиги бўйича чуқур билим, кўникма, малакаларга эга бўлишлик раҳбарлик услубини эгаллашга пухта негиз ҳозирлайди. Ташкилот

фаолиятини такомиллаштириш, жипсликни юксалтириш, самарадорликни ошириш имконияти етарли даражада бўлиши менежер нуфузи учун етарли эмас. Ҳар соҳада фикр алмашиш ва қўл остидагиларга тавсия бериш салоҳияти унга қўшимча обрў – эътибор келтиради.

Хулоса, менежернинг турли – туман тоифалари, ишлаш услублари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар қайсисидан унумли ва мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиш жамоа аъзолари ўртасида шахслараро муносабатни юксакликка кўтаради ва илиқ руҳий муҳитни шакллантиради.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Инсоний муносабатлар психологияси.
2. Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни.
3. Инсоний муомала ва мулоқотнинг психологик воситалари.
4. Мулоқот ва уни ўрганиш муаммолари.
5. Бошқарув психологияси ва уни функциялари
6. Менежер ва раҳбар типлари тўғрисида тушунча.
7. Ҳозирги замон раҳбари қандай бўлиши керак?
8. Раҳбар психологияси.

ГЛОССАРИЙ

ГЛОССАРИЙЛАР

Атаманинг ўзбек тилида номланиши	Атаманинг инглиз тилида номланиши	Атаманинг рус тилида номланиши	Атаманинг маъноси
Темпус	erasmus	tempus	(European Community Action Scheme for mobility of University students) TEMPUS ва бошқа дастурлари асосида чет элларда тахсил олиш имкониятига эга бўладилар.
Билим	knowledge	образование	ҳақиқий борлиқ умумий аксини топади. Талабалар ҳодиса, воқеа, қонуниятлар тўғрисидаги маълумотларни ўрганадилар ва у уларнинг ютуғи бўлади.
Болонья декларацияси-	Bologna Declaration	декларация Болонья	2001 йилда 29 та Европа давлатлари таълим вазирлари томонидан Болонья декларациясининг имзоланиши. Европа таълим ҳудудини яратилиши. Болонья декларациясига кўра дипломларнинг ўзаро тан олинishi, яъни ўқитиш натижаларини якуний кўрсаткичларнинг ўзаро тан олинishi муддати – 2010 йил деб белгиланган эди.
Вазият	situation	ситуация	(ситуация) (кейинги лотинчадаги situation - аҳвол) – муайян вазият, аҳволни ҳосил қиладиган шарт-шароитлар ва ҳолатлар уюшмаси.
Вазиятли таҳлил	Situational analysis	Ситуационный анализ	muvoffaqiyatlar va muvaffaqiyatsizliklarni hisobga olgan holdagi oldingi faoliyatini o'rganish: ishlab chiqarish va bozordagi vaziyat o'zgarish sabablarini aniqlash; xodimlar ishi samaradorligini baholash, ish ko'rsatkichlariga tashqi muhit ta'sirini hisobga olish;

			hozirgi kundagi vaziyat ta'sirini aniqlash va kelajak prognozi (bashorati).
Вебинар усули	Webinars method	Вебинарный метод	дарс семинар ёки конференция Интернет орқали бир вақтда ҳозир бўлган талабалар билан аудио видео (ва аввалги постларда санаб ўтилган кўплаб интерактив имкониятлар) билан жонли олиб борилиши.
Дастурлаштирилган таълим бериш	Programmed learning	Програмные обучение	Дастурлаштирилган таълим бериш асосини, тартибга келтирилган топшириқларни намоён қилувчи, ўргатуви дастур ташкил этади. У бутун ўқитиш жараёнини бошқаради.
Касб	profession	профессия	бу меҳнат фаолиятининг барқарор тури бўлиб, у нафақат аниқ билим ва кўникмаларни бўлишини талаб қилмай, балки бир хил бўлган умум касбий билимларни ҳам бўлишини талаб қилади
Кейс-стади	Case study	Кейс-стади	(инглизча case - тўпلام, аниқ вазият, stadi -таълим) кейсда баён қилинган ва таълим олувчиларни муаммони ифодалаш ҳамда унинг мақсадга мувофиқ тарздаги ечими вариантларини излашга йўналтирадиган аниқ реал ёки сунъий равишда яратилган вазиятнинг муаммоли-вазиятли таҳлил этилишига асосланадиган таълим услубидир.
Концепция	concept	Концепция	умумий ғоя ёки бирор-нарсга тўғрисида тасаввур, тушунча, фикрлар тизими.
Кредит	Credits	Кредит	Host университетида (қабул қиладиган университет) муваффақиятли ўтилган барча фанлар Post – университетда (талабани бошқа ОТМга

			жўнатган университет) ҳисобга олиниши зарур.
Модератор	moderator	Модератор	Қабул қилинган қоидаларга амал қилиш текширади, талабаларнинг мустақил фикрлаш ва ишлаш қобилиятларни ривожлантириш, билиш фаолятини фаоллаштиришга ёрдам беради. Маълумотни, семинарни, тренинглари ва давра суҳбатларини бошқаради, фикрларни умумлаштиради.
Модулли ўқитиш	modular training	Модульное обучение	ўқитишнинг истиқболли тизимларидан бири ҳисобланади, чунки у таълим олувчиларнинг билим имкониятларини ва ижодий қобилиятларини ривожлантириш тизимига энг яхши мослашгандир.
Муаммоли вазият	problematic situation	Проблемные ситуации	Мазкур ҳолда вазият субъектининг ҳозирги вақтда ёки келгусидаги мақсадларга эришишига хавф соладиган вазият тушунилади.
Таълим олиш	education	образование	бу билим, кўникма ва малакалар тизимини эгаллаш жараёнидир, яъни бунда шахснинг ижодий фаолятининг жиҳатлари, дунёқараши ва ўзини тутиш сифатлари ташкил топади, ҳамда билиш қобилиятлари ривожланади.
Таълим бериш	-learnig education	обучения	бу ҳамкорий фаолятни намоён қилиб бунда касб таълим ўқитувчиси талабалар фаолятини ташкиллаштиради, рағбатлантиради, ўзгартиради ва назорат қилади.
Тьютор	Tyutin	Тьютор	(Tutorem-лотинча) устоз, мураббий вазифасини бажаради. Баъзи ҳолларда маъруза ўқитувчиси билан

			талаба орасидаги боғловчи ролини ҳам бажаради. Бунда маъруачи томонидан берилган билимларни кенг эгаллашда маслаҳатчи ва устоз ролини бажаради.
Ўқитиш	training	обучение	бу таълим олувчиларга янги ўқув ахборотини тақдим этиш, уни ўзлаштиришни ташкиллаштиришга, кўникма ва малакаларни шакллантиришга, билиш қобилиятларини ривожлантиришга мақсадли йўналтирилган, мунтазамли ташкилий жараёндир.
Фасилитатор	facilitators	Фасилитатор	(инглиз тилида .facilitator, латинчаfacilis–енгил, қулай)-гуруҳлардаги фаолият натижасини самарали баҳолаш, муаммонинг илмий ечимини топишга йўналтириш, гуруҳдаги комуникацияни ривожлантириш каби вазифаларни бажаради.
Эвристик ўқитиш	heuristic teaching	Эвристические обученик	ўқитувчи ўқувчилар билан ҳамкорликда ҳал этилиши зарур бўлган масалани аниқлаб олиши. Ўқувчилар эса мустақил равишда таклиф этилган масалани тадқиқ этиш жараёнида зарурий билимларни ўзлаштириб оладилар ва унинг ечими бўйича бошқа вазиятлар билан такқослайди.
Эдвайзер	advisor	Эдвайзер	французча “avisen”“ўйламоқ”) талабаларнинг индивидуал ҳолда битирув малакавий иши, курс лойихаларини бажаришда маслаҳатчи ролини бажаради.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги Қонуни. //Олий таълим меъёрий ҳужжатлари. — Т.: Шарқ, 2001. -ББ. 3-18
2. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”. //Олий таълим меъёрий ҳужжатлари. – Т. Шарқ, 2001. –ББ. 18-52.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони. <https://lex.uz/>
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони. <https://lex.uz/>
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори. <https://lex.uz/>
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3151-сонли Қарори. <https://lex.uz/>
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3775-сонли Қарори. <https://lex.uz/>
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 8 майдаги ПҚ-3704 сонли қарори. <https://lex.uz/>
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 июндаги “2020/2021 ўқув йилида Ўзбекистон Республикасининг олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилишнинг давлат буюртмаси параметрлари тўғрисида”ги ПҚ-4749-сонли қарори. <https://t.me/eduuz/2542>.

10. Ш.Мирзиёев. Ўзбекистон президенти Шавкат Мирзиёев Олий Мажлис палаталарининг кўшма мажлисида сўзлаган нутқи.2016 йил, 15 декабрь.
11. И.Каримов. Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили. Т.: Ўзбекистон, 1995 й.
- 12.Перегудов Л., Саидов М. Менежмент и экономика высшего образования. – Т.: Молия, 2001. – 251 с.
13. Lea Chapuis. Pedacocy. Embedding Learning Technologies. Modul 1.
14. Educational Technology Use and Design for Improved Learning Opportunities, Mehdi Khosrow-Pour, USA, 2014.
15. Kieth S. Taber. Modelling Learners and Learning in Science Education, 2014.
16. Charles Stangor. Introduktion to Psychology. 2011.
17. D.K. Schneider. Instraduction to Educational technology.
18. Karla A. Lasonde. Introduction to Psychology. University of Minnesota Libraries Publishing edition.
19. Educational Psychology, Kelvin Seifert and Rosemary Sutton, Switzerland, 2010, the Jacobs Foundation.
20. Каримова В.М., ва бошқалар “Педагогика. Психология”. Ўқув кўлланма. -Т.: 2012. -380 бет.
21. Очилова Г.О., “Педагогика. Психология” фанидан ўқув услубий мажмуа -Т.: 2016. - 420 - бет
22. Очилова Г.О. Мусаханова Г.М. “Педагогик маҳорат”, 2014. - 420 бет.
23. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Т.: Чўлпан. 2013. - 200 бет.
24. Иномов И. Иқтисодий тарбия назарияси. Т.: ТДИУ. 2011. – 248 бет.
25. Ҳакимова М.Ф. Педагогик технологиялар. Ўқув кўлланма.

Т.ТДИУ., 2013.

26.Тожибоева Д. ва бошқ. Иқтисодий педагогика. - Т.: Фан ва технология. – 2012. – 256 бет.

27. Ҳайитов О. “Психодиагностика” Тошкент. Ўқув қўлланма. Т.ТДИУ. 2012 йил.

28. Василькова Ю.В. Лекции по социальной педагогике.: Теория и история. М.: Перспектива, 2010.-736 стр.

Интернет сайтлари

1. www.krotov.info
2. www.gumer.info
3. www.gumannaja-pedagogika.ru
4. www.koob.ru/pedagogics/
5. old.ziyonet.uz
6. pedagogika-rao.ru
7. pedagogy.ru
8. paidagogos.com
9. www.pedagogika-cultura.narod.ru